

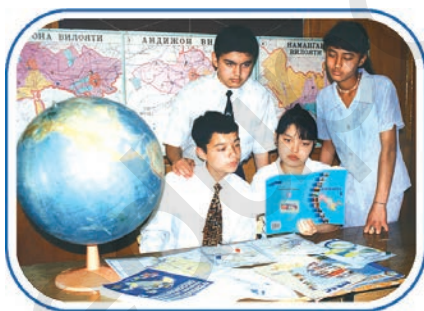
PAÝOZ MUSAÝEW, JAHANGIR MUSAÝEW

GEOGRAFIÝA

ÖZBEGISTANYŇ YKDYSADY WE SOSIAL GEOGRAFIÝASY

Umumy orta bilim berýän mekdeplerin
8-nji synpy üçin derslik

Doldurylan altynjy neşir

*Özbekistan Respublikasynyň Halk bilimi
ministrligi tarapyndan neşire hödürlenен*

«SHARQ» NEŞIRÝAT-ÇAPHANA
PAÝDARLAR KOMPANIÝASYNYŇ
BAŞ REDAKSIÝASY
Daşkent – 2019

UO‘K: 91(575.1)(075)
KBK 65.04ya721
M – 97

S y n ý a z a n l a r :

N. SAFAROWA, Nyzamy adyndaky Daşkent döwlet Pedagogika uniwersitetiniň «Geografiýa we ony okatmagyň metodikasy» kafedrasynyň dosenti, geografiýa ylmlarynyň kandidaty;

A. JABBAROW, Mukymy adyndaky Kokant döwlet Pedagogika institutynyň «Geografiýany okatmagyň metodikasy» kafedrasynyň dosenti;

Ş. HALMURADOW, Nyzamy adyndaky Daşkent döwlet Pedagogika uniwersitetiniň «Geografiýa we ony okatmagyň metodikasy» kafedrasynyň uly mugallymy;

S. BERDIÝEWA, Daşkent şäheriniň Mirabat tümenindäki 213-nji umumy orta tälim berýän mekdebiň geografiýa mugallymy.

M – 97 **Musaýew, Paýoz.**

Özbeğistanyň ykdysady we sosial geografiýasy: umumy orta bilim berýän mekdepleriň 8-nji synpy üçin derslik / Awtorlar: P. G. Musaýew, J. P. Musaýew. – D.: «Sharq», 2019. – 176 s.

I. Awtordaş.

UO‘K: 91(575.1)(075)
KBK 65.04ya721

Dersligiň temalaryna ýerleşdirilen şol QR – kod belgilerini skaner etmek arkaly temalara degişli internet maglumatlaryndan peýdalanyp bilersiňiz.

**Respublikanyň ýörite kitap gaznasynyň serişdeleriniň hasabyndan
kärende üçin çap edildi.**

ISBN 978-9943-26-923-1

© P. Musaýew, J. Musaýew, 2004, 2014, 2019.
© «Sharq» NÇPK Baş redaksiýasy, 2004, 2014, 2019.

I BAP. ÖZBEGISTANYŇ GEOGRAFIK YERLEŞIŞI WE DOLANDYRYŞ-ÇÄK GURLUŞY

1-nji ders

GIRIŞ

Özbekistanyň ykdysady we sosial geografiýasy nämäni öwrenýär?

Siz indi öňki synplarda alan bilimleriniň esasynda Ýer ýüzüniň, şol sanda, ýurdumyzyň tebigaty barada başgalara-da maglumat berip bilersiňiz. Olardan daşary şeýle bilimler hem bar bolup, olar adamlaryň işi, durmuş ýörelgeleri we önümçiligiň territorial tapawutlanyşy ýaly adamzat, jemgyýetçilik durmuşy bilen gönüden-göni baglydyr. Ynha şu bilimleri öwrenýän ylym *ykdysady we sosial geografiýa* diýlip atlandyrylýar. Ol ilatyň işiniň territorial gurulyşy bilen bagly ykdysady we sosial meseleleri belli bir ýurt boýunça hem, бүтін дүнйә möçberinde-de öwrenýär. Şu okuw ýylynda janajan Watanymyz – *Özbekistanyň ykdysady we sosial geografiýasy*ny öwrenýäris.

Hakykatdan hem, zawod, fabrik, firma, şypa mesgeni, tälim edarasy ýa-da gündelik durmuş hyzmat etme kärhanalary pugta oýlanmazdan çem gelen ýerde gurulsa, adamlary görgä goýup, zähmeti we serişdäni biderek sarp etmäge mejbur edýär. Ahyrky netijede bu jemgyýetçilik zähmet öndürijiligiň ýokarlanmagyna erbet täsir edýär.

Jemgyýetçilik zähmet öndürijiligi – maddy önümçilikde meşgul her bir işleýäniň hasabyna alnan milli girdejiniň mukdary.

Zähmet öndürijiligi önümçiligiň maşynlar, hünärlü işçiler, elektrik energiýa, tebigy baýlyklar bilen üpjün edilenine, kärhana we ilatly punktlaryň adamlara amatly hem-de tebigy gurşawa zeper ýetmeýän ýerde döredilmegine, zähmetkeşleriň ýaşaýyş şertlerine, dynç alşyna hem-de olara medeni-durmuş taýdan hyzmat edilişine hem bagly.

Eger çig mal, ýangyç, energiýa çeşmeleri we işçiler özara ýanaşyk ýerleşse, önümçilikde ýokary netijelilik üpjün edilýär. Ýöne şeýle amatly ýerleşiş seýrek duşýar. Käbir ýerlerde çig mal ýetişmezçiligi, başga ýerde ýangyç, energiýa ýetmezçiligi bolýar. Ynha şonuň üçin hem ýurdy ösdürmegiň milli maksatnamalarynda ilaty, önümçiligi ýerleşdirmek hem-de tebigatyň baýlyklaryndan peýdalanmak meselelerini territorial bitewi guramaga aýratyn üns berilýär.

Ўзбекистанның ykdysady we sosial geografiyasы ýurdumyzyň milli ykdysadyýetini ilat we tebigy şert bilen özara baglylykda öwrenip, ony territorial guramagyň umumy prinsiplerini ylmy taýdan esaslandyrýar.

8-nji synpyň geografiyasы sizi ýurdumyzda jemgyýetçilik zähmet öndürijiligini artdyrmaga, tebigy resurslary goramaga we umuman ilatyň durmuşynyň abadanlaşmagyna kömek edýän geografik bilimler bilen ýaraglandyrýar. Şonuň ýaly-da, geografik bilimiňizi artdyrmakda dürli çeşmelerden özbaşdak peýdalanmak usullaryny emele getirýär.

Bu predmetiň netijeleri üçin esas bolan maglumatlar – maddy deliller zaman bilen bilelikde üýtgeýär. Derslikde getirilen sifrlı maglumatlar, surat, karta-shemalardaky maglumatlar we hatda ýeriň atlary hem ertir bu günkünden tapawutlanmagy mümkin. Ykdysady we sosial geografiya gündelik wakalardan we hadysalardan zygider habardar bolup durmagy talap edýär.

Ýurdumyzda bazar ykdysadyýetine geçmek ýaly çylşyrymly we giň gerimli proses geçýär. Şeýle wagtda ýurtda, her bir şäherde ýa-da obada belli bir meseleleriň emele gelmegi tebigydyr. Derslik sizi şeýle meseleler bilen tanyşdyrýar hem-de olaryň çözüwini tapmagy öwredýär.

Halkymyz ösüş ýolunda edermen zähmet çekýär. Ýurdumyzyň garaşsyzlygyny berkitmekde, aýratynam, siz ýaşlar işeňňir bolmalysyňyz we geljekki işiňiz bereketli bolmalydyr. **Çünki, zähmet öndürijiligi bazar gatnaşyklaryna geçmekde iň möhüm we iň esasy faktor hasaplanýar.** Ўзбекистанның ykdysady we sosial geografiyasyny öwrenmek bu wezipäniň möhümligini düşünmäge, diýmek, öz raýatlyk borjuňyzy ýerine ýetirmegiňize, ýurduň sosial-ykdysady durmuşynda işjeň gatnaşmagyňyza kömek eder.

Eliňizdäki derslik ýurdumyzyň milli ykdysadyýeti bilen tanyşdyrmak bilen çäklenmän, geografik mazmundaky dürli edebiýatlardan, birlenji çeşmelerden peýdalanmaga mümkinçilik berýän endik we başarnyklar bilen hem ýaraglandyrýar. Siz şu derslikden ykdysady geografik obýekt, hadysa we prosesleri suratlandyrmak, beýan etmek usullaryny hem öwrenersiňiz.

1. Dersligiň sahabynyň ikinji sahypasynda berlen ykdysady we sosial düşüňjeler hem-de adalgalardan iň bolmanda ikisini düşündirjek boluň!
2. Siziň pikiriniňize, önümçilik kärhanalaryny ýerleşdirmekde haýsy faktorlar möhüm hasaplanýar? Jogabyňyzy esaslandyrjak boluň.

2-nji ders

ÖZBEGISTANYŇ GEOGRAFIK ÝERLEŞIŞI

Geografik ýerleşiş diýende näme düşünilýär?

Belli bir ýurt, çäk, welaýat, şäher, tümen, mähelle we hatda howlynyň özboluşlylyklaryndan biri olaryň Ýer ýüzündäki gaýtalanmaz ornudyr. Bulara geografik ýerleşiş diýilýär. Geografik ýerleşişin manysy **tebigy geografik ýerleşiş, ykdysady geografik ýerleşiş we syýasy geografik ýerleşiş** ýaly bolýar.

Tebigy geografik ýerleşiş, esasan, okean, deňiz, derýa, dag, çöl, tokaý, ýaýla ýaly iri tebigy obýektlere görä ýerleşiş kesgitlemse, **ykdysady geografik ýerleşiş** dünýäniň erkin ykdysady sebitleri, dünýä söwda ýollary, iri söwda-senagat merkezleri we tebigy baýlyklardan peýdalanmak mümkinçilikleri bilen kesgitlenýär. **Syýasy geografik ýerleşiş** bolsa belli bir döwürde aýratyn döwletiň harby dawalar bolýan ýa-da bolmagy mümkin bolan çäklere we döwletlere görä nähili baglylygyna görä bahalanýar.

Geografik obýektler özara baglanyşykly bolýar. Ynha şu baglanyşygyň gerimine görä geografik ýerleşiş mikro, mezo, makro möçberde ýüze çykýar. Indi Watanymyz Özbegistanyň geografik ýerleşişindäki özboluşly taraplar, ony kesgitleýän faktorlara garap geçeliň.

Tebigy geografik ýerleşiş. Ülkämiziň howa ýagdaýy ýylyň köp böleginde açyk we gurak bolýar. Üns berilse, Özbegistan Respublikasynyň Döwlet senasy «Serkuýaş hur ülkäm... (Güneşli azat ülkäm...)» diýip başlanýar. Tebigy geografik ýerleşiş arkaly güneşli we yssy günleriň uzak dowam etmegi ýurdumyzyň oba hojalygy, transport we gündelik durmuşda zähmet we maliýe sarp-harajatlaryň tygşytlanmagyna mümkinçilik berýär. Bulutsyz asmanymyz astronomik barlaglarda hem kömek edýär. Abu Reýhan Biruny, Ahmet al-Fergany, Mürze Ulugbek ýaly älem bilimdanlary biziň ýurtdan çykandygy ýöne ýerden däl.

Ykdysady geografik ýerleşiş. Islendik döwletiň ösüşini daşky ykdysady aragatnaşyklarsyz göz önüne getirip bolmaýar. Daşky ykdysady aragatnaşyklaryň möçberi bolsa halkara zähmet bölünişigi, galyberse-de, ykdysady geografik ýerleşiş mümkinçiliklerine bagly. Adamzat ösüşiniň belli bir basgançaklarynda iri halkara söwda ýollary möhüm faktor bolupdyr.

Ykdysady geografik ýerleşiş mümkinçilikleri döwrüň geçmegi bilen özgermegi mümkin. Muňa syýasy wakalar, iri tebigy baýlyk gurlarynyň tapylmagy

we öndürilmegi, transport serişdeleriniň kämilleşmegi ýalylar sebäp bolýar. Muny ýurdumyzyň ykdysady geografik ýerleşişinde bolup geçen özgerişler mysalynda garap geçeris.

Mälim bolşy ýaly, miladydan öňki II asyrdan tä milady XVI asyra çenli Gündogary (Hindistan, Hytaý) Günbatar (Ýewropa ýurtlary) bilen baglap duran esasy söwda ýoly – «Beýik Ýüpek ýoly» Orta Aziýa arkaly geçipdir. Netijede Orta Aziýanyň bazarlarynda bol alyş-çalyş pajarlap, ol hünärmentçiligiň we ekerançylygyň ösmegi, şäherleriň, ylmyň, medeniýetiň ösmegine uly itergi bolupdyr. Soňluk bilen Gündogar bilen Günbataryň arasyndaky söwda ýollary gury ýerden deňiz-okeanlara göçensoň, Orta Aziýa ykdysady geografik ýerleşişindäki amatlylyk peselipdir.

XIX asyryň ahylarynda Orta Aziýada demir ýol guruldy. Netijede Samarkant, Daşkent ýaly iri şäherler demir ýol arkaly Russiýanyň merkezi raýonlary bilen baglanyp, Özbegistanyň çäginini ykdysady geografik ýerleşişine ýene amatly bolupdyr. Emma sowet döwründe ykdysady geografik ýerleşiş amatlyklaryndan esasan öňki Soýuz bähbitlidi.

Mälim bolşy ýaly, Özbekistan açyk deňze (okeana) gönüden-göni çykmak mümkinçiligine eýe bolmadyk, dünýä okeanyna çykmak üçin iň bolmanda iki döwletiň çäginini kesip geçmek zerur bolan dünýädäki iki ýurduň biri hasaplanýar. Ikinjisi Lihtenşteýn döwletidir. Şonuň üçin Özbekistan transport gurluşyny kämilleşdirip, dünýä okeanyna çykmagyň iň makul we ynamly ugruny saýlamak boýunça çäreleri gördi.

Garasşyzylyk sebäpli Özbekistan daşary ýurtlar bilen erkin aragatnaşygy ýola goýmak hukugyny aldy. Taryhy taýdan gysga wagtda ony azaly günorta goňşulary Owganystan, Pakistan, Eýran hem-de günbatardan Türkiýe, gündogardan Hytaý we başga döwletler bilen baglaýan gury ýer we howa ýollary açylyp, Özbegistanyň ykdysady geografik ýerleşişini gowulandyrdy.

Aýratynam, Özbegistanyň «Bir mekan, bir ýol» taslamasynda gatnaşmagy netijesinde gadymy Ýüpek ýoly ruhyýetini gaýtadan dikeltmek, regional ykdysady hyzmatdaşlygy ösdürmek, ýurtlaryň transport infragurluşyny birleşdirmek mümkinçiligi güýçlendi.

Käte goňşy döwletleriň çägindeki käbir mümkinçilikler hem ýurduň ykdysady geografik ýerleşişine täsir etmegi mümkin. Meselem, Türkmenistan bilen Eýrany baglaýan demir ýol gurlansoň, ondan Özbekistan daşky aragatnaşyklarda peýdalanyp başlady.

1-nji surat. Özbekistanyň makrogeografik ýerleşşi.

Diýmek, islendik çägiň ykdysady geografik ýerleşşini bahalamakda onuň iri transport düwünlerine, şol sanda, deňiz ýollaryna görä nähili ýerleşýänligi hasaba alynýan eken. Şu babatda Özbekistanyň ykdysady geografik ýerleşşi barha amatlylaşýar.

Ykdysady we jemgyýetçilik durmuşynda döwletiň **syýasy geografik ýerleşşi** hem möhüm faktor hasaplanýar. Özbekistanyň suverenitetini dünýä bileleşigi ykrar edip, ol bilen 130-dan artyk döwlet bilen diplomatik aragatnaşyklary ýola goýdy, köp ilçihanalara açyldy. Öz gezeginde köp döwletlerde Özbekistanyň ilçihanalary iş alyp barýar. Özbekistanyň dürli halkara guramalara, hususan-da, Ýewropada howpsuzlyk we hyzmatdaşlyk guramasy, Şanhaý hyzmatdaşlyk guramasyna agzalygy, Özbekistan bilen serhetdeş, taryhynda umumylyk üstün bolan Gazagystan, Gyryzystan we Täjigistanyň hem hut şol halkara guramalara agzadyklary ýurdumyzyň syýasy geografik ýerleşşini kesgitleýän gowy faktorlardyr.

1. Siziň pikiriniňizçe, ýurdumyz welaýatlaryndan haýsysynyň ykdysady geografik ýerleşşi iň amatly? Jogabyňyzy esaslandyryň.
2. Mekdebiňiz ýerleşýän tümeniň ykdysady geografik ýerleşşini aşakdaky plan esasynda kesgitlep ýazyň:
 - a) tümeniň araçäginiň aýratynlyklary;
 - b) goňşy tümendäki nähili faktorlar tümeniňiziň hojalygynyň ýokarlanmagyna goşant goşýandygyny;
 - d) tümeniňiz transportuň haýsy görnüşi arkaly başga tümenler bilen aragatnaşyk saklaýandygyny.
3. Ýurdumyz okeanlardan nähili alysdadygyny 8-nji synp okuw atlasýndan anyklaň.

ÖZBEGISTANYŇ DOLANDYRYŞ-ÇÄK GURLUŞY

Özbekistanyň dolandyryş-çäk gurluşy, çäk serhetleriniň keşbi ony dolandyrmakda we ýokarlandyrmakda möhüm rol oýnaýar. Özbekistan Respublikasynyň çägi 448,9 müň kw.km bolup, dünýäniň iň ösen döwletleri hasaplanýan Ýaponiýa, Germaniýa, Beýik Britaniýa, Italiýa ýaly döwletleriň çäginden uly (2-nji surat). Paýtagty Daşkent şäheri.

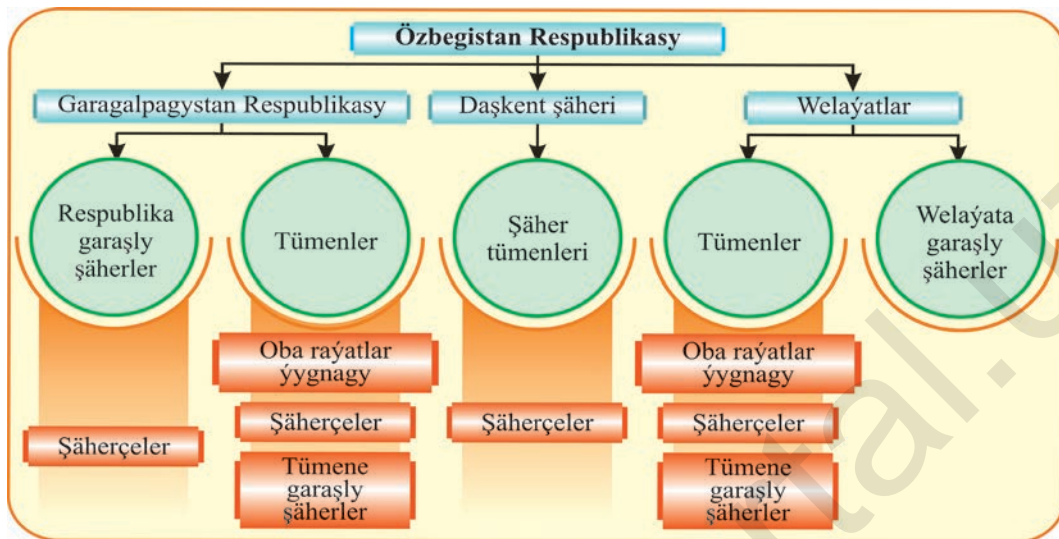
Özbekistanyň dolandyryş-çäk gurluşy 3 derejeden ybarat. Birinji derejede Garagalpagystan Respublikasy, 12 welaýat we Daşkent şäheri ýerleşýär. Öz gezeginde Garagalpagystan Respublikasy hem-de welaýatlar olara garaşly tümenlerden we şäherlerden ybarat. Daşkent şäheri bolsa şäheriň içindäki tümenlerden ybarat.

Garagalpagystan Respublikasy we welaýatlaryň tümenleri olara garaşly şäherler, şäherçeler, oba raýatlar ýygnaýandan ybarat (3-nji surat).

Ýurdumyzdaky welaýatlar Andijan, Buhara, Jyzzak, Nowaýy, Naman-gan, Samarkant, Syrderýa, Surhanderýa, Daşkent, Fergana, Kaşgaderýa we Horezm diýlip atlandyrylýandygyny bilýärsiňiz. Welaýatlar çägi we ilat sany boýunça bir-birinden uly tapawutlanýar. Garaşsyzlyk ýyllarynda welaýatlaryň sany hem-de atlandyrylyşynda özgerişler bolmady. Tümen, şäher, şäherçe, oba we awullar sany hem-de atlandyrylyşy bolsa çäklerdäki sosial-ykdysady ösüşe laýyklykda hemişe özgerýär.

2-nji surat. Özbekistan Respublikasynyň meýdany (2018-nji ýyl halaty).

3-nji surat. Özbeqistan Respublikasynyň dolandyryş-çäk gurluşy.

Özbeqistanda welaýat, tümen, şäher, şäherçe, oba, awullary düzmek, ýapmak, olaryň araçäklerini üýtgetmek, dolandyryş merkezlerini göçürmek hem-de ilatly punktlary şäher, şäherçeler görnüşine geçirmek Kanun esasynda tertibe salynýar.

Welaýatlary we tümenleri düzmek we ýapmak, olaryň araçäklerini üýtgetmek Özbeqistan Respublikasynyň Ministrler Kabinetiniň teklibine laýyklykda Aly Mejlis tarapyndan amala aşyrylýar.

Garagalpagystan Respublikasynyň araçägi diňe onuň razylygy bilen Jokorgy Kengesiniň kararyna esasan Aly Mejlis tarapyndan üýtgedilmegi mümkin. Garagalpagystan Respublikasyndaky tümenleri düzmek we ýapmak Garagalpagystan Respublikasynyň hökümetiniň teklibine laýyklykda Jokorgy Kenges tarapyndan Özbeqistan Respublikasynyň Aly Mejlisiniň razylygy bilen amala aşyrylýar (Özbeqistan Respublikasynyň Konstitusiyasynyň 69-njy maddasy).

Obalary, awullary düzmek we ýapmak, araçäginu üýtgetmek degişli tümen häkimleriniň haýyşnamasyna esasan halk deputatларыnyň welaýat geňeşleri tarapyndan, Garagalpagystan Respublikasynda bolsa – Jokorgy Kenges tarapyndan amala aşyrylýar.

Ýurdumyzdaky şäherler hem garaşlylygyna göre 3 taýpa:

1. Özbeqistan Respublikasynyň garamagyndaky;

2. Garagalpagystan Respublikasynyň we welaýatlaryň garamagyndaky;
3. Tümeniň garamagyndaky şäherlere bölünýär.

Ýurdumyzyň paýtagty – Daşkent şäheri Özbekistan Respublikasynyň garamagyndaky ýeke-täk şäher hasaplanýar.

Garagalpagystan Respublikasynyň we welaýatlaryň garamagyndaky şäherler toparyna, kada boýunça, iň bolmanda 30 müň ilaty bolan, möhüm administratiw ähmiýete eýe bolan, perspektiw ykdysady we medeni merkezler diýlip hasaplanýan şäherler girizilmegi mümkin.

Hywa we Şährisebz şäherleri welaýatyň garamagyna geçirilen iň täze şäherler hasaplanýar (2017-nji ýyl). Bu çäreler Özbekistanyň çäginde ýerleşýän şol gadymky şäherlere syýahatçylar akymyny duýarly artdyrmaga mümkinçilik berýär.

Tümeniň garamagyndaky şäherler toparyna, kada boýunça, iň bolmanda 7 müň ilaty bolan, senagat kärhanalary we ösen infrastrukturasyny bar bolan ilatly punktlar girizilmegi mümkin.

Şäherçeleri, oba ilatly punktlaryny tümeniň garamagyndaky şäherler toparyna girizmek, olary gaýtadan düzmek degişli welaýat häkimleriniň haýyşnamasyna esasan Özbekistan Respublikasynyň Ministrler Kabinetiniň teklibine laýyklykda Aly Mejlis tarapyndan, Garagalpagystan Respublikasynda bolsa – degişli tümen häkimleriniň haýyşnamasyna esasan Garagalpagystan Respublikasynyň hökümetiniň teklibine laýyklykda Jokorgy kenges tarapyndan amala aşyrylýar.

Şäherçeler toparyna senagat kärhanalary, gurluşyklar, demir ýol stansiyalary we başga möhüm obýektleriň golaýynda ýerleşýän hem-de kada boýunça iň bolmanda 2 müň ilaty bolan ilatly punktlar girizilmegi mümkin.

1. Goşmaça edebiyatlardan peýdalanmak bilen meýdany boýunça Özbekistandan uly we kiçi bolan ýurtlary mümkingadar köpräk tapyp, depderiňize ýazyň.
2. Özbekistanyň welaýatlarynyň haýsysynda ilat iň köp we haýsysynda iň kem, haýsysynyň meýdany iň uly we haýsysynyňky iň kiçiligini dersligiň goşmaçasyndaky 1-nji jedwelden anyklaň.
3. 8-nji synpyň sudury kartasynda dolandyryş-çäk gurluşy kartasyny reňkläň. Özbekistan Respublikasynyň, Garagalpagystan Respublikasynyň paýtagtlary we welaýatlaryň merkezleri bolan şäherleri bellik ediň.

4-nji ders

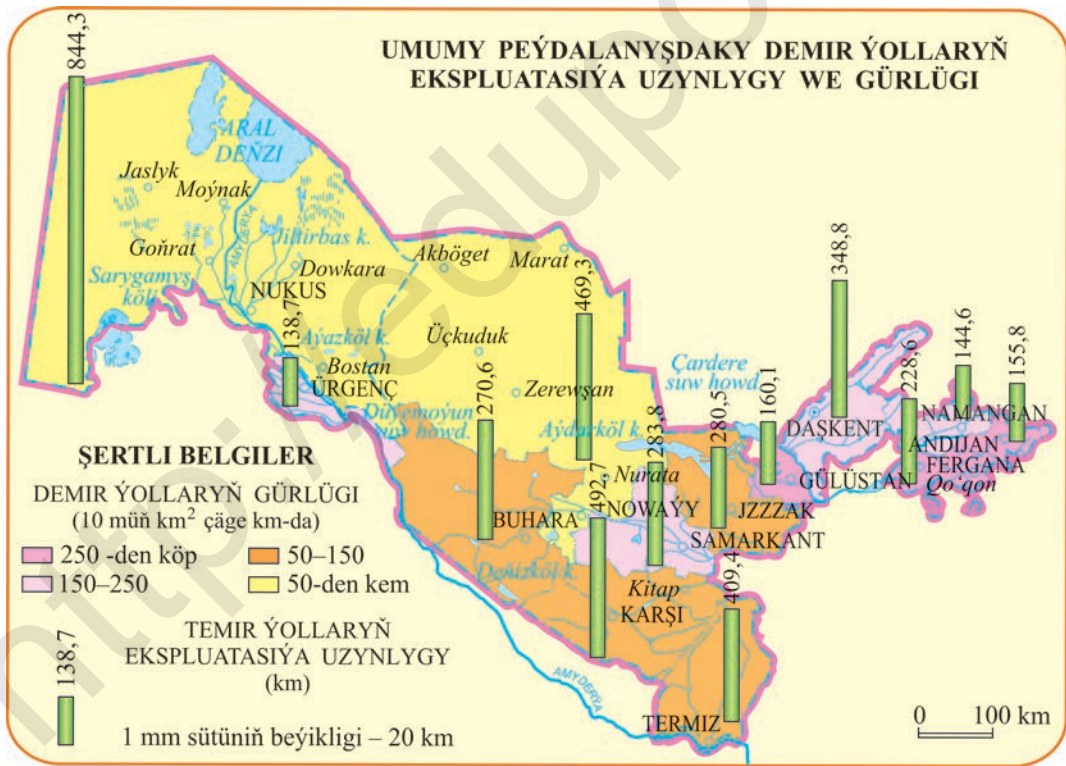

SOSIAL-YKDYSADY KARTALAR

Siz 5–7-nji synp fiziki geografiya derslerinde dürli fiziki kartalar bilen işlediniz. Indi 8-nji synpda ilata we ykdysadyýete degişli bilimleri öwrenende sosial-ykdysady kartalardan peýdalanarsyňyz. Bu kartalarda ilatly punktlar, gazylyp alynýan peýdaly zat känleri, senagat merkezleri, oba hojalygy we aragatnaşyk ýollarynyň territorial ýerleşişini görkezilýär. Olary kartalarda şekillendirmek üçin nokatlar, kartodiagramma, kartogramma ýaly özboluşly usullardan peýdalanýlar.

Sosial-ykdysady kartalar – jemgyýetçilik, hojalyk, hadysalary we prosesleri şöhlelendirýär. Şeýle kartalaryň temalary dürli hili bolup, olar taryhy, ilat, hojalyk we onuň pudaklary, hyzmat etme ugry, tälim we medeniýet, rekreasion, transport, daşary ykdysady aragatnaşyklara we başgalara bölünýär (4-nji surat).

Şeýle kartalaryň iň iri toparlaryndan biri bu **senagat kartalarydyr**. Çünki

4-nji surat. Demir ýollaryň uzynlygy we gürlügi (2018-nji ýyl).

olar bir tarapdan her bir senagat görnüşleri barada maglumat berse, ikinji tarapdan aýratyn bir çäk, ýurt ýa-da dünýäniň senagat önümçiligi barada maglumat berýär. Şonuň ýaly-da, şeýle kartalar senagatyň ösüş taryhyny we basgançaklaryny hem şöhlelendirip bilýär.

Oba hojalygy kartalary bu ugruň geografik ýerleşşi, onuň ösüş şertlerini, daşky gurşaw bilen özara täsirini aňladýar. Şol ugurda eke- rançylyk, maldarçylyk we kompleks kartalary aýratyn öwrenmek müm- kin. Şeýle kartalarda oba hojalyk önümleri ekilen ýerleriň meýdany, ekinleriň hasyllylygy, maldarçylygyň görnüşleri we olaryň önümliligi, oba hojalygyny ýöretmegiň şertleri görkezilýär. Şonuň ýaly-da, şeýle kartalarda ýetişdirilen oba hojalyk önümlerini gaýtadan işleýiş ugurlary hem-de şol ugruň raýonlaşdyrylyş meselelerini öwrenmek mümkin.

Ilat kartalary, esasan, ilat sany, dinamikasy, geografik ýerleşşi, gürlügi, ilatyň jynsy we ýaş düzümi, demografik prosesler (dogluş, ölüm, nika we başg.), ilatyň migrasiýasy, onuň kär işeňňirligi we dürli ugurlarda meşguldygy, ilatyň milli düzümi ýaly maglumat- lary öz içine alýar.

Häzirki günde sosial-ykdysady kartalaryň amal ediş çägi çalt depginler- de giňelip, ykdysady kartalardan görä sosial kartalar köpeliş barýar. Mese- lem, bu günki güne gelip elektoral (ýagny, saýlaw we ses bermek) mesele- lerini açyp görkezýän, şonuň ýaly-da, kanunlaryň köpräk haýsy çäklerde bozulýandygyny görkezýän kartalar döredilýär.

XXI asyr tehnologiýalar asyry bolup, gadymdan ulanylyp gelen çap edilen kartalaryň ornuny elektron kartalar çalt eýeläp gelýär. Bu günki günde ilatyň arasynda giň köpçülikleýin ýaýrap, peýdalanmak derejesi barha artýan Google map, GPS maksatnamalary şolara degişlidir. Şeýle elektron kartalar arkaly sosial-ykdysady obýektleriň (şäher, senagat kärhanasy, restoran, dellekhana we başg.) ýerleşýän ornuny anyklamak, olary bir gezekde fotosuratlaryny görmek, oňa eltýän in gysga ýollary anyklamak mümkinçiligi bar.

1. 8-nji synp okuw atlasynada «suwarylýan ýer», «ilaty 100 müňden artyk şäher» we «gaz turbalary» nähili belgilerde görkezilendigini depderiňize ýazyň.
2. Okuw atlasynyň kömeginde 8-nji synp sudury kartasynyň käbir temaly kar- tasyny reňkläň. Şertli belgileriň goýluşyna üns beriň.
3. Kartadan ýurdumyzda hepdäniň günleri bilen atlandyrylýan ýerleri tapyň. Olaryň haýsy welaýatlarda ýerleşýändigini geografiýa depderiňize ýazyň.

II BAP. ÖZBEGISTANYŇ TEBIGY BAÝLYKLARY, ILATY WE ZÄHMET RESURSLARY

5-nji ders

ÖZBEGISTANYŇ TEBIGY ŞERTI WE TEBIGY BAÝLYKLARY

Tebigy şert tebigy baýlyklardan nämesi bilen tapawutlanýar?

Özbeğistanyň ýer üstüniň gurluşy deňi-taýsyzdyr. Şoňa laýyklykda tebigaty hem, baýlyklary hem köpdürli.

Amatly **tebigy şert** önümçiligiň netijeliliginiň möhüm tebigy factorydyr.

Tebigy şert, aýratynam, **oba hojalygy, gazylyp alynýan peýdaly zatlary** gazyp çykarmak we **transport hereketin**de aýdyň görünýär. Dag relýefi, şor ýerler, çöller, takyrlar, jarlyklar çägi hojalyk taýdan özleşdirmegi kynlaşdyrýar. Gurakçyl ýyllarda derýanyň suwlary kemelip, ekinleri suw bilen üpjün etmek kynlaşýar. Ýöne ylmyň-tehnikanyň ösüşi sebäpli önümçiligiň tebigy şerte baglylygy ýeňip geçilýär. Şol bir wagtda adamyň tebigata täsiri güýçlenip, erbet netijelere-de getirýär.

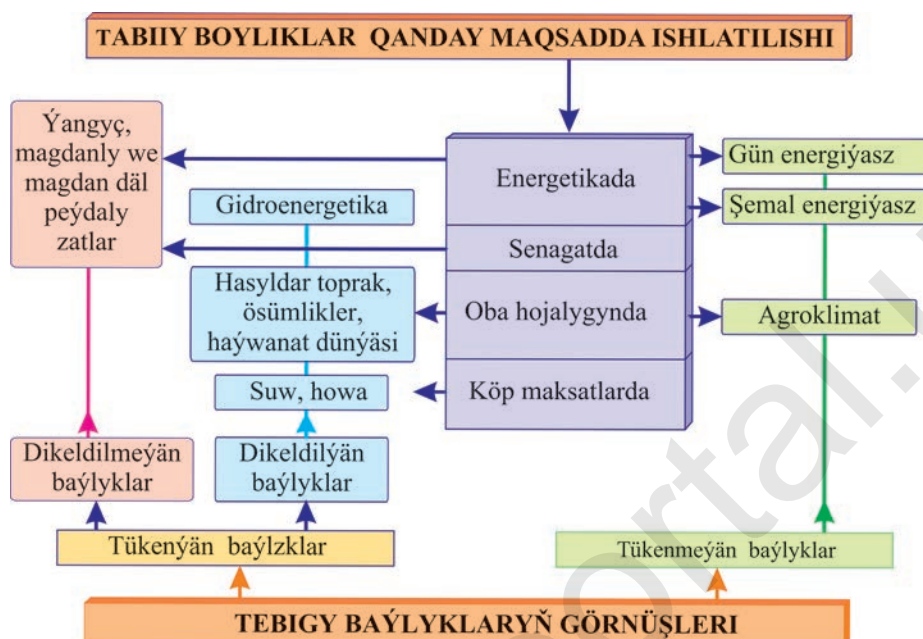
Tebigy baýlyklar tebigy şertden tapawutlanyp, önümçilige gönüden-göni baglanyşykly, ýagny onuň çig mal we energetika bazasyny düzýär.

Iň möhüm tebigy baýlyklardan biri – bu **ýerasty baýlyklar (mineral resurslar)**. Olardan senagatda, gündelik durmuş zerurlyklarynda giň möçberde peýdalanylýar (5-nji surat).

Özbeğistan uly ýerasty baýlyklaryna eýe bolan ýurtdyr. Emma ýurduň ykdysadyýetiniň çig mala we ýangyja bolan zerurlygy dyngysyz artyp barýar. Häzir tebigy baýlyklaryň ýarysyna golaýyndan peýdalanylýar. Şeýle bolsa-da, tebigy baýlyklaryň gorundan tygşytlap peýdalanmalydyrys. Çünki ýerasty baýlyklar tükenýän we dikeldilmeyän baýlykdyr.

Dikeldilmeyän baýlyklardan akylly-başly peýdalanmagyň esasy şertleri:

- ◆ kánlerden magdanlary doly gazyp almak;
- ◆ daşky gurşawyň bozulmagyna ýol bermezlik;
- ◆ ähli gymmatly maddalardan toplumlaýyn peýdalanmak;
- ◆ geologik gözleg işlerini yzygider dowam etdirmek;
- ◆ önüm birligine sarp bolýan çig maly we ýangyjy tygşytlayan tehnika we tehnologiýany ulanmak.

5-nji surat. Tebigy baýlyklaryň ulanylyşy we görnüşleri.

Dikeldilmeyän baýlyklardan akyllý-başly peýdalanmaly. Geljekki nesil hem bu baýlyklardan peýdalansyn.

Iň möhüm tebigy baýlyklardan ýene biri – **suw**. Oba hojalygynda köp mukdarda suw sarplanýar. Senagat kärhanalary üçin hem köp suw talap edilýär. Kärhanalar iň uly şäherleriň ilaty sarp edýän suwdan köpräk suwy «içip» goýýar. Suw – dikeldilýän tebigy baýlykdyr.

Oba hojalygynda peýdalanylýan **hasylly toprak (ýer)**, ilatyň zerurlygy üçin zerur **ösümlük** we **haýwanat** dünýäsi (balyk, ýabany haýwanlar), adamyň ýaşaýşy üçin zerur bolan **howa** hem tükenýän we dikeldilýän tebigy baýlyga degişlidir. Daşkent, Fergana, Nowaýy ýaly şäherler, käbir senagat raýonlarynyň çäginde howanyň düzümindäki kislorod ilatyň zerurlygyny kanagatlandyryp bilenok. Çünki, kislorod çeşmesi bolan ösümlükler onlarça ýyllarda dikelýär. Hasyllý toprak bolsa ondan hem haýal dikelýär.

Ülkämiziň çägi oba hojalyk önümlerini ýetişdirmek üçin amatly klimat şertine eýe. Bu **agroklimatik** baýlygy tükenmeýän tebigy baýlykdyr.

Ýurdumyzyň çägi tükeniksiz **gün energiýasy** baýlygyna eýe. Günň energiýasy tükenmeýän tebigy baýlykdyr. Günden gelýän ýylylygy elektrik energiýasyna öwürmegiň gelejegi örän uludyr.

1. Tebigy şert we baýlyklar milli ykdysadyýeti ösdürmekde nähili ähmiýete eýe?
2. Tebigy baýlyklaryň nähili görnüşlerini bilýärsiňiz?
3. Tebigy baýlyklaryň ähmiýeti nähili bahalanýar?
4. Ýurdumyzyň tebigy baýlyklaryny özleşdirmäge nirelerde şert amatlydygyny kartadan anyklaň.

6-njy ders

TEBIGY ŞERTLERIŇ WE TEBIGY BAÝLYKLARYŇ MILLI YKDYSADYÝETDÄKI ÄHMIÝETI

1. Özbekistanyň çäginde nähili tebigy sebitleri bar?
2. Özbekistandaky gazylyp alynýan peýdaly zatlar barada nämeleri bilýärsiňiz?

Ýurdumyzyň çäginde tebigy şertine we hojalykdaky ähmiýetine görä çöllere, baýyrlara, daglara, ýaýlalara bölmek mümkin.

Özbekistanda deňiz derejesinden 400 metr beýiklige çenli bolan ýerler **çöl guşaklygy** hasaplanýar.

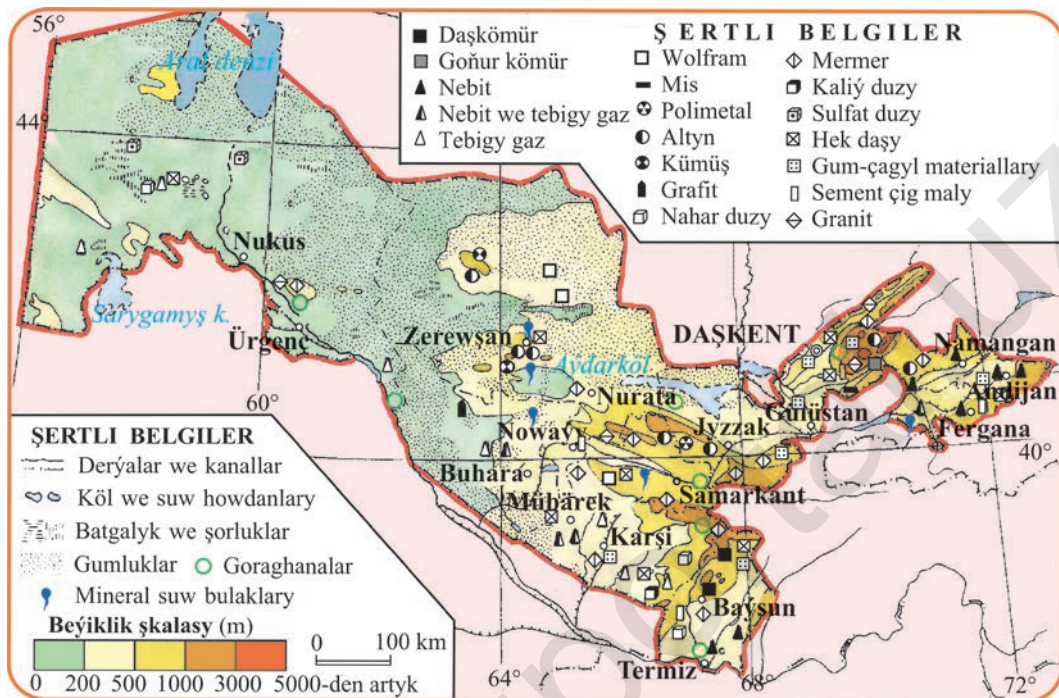
Bu ýerlerden ýaýla maldarçylygynda peýdalanylýar, emma çölün iýmit baýlygy örän kem. Bir goýny bakmak üçin 2–3 gektar otluk talap edilýär. Şu hasapdan Özbekistanyň çöllerinde 10 mln başa çenli goýun baksa bolýar. Ýöne çölleriň netijesi her gektar hasabynda suwarymly ýerlerdäkiden 100 esse kem.

Çöl guşaklygynda nebit, gaz, kükürt, altyn ýaly mineral baýlyklaryň gorylary anyklanan (6-njy surat). Şol sanda, gazyň gory 2 trillion kub metrden geçýär. Surhanderya oazisinde we Gyzylgumda fosforit känleri bar. Kükürt, natriý we magniý duz känleri himiýa senagatynyň möhüm çig malydyr. Çagyl, gum ýaly gurluşyk çig maly hem örän köp duşýar.

Respublikamyzda deňiz derejesinden 400–1200 metre çenli belent bolan bölegi **baýyr guşaklygyny** düzýär.

Baýyr klimaty çölün klimatyndan aramrak bolýar. Ösümlük görnüşi köp we güýç. Topragy çüýrüntgä baý. Bu ýerlerden, esasan, suwarymly, deňiz derejesinden 1000 metrden belent ýerlerde düme ekerançylygy ýöredilýär. Baýyrlar ekerançylyk üçin iň amatly ýer bolany üçin adamlar gadymdan şu

6-njy surat. Özbekistanyň çägindeki gazylyp alynýan peýdaly zatlar.

ýerlerde oba hojalygy bilen meşgullanyberip, onuň ýer üstüni hem, ösümlük we haýwanat älemini hem üýtgedip goýberdi.

Dag guşaklygy Özbekistanda baýyrdan belent ýerlere, ýagny deňiz derejesinden 1200 metrden belent bolan ýerlere dogry gelýär.

Daglarda tomus beýleki ýerlere garanda gysga, ygallar köp bolýar. Topragy çüýrüntgä inňän baý. Daglarda betaga, rawaç, zire, dag narpyzy, ýokarrakda itburun, zirk, dukçöp ýaly gyrymsylar, ondan hem ýokarrakda badam, pisse, ýemşen, klýon, alma, hoz, armyt, ülje ýaly miweli agaçlaryň ýabany görnüşleri ösýär. Rawaç, dag narpyzy, zirk ýaly nahara ulanylýar. Badam we pisse ýygyp alynýar. Ýabany miweli daragtlara medeni miweler sapylmagy netijesinde daglaryň hojalykdaky ähmiýeti barha artýar.

Dag guşaklygynyň şypaly klimaty hem-de deňsiz gözeli tebigatyndan dynç almakda we ýadawlygy çykarmakda peýdalanylýar.

Daglardan gazylyp alynýan peýdaly zatlar köp tapylan. Ahangaranyň töweregindeki daglarda oda çydamly laý, goňur kömür, mis magdany, altyn känleri anyklanan. Nurata daglarynda mermer (Gazgan mermeri), wolfram känleri bar.

Belent daglaryň eteklerinde, pes daglaryň depe böleginde **ýaýla guşaklygy** bar.

Ýaýla guşaklygynda ýylyň köp böleginde howa sowuk, ýer üstüni gar örtýär. Tomus gysga bolup, ygal köp ýagýar. Ýaýlanyň amatly ýerlerinden maldarçylykda peýdalanylýar.

Suw baýlyklary. Özbegistanyň oba hojalygyny, senagatyny we ilatyny suw bilen üpjün etmekde daglardaky garlar esasy suw çeşmesidir. Ülkämizdäki derýalaryň hemmesi diýen ýaly daglardan başlanýar.

Derýalardaky ýyllyk suwuň 70–95 göterimi 3–4 aýyň dowamynda bahar aýlaryna we tomsuň başyna dogry gelýär. Derýa suwlary **suw howdanlaryna** toplanyp, ýylyň dowamynda tygşytly sarplanýar.

Akar suwlary hapalamazlyk üçin senagatda hem-de durmuş-kommunal hojalyk peýdalanylýan suwlar arassalap çykarylýar. Özbegistanda suw diňe bir tebigy baýlyk däl, eýsem milli gymmatlyk hem hasaplanýar.

Derýalarymyz suwaryşdan daşary, elektrik energiýa çeşmesi hökmünde hem uly ähmiýete eýe. Indi derýalara gurlan GES-lerden ýylyna ortaça 5 mlrd kW·h sagat elektrik energiýa alynýar. Özbegistan şertinde emeli suw howdanyny gurmak maksadynda derýany bent bilen bekläp bir gezekde GES gurmak mümkinçiliginden peýdalanylýar.

Ýer baýlyklary. Özbegistanyň umumy ýer meýdany 44,4 mln gektary düzýär. Munuň ýarysyna golaýy oba hojalygyna degişli meýdanlardyr.

Ülkämiz uly ýer baýlygyna eýe bolsa-da, ondan hem tygşytly peýdalanmaly. Ýogsam ýerler şorlaşyp, jarlyga we çöle öwrülmeği mümkin. Zeýkeş gazyp, ýerasty suwlary gaçyrmak, wagtal-wagtal topragy ýuwup durmak, çalşyryp ekmäge amal etmek ýaly meliorasiýa we agrotehnika çäreleri ýerden dogry peýdalanmagyň möhüm çäreleri hasaplanýar.

1. Tebigy şertiň Özbegistanyň ykdysadyýetindäki ähmiýetini düşündiriň.
2. Ülkämiziň çägendäki gazylyp alynýan peýdaly zat kânlerini sudury karta geçiriň.
3. Mekdebiňiz ýerleşýän tümeni aşakdaky plan esasynda geografik kesgitläň:
 - a) geografik ýerleşişiniň aýratynlyklary; b) ekerançylyk we maldarçylykda peýdalanmak mümkin bolan ýerler; d) goşmaça ýerleri özleşdirmegiň gelejegi; e) bar ot-iymleriň maldarçylygyň zerurlygyny nähili derejede kanagatlandyrmagy; f) tebigatyň baýlyklaryny goramak we olardan dogry peýdalanmak boýunça nähili çäreler geçirilýändigini.

7-nji ders

ÖZBEGISTANYŇ ILATY

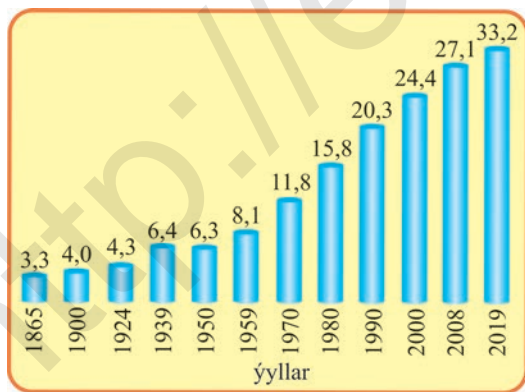
Özbekistan gelejekde beýik döwlet bolmagy üçin amatly tebigy şert hem, köpdürli tebigy baýlyklar hem ýeterlidir. Emma bu baýlyklar diňe adamlaryň akyly we fiziki zähmeti arkaly adamlaryň zerurlygyna, jemgyýetiň gülläp ösmegine hyzmat etmegi mümkin. Millionlar zähmetini akylyly-başly guramak üçin ilat sany, düzümi we ýurt boýunça ýerleşişini hasaba alynmalydyr.

Özbekistan ilat we adam faktoryny (zähmet resurslaryny) gaýta öndürýän ýurtlardan biri hasaplanýar. Özbekistan Respublikasynyň ilaty 2019-njy ýylda 33,2 mln adamdan geçdi (7-nji surat).

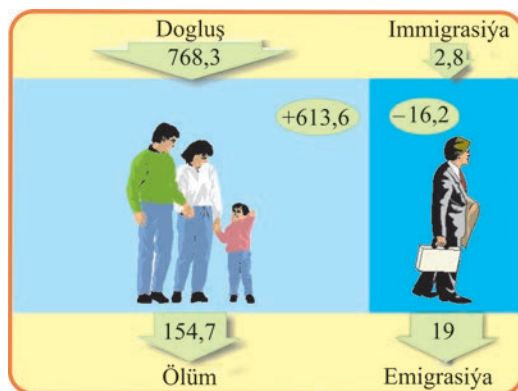
Özbekistan ilat sany boýunça dünýädäki ähli döwletleriň içinde ilkinji 44 ýurduň arasynda durýar. Ilat ölenleriň sanyna görä doglanlaryň sanynyň artyklygynyň hasabyna hemişe köpeliş barýar. Şeýle köpelişe ilatyň **tebigy köpelişi** diýilýär. Ilat **migrasiýa** hasabyna hem köpeliýär. Muňa ilatyň **mehaniki köpelişi** diýilýär (8-nji surat).

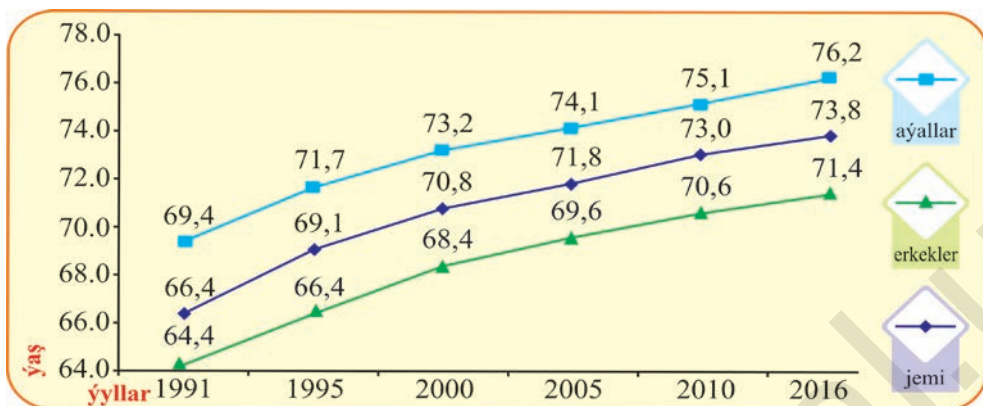
Migrasiýa – göçmek diýen manyny aňladýar. Migrasiýa içki migrasiýa we daşky migrasiýa bölünýär. **Içki migrasiýa** – ilatyň ýurduň içersinde, onuň raýonlarynyň arasynda ýa-da oba ýerlerden şäherlere göçüp gezmegi. **Daşky migrasiýa**– ýurtdan göçüp gitmek (**emigrasiýa**) ýa-da ýurda göçüp gelmek (**immigrasiýa**).

7-nji surat. Özbekistanyň ilatynyň köpelişi (mln adam hasabynda).

8-nji surat. Ilatyň tebigy we mehaniki köpelişi (2018-nji ýyl, müň adam hasabynda).

9-njy surat. Özbekistan ilatynyň ömür dowamlylygy (ýaş).

Garaşsyzlyk ýyllarynda ýurdumyzda ilatyň dogluş we ölüm görkezijilerinde-de özgerişler boldy. 1991-nji ýylda respublikada 723,4 müň çaga doglan bolsa, soňky ýyllarda dogluş sany kemelip, 2001-nji ýylda dogluş 513 müň sany boldy. Soňluk bilen ilat sanynyň artmagy, onuň durmuş maddy hal-ýagdaýynyň ýokarlanmagy bilen dogluş sany hem köpeldi we 2017-nji ýyla gelip 716 müňden artyk bäbek dünýä indi. Şol bir wagtda Özbekistanyň ilaty ýylyna ýarym mln-dan artyk adama köpeliş barýar.

Ýokarydakylardan netije çykarmak bilen, Garaşsyzlygyň ilkinji 10 ýyllygynda doglanlar sany kemelme tendensiýasyna eýe bolsa, ikinji on ýyllykda we ondan soňky döwürde dogluşlar sany köpelişdir.

Ilat tebigy köpelişiniň ýokary depginleri ilatyň gürlüginiň (1 kw.km çäge dogry gelýän ilat sany) artmagynda-da öz beýanyny tapýar. Mundan I asyr öň ýurdumyz boýunça ilatyň gürlüğü her bir kwadrat kilometre 10–11 adam bolan bolsa, indi bu görkeziji 70 adamdan geçdi.

Ilatyň ýaşayyş hili görkezijilerinden biri bu dogluşda garaşylan ömür dowamlylygy hasaplanýar. Ýurdumyzda 2016-njy ýylda bu görkeziji 73,8 ýaş boldy (9-njy surat).

Dogluşda garaşylan ömür dowamlylygy görkezijisi soňky ýyllarda ösüş tendensiýasyna eýe bolup, şol sanda, 1991-nji ýylda şol görkeziji 66,4 ýaşy düzen bolsa, 2000-nji ýylda 70,8 ýaşy, 2010-njy ýylda 73,0 ýaşy düzdi.

Ýurdumyzda garaşsyzlygyň ilkinji ýyllaryndan ähli ugurlar ýaly lukmançylyk ugrunda-da möhüm özgertmeleri alyp barmak işleri başlandy. Lukmançylyk ugrunda döwletimiz tarapyndan köp kanunlar, permanlar, kararlar we maksatnamalar işlenip taýýarlanyp, durmuşa geçirilip başlandy.

Şeýle çäreler netijesinde respublikada ölüm derejesi, şol sanda, çagalaryň we eneleriň ölümi görkezijileri peseldi we bu öz gezeginde respublikanyň ilatynyň arasynda ömür dowamlylygy görkezijisiniň artmagyna täsirini ýetirdi.

1. Dersligiň goşmaçasyndaky 1-nji jedwelden peýdalanyň, ilat haýsy welaýatda gür we haýsasynda seýrek ýerleşýänligini anyklaň hem-de sebäbini düşündiriň.
2. Adam faktory näme? Onuň ykdysadyýetiň ösüşine we ýerleşişine täsiri nämelerde görünýär?
3. Ykdysadyýetiň adam faktoryna bolan zerurlygy nähili doldurylýar?

ÖZBEGISTANYŇ ILATYNYŇ DÜZÜMI

Zähmet resurslary. Ilatyň hemmesi zähmete ýaramly hasaplanmaýar. Erkekleriň diňe 16 ýaşdan 60 ýaşa çenli, aýallaryň 16 ýaşdan 55 ýaşa çenli bolanlary zähmete ýaramly hasaplanýar. Önümçiligiň käbir ugurlarynda 50 ýaş, hatda 40 ýaşdan pensiýa çykarylýar. Şol bir wagtda pensiýa ýaşyndakylar islese işlemleri-de mümkin. Şonuň ýaly-da, 15 ýaşyna dolan okuwçylar okuwdan boş wagtlarynda işlemäge rugsat edilen.

Zähmete ýaramlylar ýurduň jemi ilatynyň ýarysyndan gowragyny düzýär. Zähmete ýaramlylaryň esasy bölegi senagatda, oba hojalygynda, gurluşykda işleýär. Olar gazylyp alynýan peýdaly zatlar, maşynlar, azyk we senagat önümlerini öndürýär, pagta, galla, kartoşka, üzüm ýetişdirýär, jaýlary gurýar, ýagny maddy baýlyk döredýärler. Tälim, ylym, medeniýet, lukmançylyk işgärleriniň zähmet netijeleri başgaçarakdyr. Olaryň zähmet netijeleri hem peýdaly we zerurdyr (10-njy surat).

Adamlaryň zähmet işi iki ugra – maddy nygmat öndürýän we maddy nygmat öndürmeýän ugurlara bölünýär.

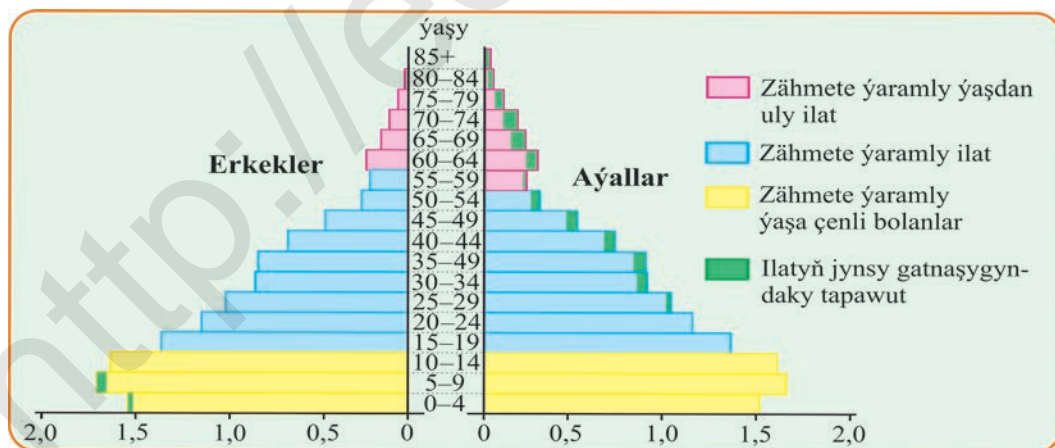
Ylmyň we tehnikanyň ösmegi bilen maddy nygmat öndürmeýän ugruň roly we bu ugurda işleýänleriň sany barha artýar. Munuň üçin, ilki bilen, öndürýän ugurda zähmet öndürijiligi ösmelidir. Diňe şonda öndürýän ugurdaky zähmete ýaramly ilatyň bir bölegi öndürmeýän ugurlara geçmegi mümkin. Zähmete ýaramlylaryň sany we hünäri bilen birlikde ruhy kämilligi-de möhüm ähmiýete eýe.

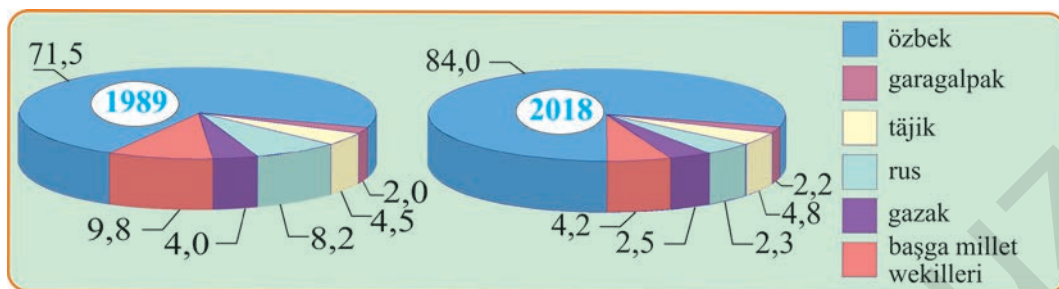
10-njy surat. Zä Ahmet bilen meşgul ilatyň ykdysadyet pudaklary boýunça paýlanysy (2017-nji ýyl).

Ilatyň jynsy düzümi. Ilatyň düzümine jynsy we ýaş taýdan çemeleşmek uly ähmiýete eýe (11-nji surat). Çünki ilaty we adam faktoryny gaýtadan öndürmek edil şu taraplara bagly.

Ikinji jahan urşunyň netijesi sebäpli 1945–1960-njy ýyllarda Özbegistanyň ilatynyň düzümünde erkekleriň sany aýallaryň sanyndan ep-esli kemdi. Ýyllaryň geçmegi bilen bu tapawut barha gysgaldy. 1959-njy ýyla gelip aýallar 52 göterimi, erkekler 48 göterimi düzdi. Häzirki wagtda ilatyň düzümünde erkekler bilen aýallaryň sany özara deňleşdi diýen ýalydyr.

11-nji surat. Ilatyň ýaş we jyns düzümi (mln adam hasabynda).

12-nji surat. Ilatyň milli düzümi (göterim hasabynda).

Ilatyň milli düzümiinde-de soňky on ýyllyklarda dürli millet wekillerinde dogluşyň dürliçe mukdardadygy hem-de migrasiýanyň hasabyna duýarly özgerişler bolup geçdi (12-nji surat). Özbekleriň ülşi 1989-njy ýylda 71,5 göterim bolan bolsa, 2017-nji ýylda gelip 84 göterime ýetdi. Şonuň ýaly-da, ýurtda garagalpaklaryň we täjikleriň ülşi-de artdy.

Ilatyň milli düzümine baglylykda **dini düzümi** hem köpdürli. Onuň esasy bölegini musulmanlar düzýär.

1. Öndürýän ugurdaky adamlaryň işi öndürmeýän ugurdaky adamlaryň işinden nämeleri bilen tapawutlanýar?
2. 12-nji suratdan ilatyň milli düzümini derňäň. Dürli millet wekilleriniň ülşünde nähili özgerişler bolýandygyny anyklaň.
3. Ilatyň ýaş we jyns piramidasyny derňäň. Onda birdenkä erkeklerde, 25 ýaşdan geçen ilatda bolsa aýallaryň ülşi artyklygynyň sebäplerini düşündiriň.

9-njy ders

ILATLY PUNKTLAR

Tebigy şertleriň, adamlaryň işiniň hem-de dürli ykdysady-sosial, taryhy faktorlaryň täsirinde şäher, şäherçe, oba, awul görnüşindäki ilatly punktlar emele gelipdir.

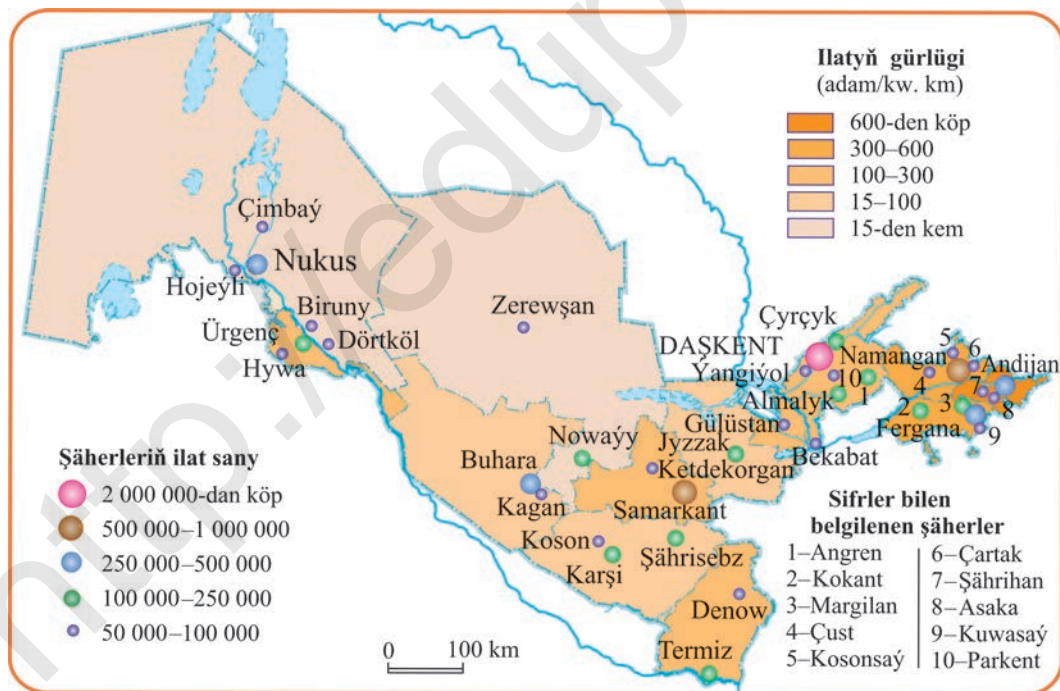
Ýurdumyzda **119 şäher**, **1071 şäherçe** hem-de **11 müňden artyk oba** we **awul** bar (2019-njy ýyl).

Şäher keşbindäki Samarkant, Kokant, Buhara, Hywa, Daşkent ýaly ilatly punktlar hünärmentçilik we söwda-satuw peýda bolanyndan soň emele gelipdir. Olar dünýädäki iň gadymy şäherlerden hasaplanýar.

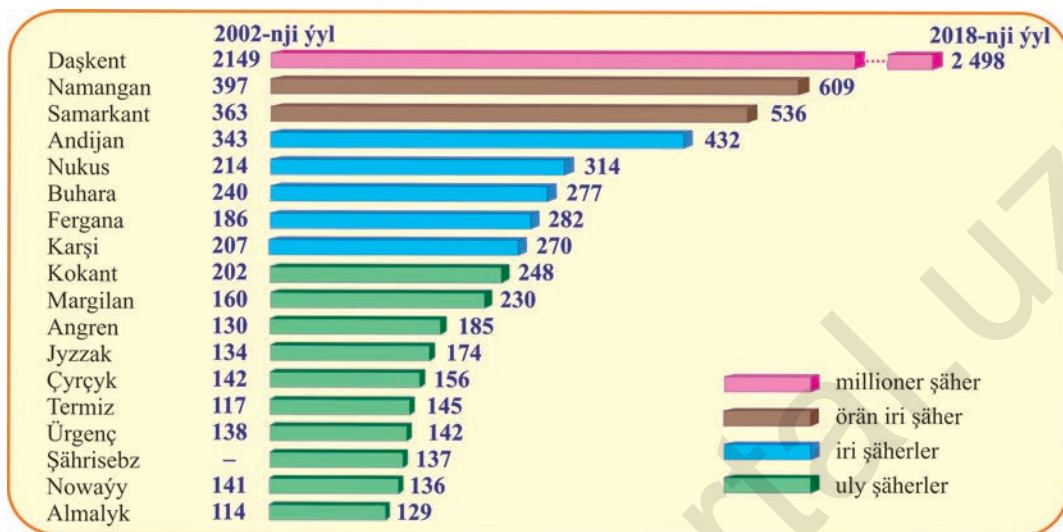
XX asyryň başlarynda Özbekistanyň çäginde 20 -ä golaý şäher bolup, olar derýa hem-de çeşme boýlarynda ýa-da kerwen ýollarynda emele gelipdir. Arap syýahatçysy Ibn Battuta orta asyrdaky şäherlerimiziň gözelligini suratlandyryp, ondan lezzet alypdyr: «Biz sährany kesip geçip Horezme geldik. Bu türkileriň uly, möhüm, owadan we görnükli şäheri bolup, ajaýyp bazarlary, giň köçeleri örän köp, ymaratlary özüne çekiji, gözəl ýerleri bar. Şäherde durmuş gaýnaýar, ilaty gaty köp bolup, ol möwç urýan deňzi ýatladýar». Ibn Battuta Samarkant şäheri boýunça seýil etmek bilen, ony şeýle taryplaýar: «Samarkant – örän iri we iňňän gözəl şäherlerden biridir. Ol oazis al-Kassirin derýasynyň kenarynda ýerleşýär. Derýanyň kenarynda şeýle äpet köşkler we binalar howalanyp durýardy, olar Samarkandyň ilatynyň ýokary ussatlygynyň eýesidiginiň delilidir».

Häzir gadymy şäherlerde dürli döwrüň binagärlik nusgalary bilen köp etažly owadan binalar, göni we giň köçeler uýgunlaşan.

Şäherler ilat sanyna garap uly şäherler (ilaty 100 müňden artyk), iri şäherler (ilaty 250 müňden artyk), örän iri şäherler (ilaty 500 müňden artyk) we «millioner şäherlere» bölünýär (13–14-nji suratlar). Olar birnäçe

13-nji surat. Özbekistanyň şäherleri.

14-nji surat. Ilaty 100 müň adamdan köp bolan şäherler (müň adam hasabynda).

wezipeleri (funksiýalary) ýerine ýetirýär. Şeýle şäherlere **köp funksiýaly şäherler** diýilýär. Meselem, Daşkent – ýurduň paýtagty, senagat şäheri, transport düwüni, taryhy-medeni merkez. Samarkant bolsa welaýat merkezi, senagat merkezi we taryhy-medeni merkezdir.

Köp funksiýaly şäherler örän çalt ösýär, olaryň ýanynda **yoldaş şäherler** emele gelip, **aglomerasiýa**lary emele getirýär. Daşkent ýurdumyzda iň uly şäher aglomerasiýasydyr.

Ilatly punktlaryň şäher statusyny almak şertleri dürli ýurtlarda dürlüçedir.

Özbeğistanda ilatly punkt **şäher** statusyny almak üçin onuň ilaty 7 müň we ondan köp bolmaly, ýaşayan ilatyň 2/3 bölegi işçi we gullukçylar hem-de olaryň maşgalalaryndan ybarat bolmalydyr.

Ilatly punkta şäher statusyny bermekde onda şäheriň durmuş täriniň ýagdaýy hem hasaba alynýar (15-nji surat).

Şäherçeler senagat ösýän, tebigy baýlyklar özleşdirilýän ýerlerde emele gelýär. Isgender, Kegeýli, Ulugbek, Gazgan, Zamin şäherçeleri şolara degişlidir. Şeýle şäherçeleriň köpüsinde ilatyň aglabasy diňe belli bir pudakda hyzmat edýär (nebitçiler şäherçesi, känçiler şäherçesi).

Täze şäherler (Angren, Bekabat, Almalyk, Çyrçyk, Nowaýy, Üçkuduk, Tahia-daş, Zerewşan we başgalar) esasan gazylyp alynýan peýdaly zatlar

15-nji surat. Şäher durmuş terzi aňladylýan ugurlar.

we suw baýlyklary bar çäklerde gurlan. Tahçıyan şäherçesi (Surhanderýa welaýaty) kömür kâniniň esasynda emele gelen. Täze ýerleri özleşdirmek, oba hojalyk çig malyny gaýtadan işleýän senagat esasynda Ýangiýol, Gülüstan, Ýangiýer ýaly şäherler döredildi.

Ilatly punktlary ösdürmekde aşakdakylar hasaba alynýar:

- ◆ şäherleri planlaşdyranda adamlaryň ýaşayyş jaýy bilen işleýän yeriniň arasy 4–5 km-dan uzak bolmazlygy;
- ◆ gadymy şäherleri häzirki zaman amatlylyklara eýe edip gaýtadan gurmak;
- ◆ iri şäherlerde ilat köpeliş gitmegine hem-de ekologik ýagdaýyň bozulmagyna sebäp bolýan kärhanalaryň gurluşygyny çäklendirmek we barlaryny göçürmek.

Oba ilatly punktlary. Ilatynyň esasy iş görnüşi oba hojalygyny ýöretmek, oba hojalyk önümlerini gaýtadan işlemek we başga oba ýerlerine mahsus bolan işi ýöretmek hasaplanýan yerler oba ilatly punktlary diýlip atlandyrylýar.

Oba ilatly punktlary ilatynyň sanyna görä aşakdakylara bölünýär:

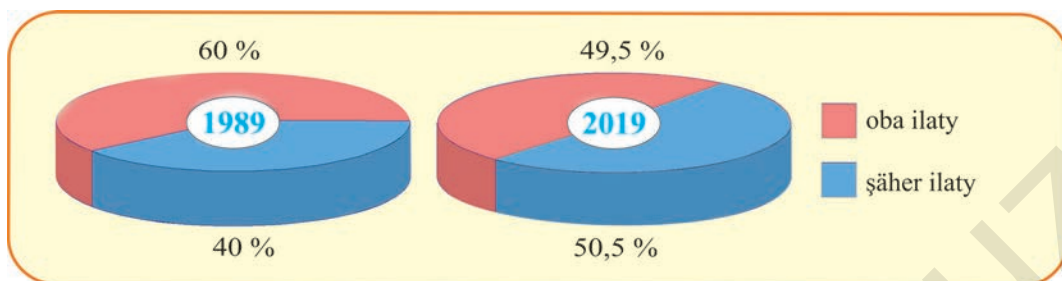
Iri ilatly punktlar – ilatynyň sany 5 müň adamdan köp;

Uly ilatly punktlar – ilatynyň sany 3 müň adamdan 5 müň adama çenli;

Orta ilatly punktlar – ilatynyň sany 1 müň adamdan 3 müň adama çenli;

Kiçi ilatly punktlar – ilatynyň sany bir müň adama çenli.

Tebigy, ykdysady we taryhy sebäplere görä ýurdumyzda obalar birbirine golaý yerleşýär we olaryň ilaty köp. Ýurdumyzda ilatyň ösüş depginleri oba ilatly punktlarynyň sanynyň we meýdanynyň giňelmegine

16-нйы surat. Oba we şäher ilatynyň üleşüniň özgerişi.

getirýär. Uly obalarda häzirkî zaman binalara eýe okuw mekdepleri, medeni-durmuş edaralary, keselhanalar çalt gurulýar. Olar tebigy gaz, agyz suwy, elektrik energiýa bilen üznüksiz üpjün edilýär. Şeýdip oba ilatynyň durmuş şerti şäherlileriň durmuş şertine golaýlaşýar.

Öz gezeginde oba ilatly punktlarynyň giňelmegi oba hojalygyna ýaramly ýerleriň kemelmegine getirýär. Şu sebäpli oba ilatly punktlarynyň araçägini kesgitlemek we üýtgetmek tümen häkimiýeti organlary tarapyndan, olaryň planlaşdyrylyşy, gurluşygy hem-de hojalygyň içindäki ýer gurluşy taslamalaryna laýyklykda amala aşyrylýar.

Oba ýerlerde kiçi biznesiň we telekeçiligiň ösmegi sebäpli köp senagat kärhanalary döredilýär. Ýokardaky faktorlar sebäpli häzir ençeme oba ilatly punktlaryna şäherçe derejesi berildi, netijede garaşsyzlyga çenli 60 göterim ilaty obada ýaşan agrar respublika ilatynyň ýarysyndan artygy şäherlerde ýaşaýar (16-njy surat).

1. Özbegistanda şäherleriň emele gelmegine köpräk nähili faktorlar täsir edýär?
2. Kartadan peýdalanyp:
 - a) gazylyp alynýan peýdaly zatlaryň kânlerini; b) transport düwünlerini; d) oba hojalyk önümçiligi esasynda emele gelen şäherçeleriň atlaryny depderiňize bellik ediň.
3. Siz ýaşayan ýa-da size golaý bolan şäher nähili funksiýalary (wezipeleri) ýerine yetirýär?
4. Siz ilatly punktlaryň nähili görnüşlerini bilýärsiňiz?
5. Ilatyň işiniň onuň geografik ýaýramagyna we gürlüğine baglanyşyklydygyny mysallar bilen düşündiriň.

III BAP. MILLI YKDYSADYÝETIŇ DÜZÜM TAÝDAN GURLUŞY

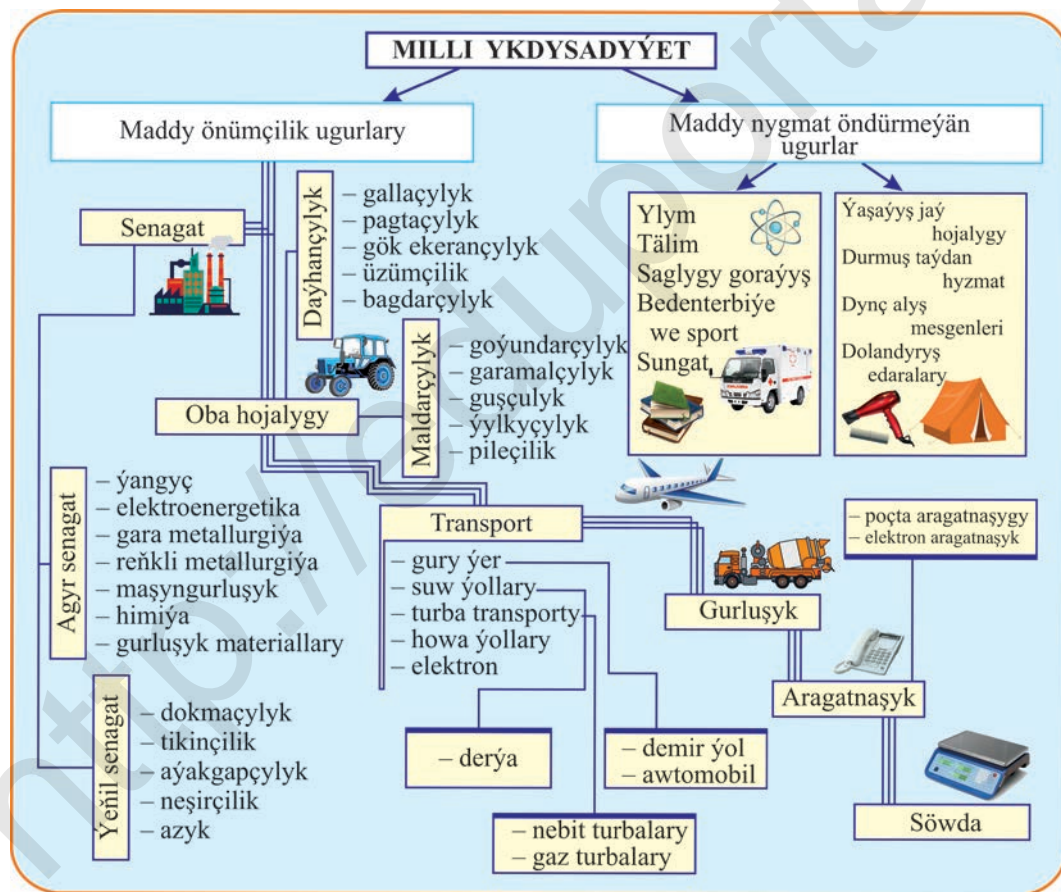
10-njy ders

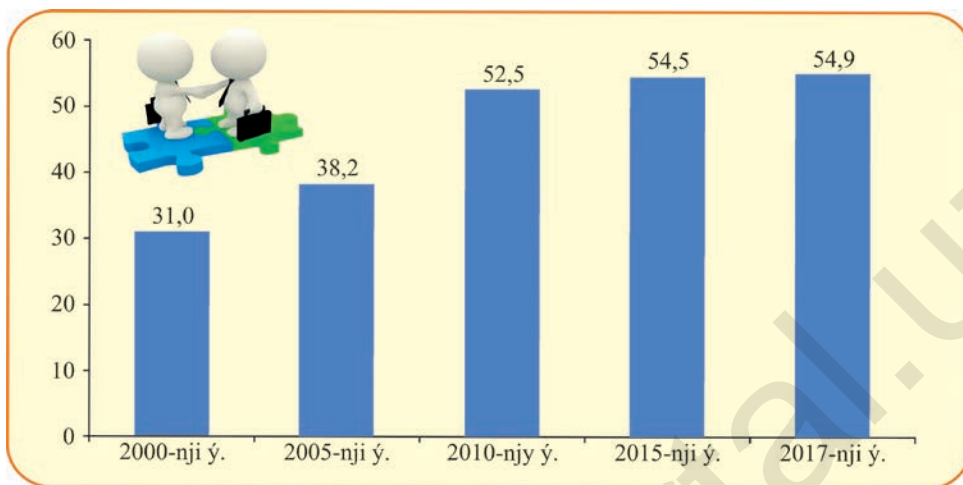
ÖZBEGISTANYŇ MILLI YKDYSADYÝETINIŇ GURLUŞY

Dünýäniň syýasy kartasynda 1991-nji ýylyň 1-nji sentýabr güni täze garaşsyz döwlet– Özbekistan Respublikasy peýda boldy. Şol günden başlap ol «özboluşly we özüne laýyk» ösüş ýoluny saýlady. Bu ýoluň özboluşlylygy ýurduň ykdysadyýetini ösdürmegiň 5 prinsipinde aýdyň aňladylan.

Özbekistanyň ykdysadyýetini ösdürmegiň prinsipleri: 1. Ykdysadyýetiň

17-nji surat. Özbekistanyň milli ykdysadyýetiniň gurluşy.

18-nji surat. Kiçi biznesiň jemi içerki önümdäki ulşi (jemi içerki önüme görä görerim hasabynda).

syýasatdan üstünligi. **2.** Döwlet özgertmeleriniň başyny başlaýjy. **3.** Ähli ugurlarda kanunyň ileri tutulmagy. **4.** Güýçli sosial syýasaty amala aşyrmak. **5.** Bazar gatnaşyklaryna başgançaklaýyn geçmek.

Bazar ykdysadyýetine geçmek bilen Özbegistanyň ykdysadyýetiniň gurluş düýpgöter özgerýär. Ýakyn geçmişdäki oba hojalygy öndebaryjy bolan ýurdumyzda senagatyň, hususan-da, agyr senagatyň ulşi artýar. Garaşsyzlygyň ilkinji ýyllaryndan başlap oba hojalygynda pagta ýekehäkimligini aradan aýyrmaga girişildi. Senagat bolsa awtomobilgurluşyk, kompyuter tehnika, mobil telefonlar, giň görnüşdäki gündelik durmuş elektrotehnika önümlerini öndürýän täze pudaklaryň hasabyna köp pudakly bolup başlady. Ýurdumyzda **2017–2021-nji ýyllarda Özbegistan Respublikasyny ösdürmegiň baş sany ileri tutulýan ugurlary boýunça Hereketler strategiýasy** kabul edilensoň, milli ykdysadyýetiň düzümini kämilleşdirmek täze başgançaga görerildi. Şol sanda, Hereketler strategiýasynyň «Ykdysadyýeti ösdürmek we liberallaşdyrmak» diýlip atlandyrylýan üçünji ileri tutulýan ugrunda milli ykdysadyýetiň sazlaşyklylygyny we durnuklylygyny üpjün etmek, onuň düzüminde senagat, hyzmatlar ediş ugrunyň, kiçi biznesiň we hususy telekeçiligiň ulşuni köpeltmek wezipesi goýlan. Şu sebäpli ýurdumyzda senagatyň, ilkinji nobatda agyr senagatyň ulşi çalt ösüp barýar. Ynha şeýle özgerişler netijesinde **jemi içerki önümiň düzüminde senagatyň ulşi 30,6 görerimden artygy düzýär** (2018-nji ý.). Çünki, bu görkeziji 2000-nji ýylda 14,2 görerimden ybaratdy. Indi bolsa

ýurdumyzyň ykdysadyýeti özara baglanan senagat, oba hojalygy, transport, gurluşyk, aragatnaşyk, söwda, ylym, bilim, saglygy goraýyş ýaly pudaklary özünde jemleýär (17-nji surat).

Agyr senagat, aýratynam, maşyngurluşygyň çalt ösmegi oba hojalygy, ýeňil we azyk senagaty kärhanalary önümlü-netijeli maşynlar we mehanizmler bilen gaýtadan enjamlaşdyrylmagyna, ýurduň goranma kuwwatynyň güýçlenmegine mümkinçilik berýär. In möhümi, ýurt tehniki baknalykdan gutulýar.

Ýurduň bazar gatnaşyklaryna basgançaklaýyn geçmeginiň ýene bir şerti kiçi biznesi we hususy telekeçiligi ösdürmek hasaplanýar. Kiçi biznesi her taraplaýyn goldaw tapmagy we ýene-de ösdürmek netijesinde onuň jemi içerki önümdäki ülsi yzygider artýar (18-nji surat).

Garaşsyzlyga çenli Özbegistanyň oba hojalygy, esasan, *ekstensiw* ösdi.

Ekstensiw hojalyk ýöretmek – önümçiligi ylmyň-tehnikanyň gazananlary we häzirki zaman mehanizasiýa mümkinçilikleriniň ýerine tebigy baýlyklary çalt özleşdirmegiň hasabyna ýokarlandyrmak usuly.

Ekstensiw hojalyk ýöretmek usuly netijesinde ýangyç, energiýa, adam factory, aýratynam, suw köp sarplandy. Suw sarpynyň köpelmegi Aral pajygasyny getirip çykaran sebäplerden boldy. Ýerden peýdalanmaktaky ýalňyşlyklar bolsa tebigatyň hapalanmagy we topragiň hasyllylygynyň peselmegine getirdi.

Diýmek, *ekstensiw ýol* belli bir wagt ösüşini üpjün etse-de, onuň örän erbet netijeleri hem bolýar. Şu sebäpli döwletimiz intensiw hojalyk ýöretmek usulyna geçmek wezipesini öňe sürýär.

Intensiw hojalyk ýöretmek – ylmyň we tehnikanyň gazananlaryny ykdysadyýete çalt ornaşdyrýan, çig maly we baýlyklary tygşytlap, çykyndy çykarman doly peýdalanmak usuly.

Intensiw hojalyk ýöretmek usulyndan peýdalanmak bilen daşary ýurtlar bilen hyzmatdaşlykda häzirki zaman tehnologiýa esaslandyrylan bilelikdäki kärhanalary açylýar.

Özbegistan milli ykdysadyýetiniň *intensiw ýoldan* ösmegi zähmet öndürijiliginiň, önüm hiliniň we önümçiligiň netijeliliginiň dünýä derejesine ýetmegini üpjün edýär.

1. Önümçiligi intensiwleşdirmek diýende nämäni düşünyärsiňiz?
2. Ekstensiw ýol nähili netijelere getirýär?
3. Haýsy ugurlar maddy nygmat öndürmeýän ugurlar hasaplanýar?

11-nji ders

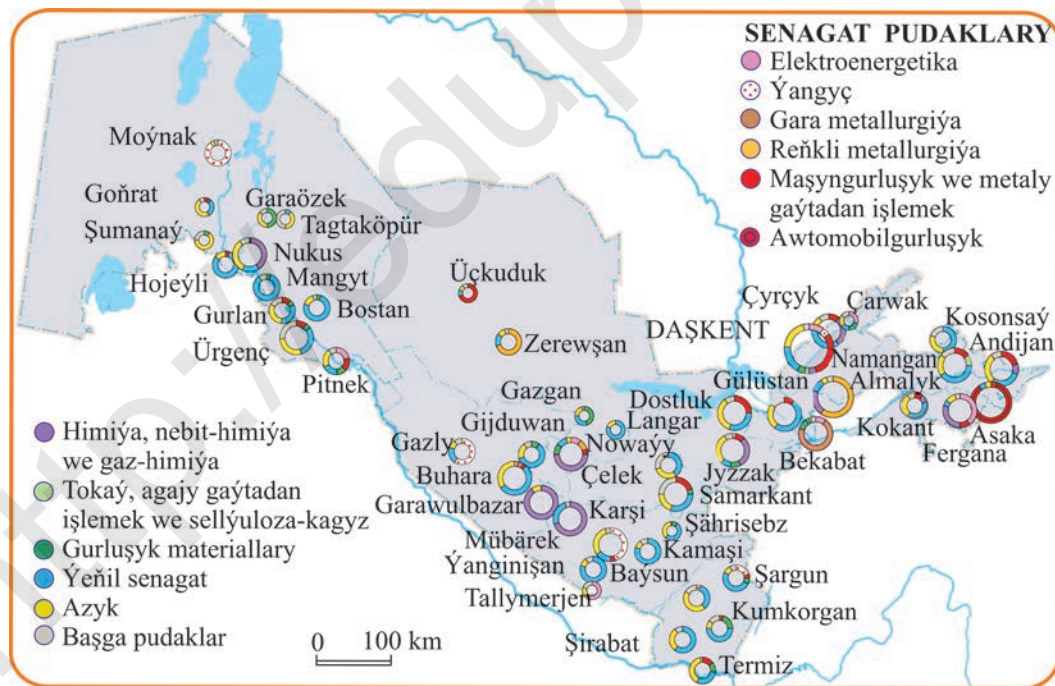

SENAGAT – MILLI YKDYSADYÝETIŇ DAÝANÇ PUDAGY

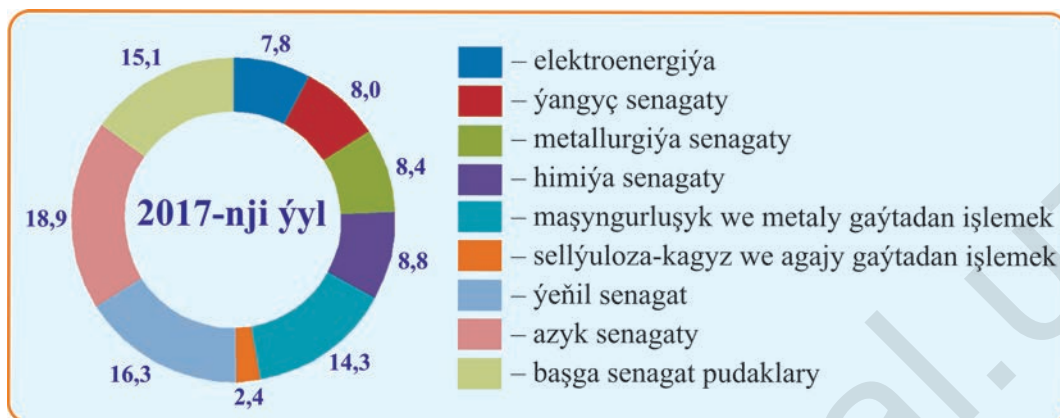
Garaşsyzlyga çenli ýurdumyz, esasan, diňe pagtaçylyga we garakölçüli-ge ýöriteleşen bolsa, indi Özbegistanyň ykdysadyýeti ýüzlerçe ýöriteleşen pudaklara eýe (19-njy surat).

Senagat – milli ykdysadyýetiň maddy nygmatlar öndürýän möhüm pudagydyr. Ykdysadyýetiň ähli pudaklarynda tehnikanyň ösüşi senagata bagly. Senagatyň ösmegi bilen täze ilatly punktlar, transport ýollary emele gelýär. Oba hojalygynyň, gurluşygyň, söwda-satygyň ösüş derejesi ösýär, senagatyň ösmegi bilen tebigatdan peýdalanmak hem ýiti özgerýär.

Ykdysadyýetiň başga pudaklary ýaly senagat hem dürli ýerlerdäki kärhanalardan (zawod, kän, elektrostansiýa ýalylardan) ybarat. Senagat kärhanalarynyň aglaba bölegi döwlet emlägi bolup geldi we bu günki günde olar hususlaşdyrylýar. Hususlaşdyrylan senagat kärhanalary bazar gatnaşyklaryna mahsus talap we teklip esasynda işleýär. Bu proses senagatyň ösüş dinamikasyna hem mälim derejede täsir edýär. Häzirki wagtda Özbegistanyň

19-njy surat. Möhüm senagat düwünleri.

20-nji surat. Senagat pudaklarynyň önüm öndürmek düzümi (göterim hasabynda).

senagatynda gaz gazyp çykarmak, reňkli metallurgiýa, maşyngurluşyk we metaly işläp taýýarlamak, ýeňil we azyk senagatlaryny öňdebaryjy edýär (20-nji surat).

Senagatyň, oba hojalygynyň we transportuň territorial ýerleşişine ençeme faktorlar täsir edýär. Şolardan iň möhümi ylmy-tehniki açyşlardyr: energiýanyň we çig malyň täze görnüşlerinden, täze tehnologik proseslerden, täze transport serişdelerinden peýdalanmak arkaly önümçiligi ýerleşdirmek prinsipleri-de kämilleşýär. Kärhanalar çig mal, ýangyç, energetika, suw we hatda işçi güýjünden (adam faktoryndan) peýdalanmak boýunça köp çig mal, köp energiýatalap, köp suw we köp zähmettalap sypatlarda toparlanýar. Olaryň her birine mahsus daýanç kärhana çäginde onlarça maýda kärhanalar önümçilik boýunça baglanyşykly bolýar. Muňa **önümçiligiň kombinat şekli** diýilýär.

Kärhanalar her hili ululykda bolýar. Meselem, aglaba tikiňçilik kärhanalary ýeke bina ýerleşse, nebiti gaýtadan işleýän we metallurgiýa kombinatlary ýaly kärhanalar ortaça ululykdaky şaheriň meýdanyna deň çägi eýeleýär.

Tehnikanyň ösüş döwründe zähmet öndürijiligini artdyrmakda önümçiligi merkezleşdirmekden peýdalanylady.

Önümçiligiň merkezleşmegi – önümçiligiň iri kärhanalarda toplanmagy.

Ýöne geçen asyryň ortalarynda emele gelen önümçiligi guramagyň bu şekli indi sosial we ekologik meseleleriň güýçlenmegine sebäp bolýar.

Mälim bolşy ýaly, ýurdumyzyň ilatynyň ýarysy diýen ýaly obalarda ýaşaýar. Oba ilatyny iş bilen üpjün etmek üçin ýöriteleşen kärhanalary köpräk oba ýerlerde guran makul. Şu sebäpli-de, uly kombinatlardan görä dar möçberli ortaça hem-de kiçi kärhanalary gurmaga esasy üns berilýär. Şonuň netijesinde **ýöriteleşme**, ýagny önümçiligiň esasan birmeňzeş önüm öndürýän guramaçylyk şekli emele gelýär. Ýöriteleşen kärhanalarda işçileriň zähmet başarnyklaryndan gowurak peýdalanylýar, önüm birligine edilýän sarp kem bolýar we ahyrky netijede zähmet öndürijiligi gazanylýar. Şeýle ýöriteleşen kärhana özüne çig mal, detallar, maşyn bölekleri we başgalary üpjün edýän başga kärhanalar bilen **kooperatiwleşme** aragatnaşyklaryny ýola goýýar.

Kooperatiwleşme (hyzmatdaşlyk) – taýýar önüm taýýarlamakda birnäçe kärhana gatnaşýan önümçilik şekli.

Ýöriteleşme we kooperatiwleşme jemgyýetçilik zähmet öndürijiligini ýokarlandyrýar. Ylmy-tehniki açyşlary önümçilige ädimme-ädim ornşdyrmak üçin ylmy önümçilik birleşmeleri döredilýär. Munda maşynlaryň we materiallaryň täze görnüşlerini döredýän ylmy barlag institutlary bilen olary öndürýän kärhanalar özara birleşýär. Şunuň bilen birlikde dürli pudaklaryň arasynda önümçilik aragatnaşyklarynyň güýçlenmegi ýüze çykýar. Önümçilik prosesi özara baglanan pudaklardan pudagara toplular emele gelýär.

Toplum – önümçiligi guramagyň ykdysady netijelilige gönükdirilen möhüm şekli.

Toplumda haýsy pudak möhüm, öňdebaryjy bolsa, pudagara toplum şu atda atlandyrylýar. Häzirki wagtda Özbegistanyň milli ykdysadyýetinde birnäçe pudagara toplumlar şekillenen. Soňky temalarda olara ýekelikde garap geçeris.

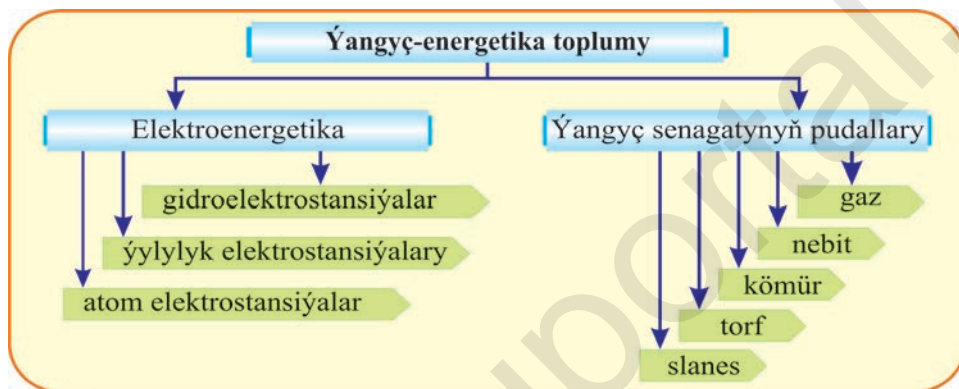
1. Önümçiligiň irileşmegi diýip nämä aýdylýar?
2. Önümçiligiň ýöriteleşmesi we kooperatiwleşmegi diýende nämäni düşüňjärsiňiz? Ýöriteleşen kärhanalar nähili artykmaçlyklara eýe?
3. Garaşsyzlykdan soňky döwürde ortaça we kiçi kärhanalaryň gurluşygyna üns berilmeginiň sebäbi nämede?

12-nji ders

ÝANGYÇ-ENERGETIKA TOPLUMY

Bu topluma ýangyç (ýangyjy gazyp almak we ony işläp taýýarlamak) we elektroenergetika senagatlary girýär (21-nji surat). Elektrik energiýasyny öndürmek we ondan peýdalanmak ýurduň ykdysadyýetiniň ýokarlanmagynyň möhüm faktory hasaplanýar. Alymlar gün, şemal, geotermal energiýa ýaly tükeniksiz energiýa çeşmelerinden giň möçberde peýdalanmagyň ýollaryny gözleýärler.

21-nji surat. Ýangyç-energetika toplumynyň düzümi.

Energetika baýlyklaryna **ýangyç baýlyklary** (kömür, nebit, gaz, torf, slanes, odun) we **gidroenergiýa baýlygy** (derýanyň ýokardan düşýän suwunyň energiýasy) girýär. Ýangyç baýlyklary ýurdumyzyň ykdysadyýetiniň ähli pudaklary üçin energiýanyň esasy çeşmesidir. Ýangyjyň dürli görnüşleriniň ülsüni deňedirmek üçin olar şertli ýangyja öwürilýär.

Şertli ýangyç diýip 1 kg daşkömür ýananda emele gelýän (7 mln kal) energiýa aýdylýar. Onuň ýylylyk koeffisiýent derejesi 1-e deň. Başga ýangyçlar ýananda emele getirýän ýylylyk 1 kg daşkömrüň ýylylyk koeffisiýenti, ýagny 1-e deňşdirilip bahalanýar (22-nji surat).

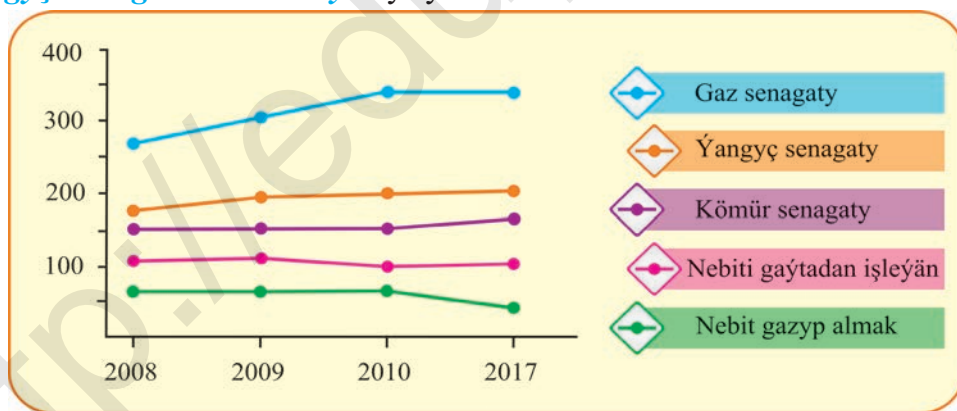
Yssylygy (kaloriýasy) kem bolan ýangyçlar (torf, slanes, goňur kömür) gazylyp alnan ýerde peýdalanylmagy maksada laýyk. Çünki olar uzak aralyklara daşalanda özüni ödeýiş gymmaty ýokarlanýar. Şu sebäpli olar ýerli ýangyç hasaplanýar. Ýangyç baýlyklarynyň bahasy diňe bir

Ýangyjyň görnüşi	1 kg ýangyç ýananda çykýan ýylylyk		Ýylylyk koeffisiýenti
	Joulada	Kaloriýada	
Tebigy gaz	$4,4 \cdot 10^7$	$10,6 \cdot 10^6$	1,5
Nebit	$4,4 \cdot 10^7$	$10,6 \cdot 10^6$	1,5
Daşkömür	$2,9 \cdot 10^7$	$7,0 \cdot 10^6$	1,0
Goňur kömür	$1,3 \cdot 10^7$	$3,1 \cdot 10^6$	0,45
Ýanyjy slanes	$1,8 \cdot 10^7$	$2,1 \cdot 10^6$	0,30
Torf	$1,4 \cdot 10^7$	$3,4 \cdot 10^6$	0,48
Gury odun	$1,0 \cdot 10^7$	$2,4 \cdot 10^6$	0,34

22-nji surat. Dürli hili ýangyçlaryň ýanyş ýylylygy.

kaloriýasyna bagly bolman, peýdalanmak mümkinçiligine, gazyp çykarmak harajatyna hem bagly. In tygşytly ýangyç nebit we gazdyr, çünki olary gazyp çykarmak we ulanylýan ýere turbalar arkaly ibermek arzan düşýär. Şoňa görä dürli hili ýangyjy gazyp çykarmak we ondan peýdalanmak gerimi döwürleýin üýtgäp durýar (23-nji surat).

Dürli hili ýangyçlary gazyp çykarmak we öndürilen energiýa (girdeji) hem-de olardan ykdysadyýetde peýdalanmak (sarp etmek) gatnaşygyna **ýangyç-energetika balansy** diýilýär.

23-nji surat. Ýangyç sarpynyň dinamikasy (1995-nji ýyldaka görä görterim hasabynda).

1. Energetika baýlyklarynyň esasy görnüşlerini aýdyp beriň.
2. Ýangyç-energetika balansy diýende nämäni düşüňärsiňiz?
3. Özbegistanyň ýangyç-energetika balansynda nähili özgerişler bolýar we muňa sebäp näme?

13-nji ders

NEBIT WE GAZ SENAGATY

11-nji dersiň temasyndan ýangyç senagatynyň ähli senagat önümindäki ülsüni anyklaň.

Gaz senagaty. Ýangyç senagatynyň iň ýaş pudagy bolan gaz senagaty soňky ýyllarda çalt ösýär. Gaz – ýangyjyň örän arzan görnüşi. Gazdan senagatda hem, gündelik durmuşda hem peýdalanylýar. Gaz gymmat baha himiki çig mal hemdir. Ýangyjyň başga görnüşlerine garanda gaz howany iň kem hapalaýar.

Ýurdumyzda kömre we nebite görä tebigy gaz ep-esli köp. Gaz känleri nebit känleri bilen ýanaşyk ýerleşýär. Gazyň azrak bölegi (ýoldaş gaz) nebit bilen bile gazyp çykarylýar, ýöne gazyň esasy bölegi sap gaz känlerinden alynýar. Respublikamyzda geçen asyryň ortalarynda ilki Fergana jülgesindäki nebit känlerinde duşýan ýoldaş gazdan senagatda we ilatyň gündelik durmuş zerurlygynda peýdalanylyp başlandy. Şol wagtda Özbegistanda ýylyna ortaça 9 mln kub metr tebigy gaz gazyp çykarylan bolsa, indi ýylyna gazyp alynýan gaz 60 mlrd kub metre golaý boldy. Tebigy gazdan peýdalanmak sebäpli ýurduň ýangyç balansynda möhüm özgeriş bolup geçdi.

Nebit eksport edýän ýurtlaryň guramasy – OPEK-iň resmi maglumatlaryna görä Özbegistan tebigy gaz gazyp alýan ýurtlaryň reýtinginde 14-nji orny eýeleýär (24-nji surat).

Fergana jülgesinden daşary Buhara, Surhanderýa we Kaşgaderýa welaýat-

T/n	Ýurt	Ýylyna mlrd metr ³	Ülsi (%)	T/n	Ýurt	Ýylyna mlrd metr ³	Ülsi (%)
1	AbŞ	751,063	20,66	10	Türkmenistan	81,765	2,25
2	Russiýa	642,242	17,66	13	BAE	61,084	1,68
3	Eýran	226,905	6,24	14	Özbegistan	57,700	1,59
4	Katar	182,830	5,03	15	Awstraliýa	56,293	1,55
5	Kanada	174,051	4,79	16	Niderlandiýa	50,543	1,39
6	Hytaý	136,628	3,76	18	Beýik Britaniýa	43,022	1,18
8	Saud Arabystany	110,860	3,05	22	Meksika	41,227	1,13
	Çeşme: OPEK, 2017-nji ý.			26	Hindistan	31,139	0,86

24-nji surat. Özbegistanyň tebigy gaz gazyp alýan ýurtlaryň arasyndaky orny.

lary hem-de Garagalpagystan Respublikasynyň çäginden baý tebigy gaz kãnleri tapylmagy netijesinde Özbegistan gazy eksport edip başlady (25-nji surat).

Gaz turbalar arkaly iberilýändigigi sebäpli transport harajaty islendik ýangyjy daşamakdan arzan düşýär.

Gaz turbalarynyň uzynlygy tiz artyp barýar. Ilkinji tebigy gaz turbalary Fergana jülgesinde gurlupdy. Özbegistanda yssy günleriň köplüginden diňe gýş günleri gaz köp talap edilýär. Gazy köp sarp edýän Daşkent, Fergana, Andijan ýaly şäherlerde tomusda tygşytlanan gazy ýerasty howdanlaryna ýygyp goýup, gýşda peýdalanylýar. Gaz diňe bir oňat hilli ýangyç bolman, eýsem himiýa senagatynyň gymmatly çig maly hemdir. Gaza bolan talap himiýa, ýylylyk elektrostansiýalary we gündelik durmuş hojalykda barha artýar. Şoňa görä goşmaça gaz çykarmak ýollary gözlenýär, gaz turbalarynyň gaz geçiriş mümkinçiligi artdyrylýar.

Nebit senagaty. Nebitsiz häzirki zaman ykdysadyýetini ýöretmek mümkin däl. Nebit çig halynda ulanylmaýar. Gaýtadan işlemek netijesinde ondan dürli hili ýangyç, ýagny himiki önümler alynýar. Nebiti gazyp çykarmak harajaty kömri gazyp çykarmak harajatyndan orta hasapda 4 esse kem. Milli ykdysadyýetde nebitden giň peýdalanmak örän köp serişdäni tygşytlamaga mümkinçilik berýär.

Önüm birligini almak (aýdaly, 1 t nebit gazyp çykarmak) üçin gidýän pulda aňladylan ähli harajata **önümiň özüni ödeýiş gymmaty** diýilýär.

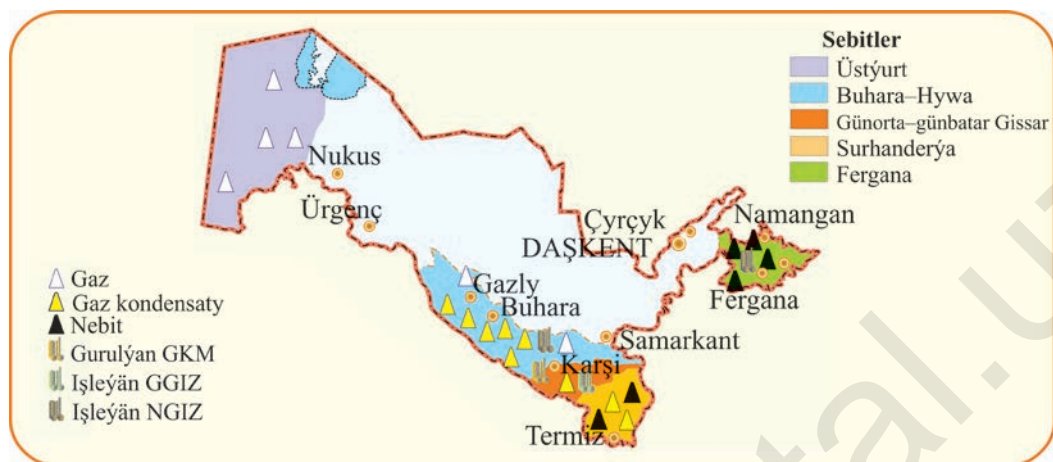
Nebitiň özüni ödeýiş gymmaty ol nähili çuňlukdan alynýanlygyndan görä kãniň nebite nähili baýlygyna bagly. Nebit gazyp almagyň iň arzan usuly fontan usuly bolup, munda nebit guýulardan kãndäki basyş sebäpli atylyp çykýar. Basyş kemelende ony dürli usullar bilen ýokarlandyrylyp durulýar. Nebiti nasoslaryň kömeginde çykaryp almak hem giň ýaýran. Gaz ýaly nebiti hem turbalar arkaly ibermek ony daşamagyň iň arzan we howpsuz usulydyr

25-nji surat. Mübärekgazy gaýtadan işleýän kärhanasy.

(demir ýolda daşamaga görä 4 esse arzan düşýär). Turba transporty nebiti sarp edijilere bökdençsiz ýetirmegi üpjün edýär. Dürli transport serişdelerine ýükläp düşürmekdäki zaýaçylyk aradan aýrylýar.

Öňki wagtda nebit niredede gazyp çykarylsa, şol ýerde gaýtadan işlenýärdi. Häzirki wagtda nebiti gaýtadan işleýän senagat önümleri niredede köp sarp edilse, nebit şol ýere eltilip,

26-njy surat. Nebit-gazly sebitler.

gaýtadan işlenýär. Şeýle edilmese, nebit önümleriniň her bir görnüşini ibermek üçin aýratyn turbalar gerek bolup, transport harajatlary gymmatlaşyp gidýär.

Ýurdumyzda alnyp barylýan geologiýa gözleg işleri netijesinde köp gaz-nebit kânleri tapylýar (26-njy surat). Şol sanda, 1992-nji ýylda Namangan welaýatynda Müňbulak nebit kâni açyldy.

Nebite bolan zerurlygyň üznüksiz artýanlygyny hasaba alyp, Buhara welaýatynda ýylyna 5 mln tonna nebiti gaýtadan işläp bilýän zawod guruldy. Bu kärhana 1997-nji ýyldan önüm berip başlady. Häzir 50 görnüşden artyk nebit önümleri öndürilýär.

Özbeğistanda sarp etmäge ýetişmeýän nebit daşary ýurtdan import edilýär. Häzirki wagtda nebiti gaýtadan işleýän kärhanalar bir ýylda 11 mln tonna nebiti gaýtadan işlemek kuwwatyna eýe.

Ösen ýurtlara deňeşdirilende bizde energiýany sarp ediş düzüminde nebit önümleriniň ülşi ep-esli ýokary. Ýangyç-energetika balansynda nebit önümleriniň ülşi gelejekde kemelmeli. Munuň üçin bar bolan awtomobilleri we traktorlary täze tygşyly tehnologiýa bilen enjamlaşdyrmaly bolýar. Bu köp serişde talap edýän we çylşyrymly wezipe. Şeýlelikde, golaý on ýyllyklarda hem ýangyç-energetika balansynda nebitiň ülşi durnukly saklanyp durýar.

1. Ilkinji işe düşürilen gaz kânlerini geografiýa depderiňize ýazyň.
2. Gaz turbalary haýsy şäherlere haýsy känden gelýändigini kartadan anyklaň.
3. Nebit alynýan kânleri kartadan anyklaň.
4. Gaz we nebiti gaýtadan işleýän kärhanalary ýerleşdirmek nähili umumylyga eýe?

14-nji ders

KÖMÜR SENAGATY

Bu senagatyň düzüminde birnäçe kömür käni bar. Olardaky kömür gory 2 mlrd tonnany düzýär. Ilkinji kömür Angren kâninden 1950-nji ýyllarda gazyp alnan. Kömür käni ýeriň üstüne golaý ýerleşýär. Onda kömrüň 9/10 bölegini açyk usulda gazyp alynýar (27-nji surat).

Açyk usulda her bir şahtýoryň gazyp alýan kömri şahta usulynda gazylyp alynýandan 6 esse önümlü bolýar. Şunuň bilen birlikde, karýer (basseýn) näçe uly bolsa, harajat şonça kem bolýar. Angreniň kömri hili pes – goňur kömürdir. Şeýle bolsa-da, Özbegistandaky başga kömür kânlerindäkä garanda kömür gory uly hem-de sarp edijä golaý we üstde ýerleşýänliginden kömür gazyp çykarmak çalt ösdi. Kömrüň esasy bölegi käniň golaýyndaky ÝES-de ulanylýar. Bir bölegi bolsa ýerastynda gaza öwürilýär. Kömrüň düzüminde seýrek we dagynyk elementler hem-de köp magdantoýun duşýar, bir gezekde olardan peýdalanmak bolsa käniň netijeliligini has-da artdyrýar. Yöne kömür açyk usulda gazyp alynmagy netijesinde uly-uly ýer meýdanlaryny käniň çykyndylary eýeläp, tüsseden we gurumdan oba hojalygy uly zyýan çekýär.

27-nji surat.

Angren kâninde kömrüň açyk usulda gazyp alnyşy.

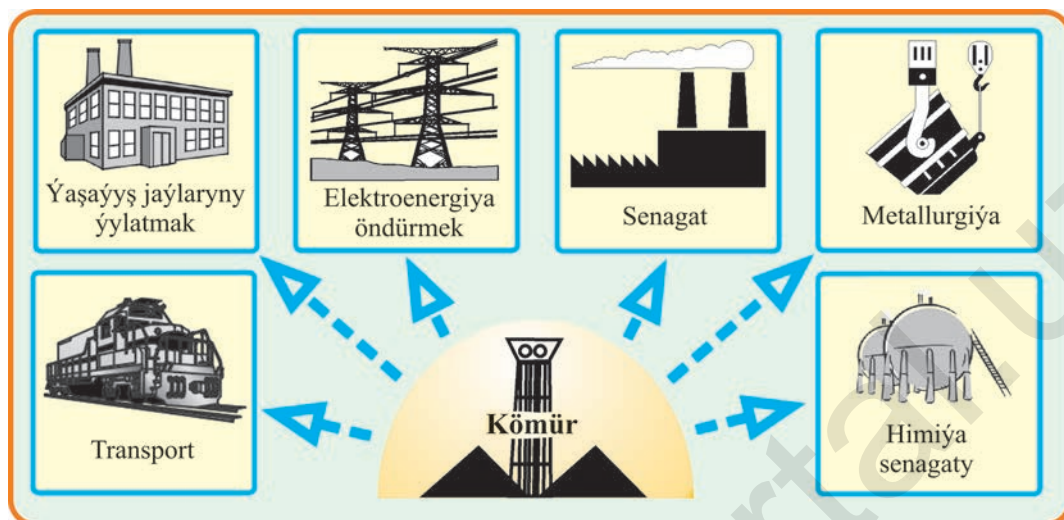
Şeýle nähoş ýagdaýyň çäresi hökmünde kömür senagatyndan zowal çeken meýdanlar **rekultiwasiýa** edilýär, ýagny gaýtadan dikeldilýär, şahtalaryň çykyndysyndan emele gelen tümmekleri ösümlükler bilen örtmek, kömri turbalar arkaly daşamak çäreleri görülyär.

Surhanderýa welaýatynyň Sariosiýa tümeninde 1950-nji ýylda Şargun kömür käni işe düşürilen. Kändäki kömür ýokary oňat hilli daşkömür bolup, şahta usulynda gazyp alynýar. Kömrüň maýdasy gazyp alnan ýerde briket edilýär.

Briket – kömür poroşogyny basyş astynda ýa-da şepbeşik madda bilen garyşdyryp hoz şekline getirilen önüm.

Kömür daglardan aşyp uzynlygy 17 km-dan artyk asma sim ýol arkaly demir ýola eltilýär. Angren, Şargun we Baýsun kânlerinden ýylyna 4 mln

28-nji surat. Milli ykdysadyetde kömürden peýdalanmak.

tonna golaý kömür gazyp alynýar. Ýöne bu mukdar Özbegistanyň kömre bolan zerurlygyny kanagatlandyryp bilmeýär. Sebäbi, metallurgiýa, himiýa ýaly senagat pudaklarynyň ösüşi kömre bolan zerurlygy artdyryp goýberýär (28-nji surat).

Şeýdip, Özbegistanda kömrüň esasy gornlary Angren, Şargun we Baýsun kânlerinde ýerleşýändigini bildik.

Kömür senagatyna degişli ýene bir maglumaty biliň. Ýurdumyzda gazyp alynýan kömrüň hemmesi diýen ýaly (97,4 göterimi) goňur kömür, galan bölegi daşkömürdir. Ýurdumyzda kömür gazyp almagyň özboluşly ýene bir aýratynlygy bolup, onuň 90–95 göterimi açyk usulda gazyp alynýar.

Tebigy gaz senagaty ýaňy şekillenýän ýyllarda (1961-nji ýylda) Angren kömür kâninde ýerasty gazogeneratorlarynda kömri ýokary basyşdaky howa akymynyň kömeginde gaza öwürýän «Ýerastygaz» stansiýasy işe girizilipdi. Häzirki wagtda ondan önümlü peýdalanyp, goňur kömrüň bir bölegi ýeriň astynda gaza öwürilýär. Şeýdip açyk usulda gazylyp alynýan kömrüň hem ähmiýeti barha artýar.

1. Ýurdumyzyň kömür, nebit, gaz kânleri nirelerde ýerleşýär?
2. Ýangyç senagatynyň düzümi gelejekde nähili üýtgär?
3. Şargun kömür kâni bilen Angren kömür kâniniň özboluşly taraplary nämede?

15-nji ders

ELEKTROENERGETIKA

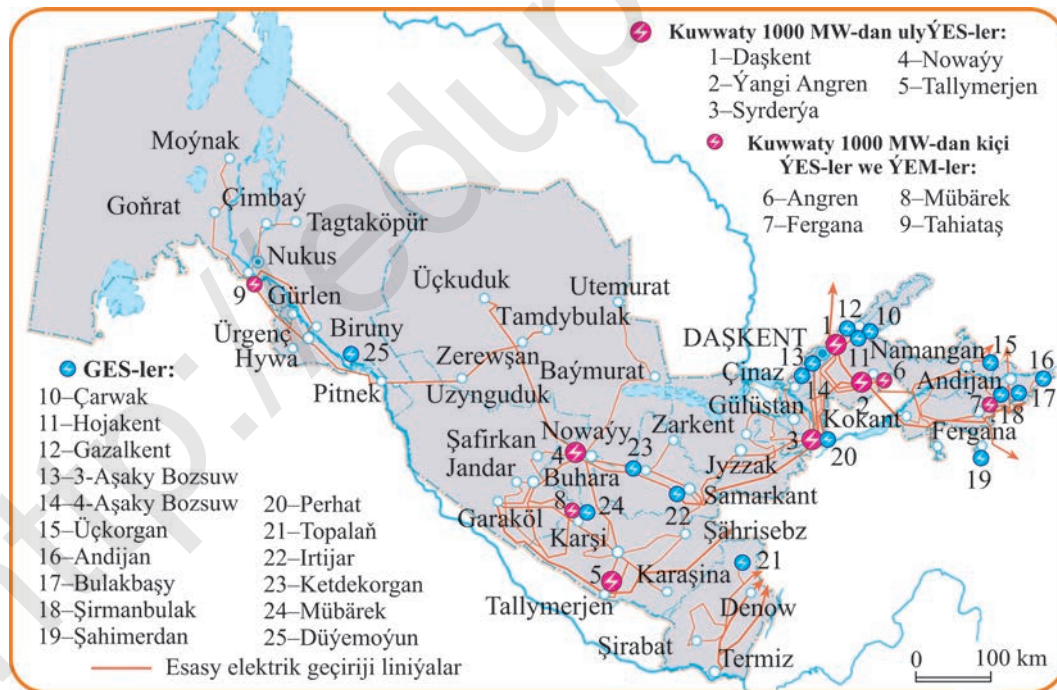
11-nji dersniň temasyndan elektroenergetikanyň ähli senagat önümindäki ülsüni anyklaň.

Milli ykdysadyýeti çalt ösdürmek üçin elektrik energiýasyny öndürmek başga pudaklara garanda tizräk artdyrylmalydyr.

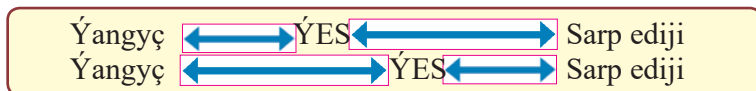
Ýurtda öndürilýän elektrik energiýasynyň **90 göterimine golaýyny ýylylyk elektrostansiýalary (ÝES)** berýär.

Özbeğistanda Syrderýa, Daşkent, Angren, Täze Angren, Nowaýy, Tahiýadaş, Tallymerjen ýaly iri ÝES-leri bar (29-njy surat). IES ep-esli tiz we arzan gurulýar. Ykdysadyýet üçin elektrik energiýanyň özüni ödeýiş gymmatynyň pes bolmagy möhümdir. Elektrik energiýanyň özüni ödeýiş gymmaty, ilki bilen, elektrostansiýalarda ulanylýan ýangyjy gazyp almak we daşap getirmek harajatlaryna bagly. Şonuň üçin elektrostansiýa gurmak üçin ýer saýlananda ýangyjy daşap gelmäge we elektrik energiýasyny geçirmäge gidýän harajatlar deňeşdirilýär.

29-njy surat. Özbeğistandaky esasy elektrostansiýalar we elektrik geçiriji liniýalar.

Eger ýangyjy daşap gelmek harajaty elektrik energiýasyny geçirmek-harajatyndan artyk bolsa, elektrostansiýany ýangyç çeşmesine golaý ýerde gurmak, eger energiýany geçirmek gymmat bolsa, ony sarp edijä golaý ýerde gurmak peýdalydyr (çyzga garaň).

(Esaslandyryň!
Näme üçin şeýle?)

Elektrik energiýasyny geçiriş aralygy ylmy-tehnikanyň ösmegi bilen ýyl saýyn uzap barýar. Elektrik energiýasynyň simler arkaly geçirilmegi onuň artykmaçlyklaryndan biridir. Ykdysadyýetiň ähli ugurlarynda elektrik energiýadan peýdalanylmagy elektrik energiýanyň ikinji möhüm artykmaçlygydyr. Ýerli ýangyçdan giň peýdalanmak mümkinligi üçünji artykmaçlyk we ahyrynda elektrik energiýasyny kuwwatly elektrostansiýalarda öndürmek mümkinçiligi dördünji artykmaçlykdyr.

Angren we Täze Angren ÝES-lerini kömür kâniniň golaýynda ýerleşdirilenligi nämäni aňladýar?

Elektrik energiýa örän köp sarp edilýän ýerlerde elektrostansiýalar başga ýerlerden getirilýän ýangyja niýetlenip gurulýar. ÝES-leriň has ululary başga welaýatlary hem elektrik bilen üpjün edýär.

30-njy surat. Tallymerjen ÝES-i.

Ýeke Syrderýa ÝES-niň özi ýylyna 13 mlrd kW·h sagat elektrik energiýa berýär. Garaşsyzlyk ýyllarynda Kaşgaderýa welaýatynda Tallymerjen ÝES-iniň 800 MW-ly birinji blogunyň işe düşürilmegi ulgamdaky uly taslamalardan biri hökmünde ykrar edildi (30-njy surat).

ÝES-leriň aglabasy elektrik energiýa bilen bir wagtda ýylylyk energiýasyny hem öndürýär.

Bir wagtda ýylylyk energiýasyny hem öndürýän elektrostansiýa **ýylylyk elektrik merkezi (YEM)** diýlip atlandyrylýar.

Olarda elektrik energiýasyny öndürmek prosesinde alnan yssy suwdan yssyhanalary, binalary ýylatmakda we başga önümçilik zerurlyklarynda peýdalanylýar. Ýöne yssy suw 20 km-dan alys aralykda sowap galýar. Şu sebäpli ÝEM-ler diňe iri kärhanalaryň golaýynda we iri şäherlerde gurulýar. Özbegistanda Fergana, Mübärek we Daşkent ÝEM-leri bar.

Gidroelektrostansiýalarda (GES) energiýa öndürmek tebigy suwuň akymynyň güýjüne esaslanýar. GES-ler işläp çykaran elektrik energiýanyň özüni ödeýiş gymmaty arzan bolýar (deň kuwwatly ÝES-lerdäkiden 4 esse arzan). Dag derýalaryna gurlan GES-lerde iň arzan elektrik energiýasy öndürilýär.

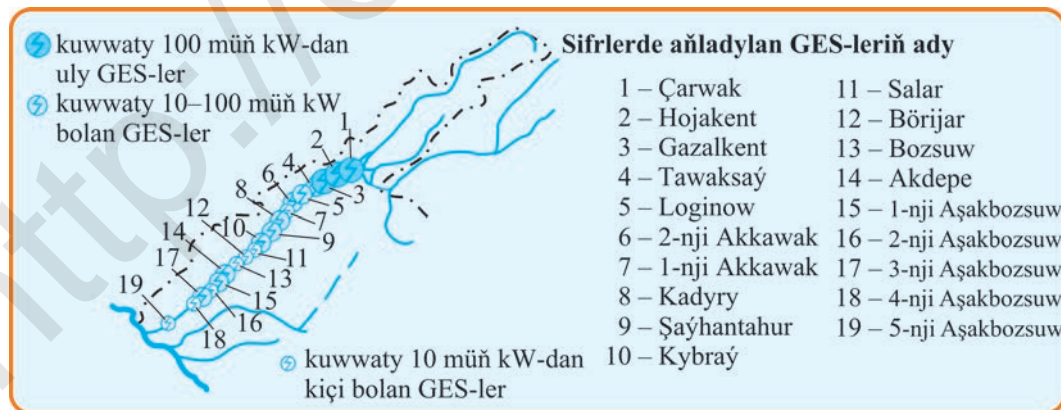
Özbeqistanda suw kuwwaty çeşmeleriniň barlygy we şol bir wagtda ýylylyk elektrostansiýasynda ulanmaga ýangyç bolmanlygyndan ilki, esasan, GES-ler gurlan. Ýurdumyzda birinji GES 1926-njy ýylda Bozsuv kanalynda guruldy. Soňluk bilen gurlan Hyşraw, Düyemoýyn, Farhod, Hojakent GES-leri ýurduň senagatynyň ösüşinde möhüm ähmiýete eýe boldy. Özbeqistanda GES gurmak bilen bile elektrik energiýa öndürmek, ýerleri suwarmak, hojalyklary suw bilen üpjün etmek, balykçylygy ösdürmek mümkinçilikleri döredilýär.

Tiz akýan derýalarda GES-leri bir-birine golaý gurmak mümkin. Netijede Çyrçyk – Bozsuv energetika desgasyndaky ýaly GES-ler kaskady (şağlawuk) şekillenýär. Bu kaskad GES-leriň sanyna (19 sany) görä dünýäde öňki orunlardan birini eýeleýär (31-nji surat).

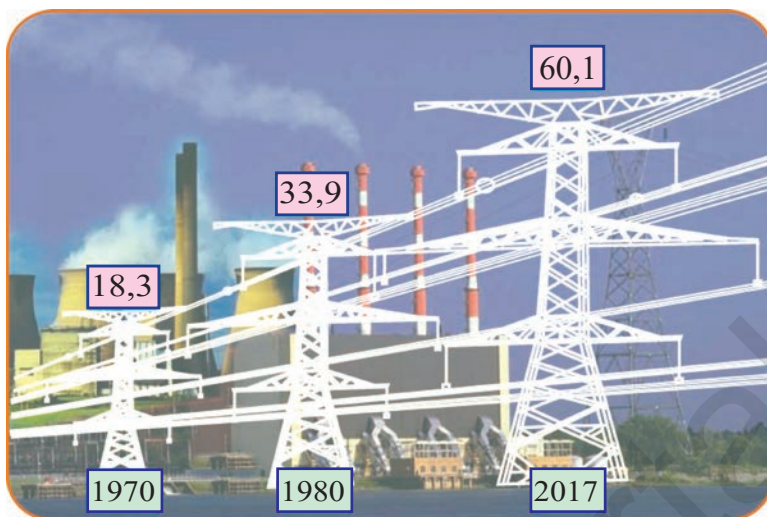

Özbeqistandaky iri ýylylyk elektrostansiýalaryň we gidroelektrostansiýalaryň **umumy sany 37**. Elektrostansiýalarda ýylyna 60 mlrd kW·h sagat töwereginde elektrik energiýa alynýar (32-nji surat).

Elektrik energiýa almagyň häzirkizaman ýollary. Dünýäniň dürli ýurtlarynda geografik ýerleşişinden hem-de tebigy şertinden gelip çykyýan elektrik energiýany adaty usullar bilen bir hatarda adaty däl ýollar arkaly almak hem barha güýçlenýär. Şol sanda, atom elektrostansiýalary (AES), şemal energiýasy, gün energiýasy, deňiz suwunyň galkmagyndan alynýan energiýalar şolara degişlidir.

31-nji surat. Çyrçyk–Bozsuv gidroenergetika kaskady.

32-*nji* surat. Elektroenergiya önümçiliginiň ösüşi (mlrd kW·h sagat).

Ýurdumyzda ilat sanynyň ýyl saýyn artýanlygy we oňa bagly ýagdaýda elektrik energiya hem bolan zerurlygy artýanlygy energiya almagyň adaty däl ýollaryndan hem peýdalanmagy talap edýär.

Maglumatlara görä, bu günki günde Özbegistanda elektrik energiýasyna bolan talap 69 milliard kilowatt-sagady düzýär. Yokarda elektrik energiýasynyň esasy bölegini ýylylyk elektrostansiýalarynda alynýandygy aýdyldy. Munuň üçin ýylyna 16,5 milliard kub metr tebigy gaz, 86 müň tonna mazut we 2,3 million tonna kömür sarplanýar (2018-nji ý).

Gelejekde ykdysadyetiň ösüşiniň, ilat sanynyň we durmuş derejesiniň ýokarlanmagynyň hasabyna elektrik energiýasyna bolan talap ýene-de artmagyna garaşylýar.

Özbegistan Respublikasynyň Prezidenti Şawkat Mirziýoýew elektrik energiýasyny öndürmek babatda sözläp: «Bu ugurda diňe tebigy gaz we kömürden peýdalanmagy dowam etdiribersek, olaryň bar gory mälum wagtdan soň gutaryp galmagy mümkin. Bu bolsa geljekki nesliň öňünde bagyşlap bolmaýan ýalňyş we jenaýat bolar», diýen pikirleri bildirdi.

Şu sebäpli, Özbegistanyň taryhynda ilkinji gezek ýurdumyzyň çäginde AES gurluşygyna garaşylýar. AES, esasan, elektrik ýa-da ýylylyk energiýasyny öndürmäge niýetlenen, ýadro reaktory we başga zerur utgaşýan gurluşlary öz içine alýan iri toplumdur. Başga ýylylyk elektrostansiýalardan tapawutlylykda, AES-lerde elektrik kuwwatyny almakda işjeň radioaktiw element – uran atomlaryndan peýdalanýlar. 1 kg uran (şertli uran ýangyjy) 2,5 müň tonna kömür

yananda berýän mukdarda ýylylyk berýär. Halkara atom energiýasy agentliginiň maglumatlaryna görä, häzirkî wagtda dünýäniň 31 ýurdunda AES-ler işläp dur.

Şu sebäpli, Özbekistanda parahatçylyk maksatlarynda peýdalanmak üçin atom energetikasyny gurmaga girişildi. Russiýanyň «Rosatom» döwlet korporasiýasy bilen hyzmatdaşlykda atom elektrostansiýasyny gurmak boýunça ylalaşyk gazanyldy. Bu kompleks 2 energobloktan ybarat, her biriniň kuwwaty 1 müň 200 megawatt bolmagy göz önüne tutulýar. Atom elektrostansiýasy üçin dünýädäki iň howpsuz we häzirkî zaman energoblok saýlanyp alnan. Ony 2028-nji ýyly çenli işe düşürmek planlaşdyryldy.

Atom elektrostansiýasy gurulmagy netijesinde ýylyna 3,7 milliard kub metr tebigy gaz tygşytlanýar. Bu çeşme gaýtadan işlenip, ýokary goşulan bahaly nebit-himiýa önümleri öndürilýär.

Atom energiýasy ekologik taýdan hem arassa. Şeýle stansiýalar zyýanly ys gazyny emele getirmeyär. Netijede tebigy gazy ýaguşdan emele gelýän we daşky gurşawa ýaýraýan ys gazynyň göwrümi ýylyna 3 million tonna kemelýär.

Energiýanyň täze çeşmelerini tapmak we özleşdirmek boýunça ylmy gözlegler alnyp barylýar. Ynha şeýle gözlegler netijesinde Daşkent welaýatynyň Parkent tümeninde **Gün energiýasy**ndan peýdalanýan «Fizika–Güneş» desgasy iş alyp barýar.

Elektrikleşdirmegiň ýokary derejesi energetika ulgamlarynyň döredilmegidir. **Energetika ulgamy** sebäpli ýylyň pasyllaryndan we sutkanyň haýsy wagtydygyna seretmezden sarp edijiler elektrik energiýa bilen birsydyrgyn üpjün edilýär.

Dürli görnüşdäki elektrostansiýalaryň ýokary woltly elektrik geiriji liniýalary bilen birleşdirip, bir merkezden dolandyrylmagyna **energetika ulgamy** diýilýär.

Özbekistandaky ähli iri elektrostansiýalar özara birleşdirilip, ýeke-täk energetika ulgamy döredildi. Döwletara elektrik energiýa import-eksporty Özbekistanyň energetika ulgamy arkaly amatly amala aşýar.

Özbekistan öz zerurlygyndan artan elektrik energiýasyny Täjigistana, Gazagystana we Owganystana eksport edýär.

1. Tebigy gaz bilen işleýän ÝES-lerden 5-siniň adyny we nirede ýerleşýändigini aýdyň.
2. «Önümiň özüni ödeýiş gymmaty» diýip nämä aýdylýar? Özbekistanyň dürli ýerlerinde öndürilen elektrik energiýa özüni ödeýiş gymmaty birmeňzeş dälliginiň sebäp näme?
3. Energetika ulgamy näme? Ol nähili ykdysady peýda getirýär?
4. Öýüňizi ulyklandyryan elektrik kuwwaty haýsy elektrostansiýadan alynýar?

16-njy ders

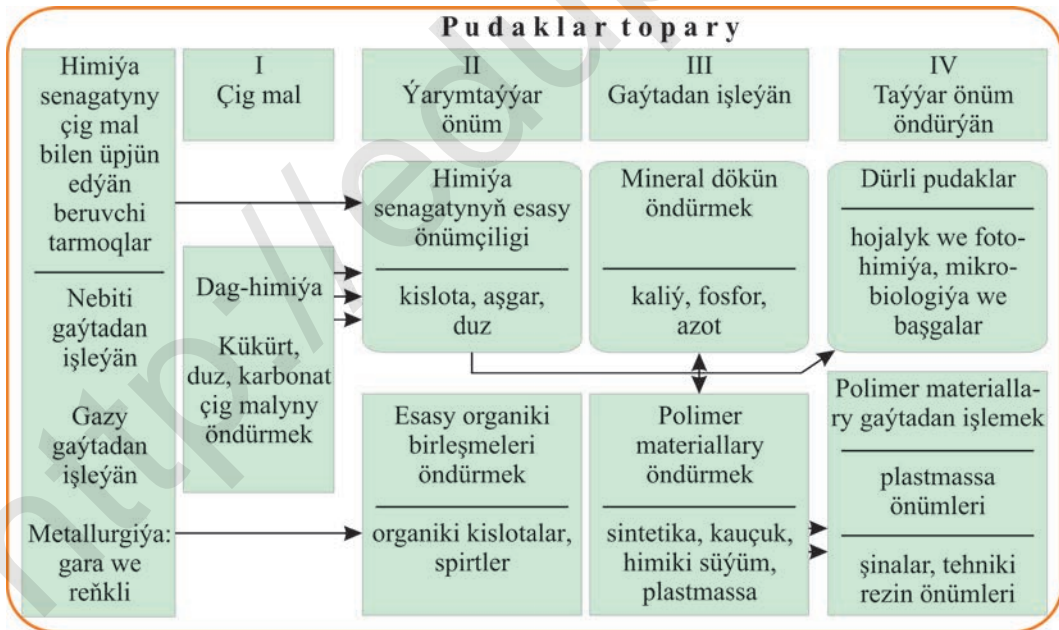

HIMIYA SENAGATY

11-nji dersden himiya we nebit-himiya senagatynyň ähli senagat önümindäki üleşüni anyklaň.

Özbekistanda himiya senagatynyň şekillenmegi 1932-nji ýylda Şorsuw kükürt kâniniň işe düşürilmegi bilen başlandy. Onuň önümi köpräk maşyn-gurluşyk (plastmassa, aýna), dokmaçylyk senagaty (süýüm, boýaglar), oba hojalygy (dökünler, zäherli himikatlar), transport (motor ýangyjy, çalyňýan ýag, sintetik kauçuk), gurluşyk (şepbeşik plýonka, aýna, plastik) ýalylarda ulanylýar.

Himiya senagatynyň düzüminde **mineral dökünleri öndürmek** saldamly orun eýeleýär. Şonuň ýaly-da, oba hojalyk zyýankeşlerine garşy defoliantlar hem öndürilýär. Ol köp pudaklary çig mal we materiallar bilen üpjün etmek bilen, öz gezeginde başga pudaklardan energiya, enjamlary we transport serişdelerini alýar. Himiya senagaty gaz hem-de pagta senagaty çig malyny we reňkli metallurgiya çykyndylaryny gaýtadan işleýär. Diýmek, himiya senagaty pudagara iki taraplaýyn baglylykda bolup, köp pudaklaryň ösüşine we territorial ýerleşişine täsir edýär (33-nji surat).

33-nji surat. Himiya senagatynyň düzümi.

Himiya senagaty hil taýdan tebigy önümlerden üstün durýan **emeli materiallary** döredýär. Şeýle materiallar sebäpli adamlaryň zähmeti-de, oba hojalyk çig maly-da tygşytlanýar.

Meselem, kapron öndürmek üçin tebigy ýüpek taýýarlamaga garanda 20 esse kem zähmet sarp edilýär. Şonuň ýaly-da, himiýa senagaty sebäpli önümçiligi **kombinatlaşdyrma** perspektiwalary döredildi. Meselem, kömür, nebit, gaz ýaly ýangyç çig mallaryndan energiýa almakda-da, himiýa önümlerini (benzin, parafin) almakda-da peýdalanylmagy energetika-himiýa kombinatlaryny gurmaga getirdi.

Kombinatlaşdyrma – senagatyň tehnologik proses taýdan özara baglanan, käte dürli pudaklara degişli bolan birnäçe önümçilik kärhanalarynyň bir kärhana birleşdirilmegidir.

Himiýa senagatynyň çig mal bazasy baý we köpdürli. Ol dürli gazylyp alynýan peýdaly zatlardan, önümçilik çykyndylaryndan, agaç, suw, hatda howadan peýdalanýar. Dürli hili çig mallardan peýdalanmak mümkinçiliginiň çäksizligi himiýa senagatynyň kärhanalaryny hemme ýerde gurmaga mümkinçilik berýär. Ýöne himiýa kärhanalary energiýany we suwy köp ulanmagy, aýratynam, tebigata uly erbet täsir edýändigini sebäpli olary hemme ýerde-de gurmak makul bolubermeyär.

Himiýa senagatynyň iri kärhanasy – Çyrçyk elektrohimiýa kombinaty 1940-njy ýylda işe düşürilen. Çyrçyk elektrohimiýa kombinaty ilki howanyň düzümindäki azotdan elektrik energiýasy arkaly azotly dökün öndürýärdi. Buhara welaýatynda tapylyan tebigy gaz turba arkaly Çyrçyga getirilensoň, kombinat gazdan çig mal hökmünde peýdalanýan boldy. Bu önüm önümçiliginiň ýiti köpelmegine we özüni ödeýiş gymmatynyň arzanlamagyna getirdi. Kombinatda azotly dökünden daşary, magniý hloridi (goşa ýapragyny gaçyrmakda ulanylýan himiki madda) hem-de plastmassa we sintetik süýüm almak üçin organiki sintez önümleri öndürilýär.

Tebigy gazdan azotly dökün we himiki süýüm öndürýän zawodlar Fergana we Nowaýy şäherlerinde hem guruldy. 1946-njy ýylda Kokantda, 1957-nji ýylda Samarkantda superfosfat zawody işe düşürildi. 1998-nji ýylda Gyzylgum fosforit kombinaty işe düşürildi. Onda 2,7 million tonna fosforit konsentraty alynýar. Şonuň ýaly-da, garaşsyzlyk ýyllary Kaşgaderýada Daýhanabat kaliýli dökünler zawody, Garagalpagystanda Goňrat soda zawodlary işe düşdi.

Ýurdumyz nahar duzy kânlerine hem baý. Hojaýkän, Barsagelmez,

Baybiçakon we Akgala ýaly kânlerde 90 milliard tonna çig mal bar. Almalykda ýokary oňat hilli ammofos öndürýän zawod guruldy. Angrende rezin öndürýän himiýa kärhanalary bar. Mübärekda tebigy gazyň düzümindäki kükürdi bölüp alyan zawod guruldy. Reňkli metallurgiýa kärhanalarynyň çykyndysyndan kükürt kislotasy alynýar. Popdaky rezin zawodynda köwüş, rezin turbalar hem-de maşyn we mehanizmler üçin dürli hili rezin bölekler öndürilýär. Jyzzakdaky zawodda bolsa polietilen plýonkalar hem-de plastmassa turbalar taýýarlanýar.

34-nji surat. Şortangaz himiýa toplumu.

Gazyp alynýan kükürt kolçedany, marganes, bariý, talk, hek daş ýaly minerallar himiýa senagatynyň dürli pudaklarynyň zerurlygyny kanagatlandyrýar. Lak-boýag senagaty, emeli süýüm we dokmalary (Ferganada), emeli deri we emeli ýüň öndürýän zawodlaryň kuwwaty artdy.

Himiýa senagatyny çalt ösdürmek çäreleri baradaky karara laýyklykda 2018–2030-njy ýyllarda himiýa önümlerini öndürmek 4,5 esse artdyrmak göz önüne tutulýar.

Gidroliz kärhanalary geçen asyryň 50-nji ýyllarynda gurlup başlady. Ýangiyol biohimiýa, Andijan gidroliz zawodlarynda esasy çig mal – çigidiň galyndysyndan we şalyň gabygyndan tehniki etil spirti, furfurool, iýmit ajadyjylary (hamyrmaýa) ýaly önümler öndürildi. 90-njy ýyllaryň başyndan bu zawodlarda galladan etil spirti öndürilip başlandy. Netijede azyk, lukmançylyk, parfümeriýa we başga senagat pudaklaryna zerur spirti daşardan getirmegiň soňuna çykyldy.

Özbegetanda tebigy gazdan ýangyç hökmünde-de, çig mal hökmünde-de peýdalanmak netijelidir. Tebigy gazdan himiki süýüm almak Russiýadakydan 40–50 göterim arzan düşýär. Gazly, Mübärek, Üçgyr, Adamdaş, Şortan ýaly tebigy gaz kânlerinden alynýan gaz ýokary kondensatlylygy bilen tapawutlanýar (34-nji surat). Gaz kondensaty organiki sinteziň esasydyr. Onuň her tonnasyndan 50 kg emeli kauçuk, 150 kg plastik massa, 150 kg emeli süýüm, 100 kg erediji madda, 400 kg motor ýangyjyny almak mümkin.

1. Himiýa senagatynyň pudagara aragatnaşygyny modelde aňladyň.
2. Himiýa kärhanalaryny ýerleşdirmekde nähili faktorlar hasaba alnan?
3. Welaýatyňyzdaky himiýa senagaty kärhanasy nähili çig maldan peýdalanýar?
4. Sudury karta himiýa senagatynyň kärhanalary ýerleşýän şäherleri bellik ediň.

17-nji ders

GARA METALLURGIYA

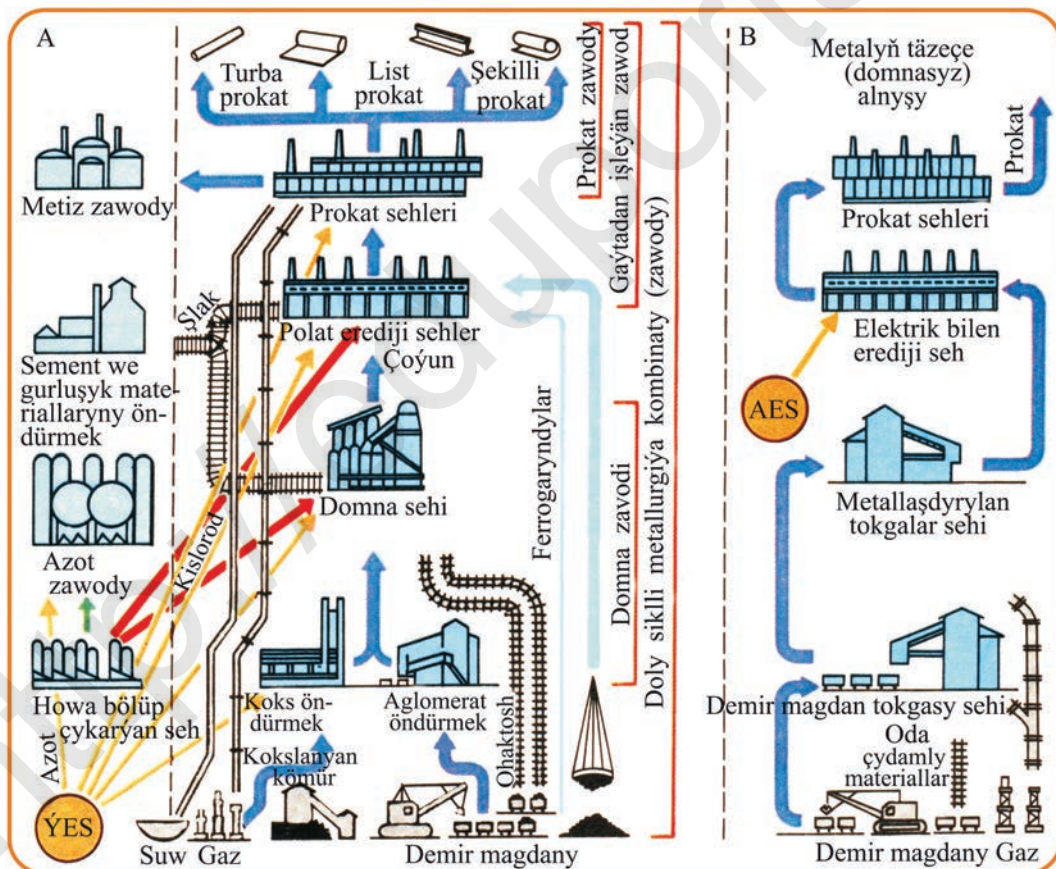
11-nji dersning temasidan gara metallurgiyaning ahli senagat onumidagi ulshunini anyklañ.

Metallurgiya toplumi iki pudagy: gara metallurgiyani we reñkli metallurgiyani öz ichine alyar.

Gara metallurgiya – demir magdanyny gazyp chykarmak, choyn, polat eretmek, prokat we ferrogaryndylary oñdurmekden ybarat.

Hazirki zaman metallurgiyasi uchun, birinjiden, metalyning esasy bolegini metallurgiya kombinatlarida oñdurmek karakterlidir (35-nji surat). Metallurgiyada chig maly yzygider ishlap tayyarlayan kombinatlarning

35-nji surat. Metallurgiya kombinatyndagi sehlerin shemasy.

ülşi uly bolýar. Çünki kombinatlarda birbada demir magdanyndan domna peçlerinde çoýun eredip alynýar, suwuk çoýun we demir böleklerinden (metallondan) polat ererdiji (marten, konwerter, elektrik) peçlerde polat eredilýär, polatdan bolsa taýýar önüm – prokat alynýar.

Ylmy-tehnikanyň ösüşi metal eretmegiň çykyndysyz tehnologiýasyny, metal almagyň täze, önümlü usullaryny ornaşdyrmaga getirip, bu poladyň hilini ýokarlandyrmagy we prokatyň köpdürlü görnüşlerini almagy üpjün edýär. Metal almagyň iň täze usuly metaly domnasyz, ýagny magdany eretmän ondan metaly bölüp almakdyr.

36-njy surat. Metallurgiýa zawody.

Gara metallurgiýada önümçilik barha üznüksiz merkezleşýär.

Metallurgiýa kombinatlary köp mukdarda çig mal we ýangyç ulanýar. Şu sebäpli olar çig mal ýa-da ýangyç bazalarynyň golaýynda, käte olaryň aralygynda gurulýar. Bu metallurgiýa kärhanasyny (kombinatyny) ýerleşdirmegiň iň möhüm şertidir.

Munda suw, elektrik energiýa, tebigy gaz bilen üpjün etmek we tebigaty goramak mümkinçilikleri hem hasaba alynýar.

Birinji metallurgiýa kärhanasy – Bekabat metallurgiýa zawody 1946-njy ýylda işe düşürilen (36-njy surat). Zawodda polat we prokat öndürmek barha artýar. 1950-nji ýylda 119 müň tonna polat eredilen, 76 müň tonna taýýar prokat öndürilen bolsa, häzirki wagtda bu görkeziji birnäçe esse artdy. Emma zawod önümi ýurduň metala bolan zerurlygyny ödäp bilenok. Netijede goňşy döwletlerden köp metal getirmeli bolýar.

Şol bir wagtda daşary ýurtdan getirilýän elektrotehniki polat, tünüke (list), dürli profillerdäki prokatlar, simler, çoýun önümlerine talap artýar. Ýurduň ykdysadyýetini ösdürmek üçin zerur şeýle önümleri daşardan getirmek geljekde-de dowam etdirilse, sarp-harajatlar köpelip, olaryň konkurentlik edip bilijiligi peselýär. Bu ýurduň ykdysady bähbitlerine we howpsuzlygyna erbet täsir edýär.

Sebäbi, häzir gara metallurgiýa pudagyny ösdürmegi üpjün edýän innowasion çäreleri amala aşyrmak döwrüň talabyna öwrülýär. Şeýle şertde innowasiýanyň esasy ugurlary pudagy önümçiligiň netijeliligini

ýokarlandyrmak, önümleriň assortimentini giňeltmek, hilini gowulandyrmak, göwrümini köpeltmek arkaly ösdürmek hasaplanýar. Özbegistanda munuň üçin iri hem-de minizawodlarda polat taýýarlamakda öndürijiligi ýokary elektrik peçlerden peýdalanmak, pudagyň işini polat-prokat önümçilik shemasy boýunça guramak, magdandaky demriň mukdary beýlekilerden kem kânleri-de özleşdirmeli bolýar.

Metallurgiýa agregatlarynyň kuwwatynyň artmagy önümçilik proseslerini mehanizasiýalamaga we awtomatladyrmaga, tehnologiýalary kämilleşdirmäge getirýär, önümiň özünü ödeýiş gymmatyny arzanladyp, zähmet öndürijiligini 20–30 göterime ýokarlandyryar.

Gara metallurgiýany ösdürmek babatda ýurdumyzda bar bolan demir magdany kânlerini özleşdirmegiň, magdanlary gaýtadan işlemegiň netijeli tehnologiýalary saýlamak we amalyýetde ulanmak bilen bagly meseleler duşýar. Bizde zähmet, gaz, energiýa resurslary ýeterlidigi, pudagyň önümlerine zerurlygyň ýokarydygy Russiýadan, Gazagystandan we Ukrainadan getirilýän gara metallaryň ornuny tutýan goşmaça prokat öndürmmegiň kuwwatlaryny guramagyň amatlydygyny subut edýär.

Iri senagat kärhanalary ýurduň ykdysadyýetini ösdürmek, ilaty iş bilen üpjün etmekde möhüm orun tutýar. Daşkentde gurulýan **Daşkent metallurgiýa zawody** şolardan biridir. Umumy ýer meýdany 100 gektardan ybarat bolan kärhananyň gurluşyk işlerini 2 ýylda tamamlamak göz önünde tutulýar. Zawoda Italiýa, Germaniýa, Awstriýa ýaly döwletlerde öndürilen öndebaryjy we häzirki zaman enjamlar getirilýär. Kärhanada awtomobillere kuzow taýýarlamak üçin metal listler, gurluşykda ulanylýan dürli metal çerepisalar, profnastil hem-de gündelik durmuş tehnikalary üçin metal listler taýýarlanýar.

Kärhana doly kuwwatda işe düşürilenden soň, ýylyna 500 million dollarlyk önüm öndürilmegine, 1000-den artyk iş ornunyň döredilmegine garaşylýar.

Daşkent şäherindäki Turin politehnika uniwersiteti, Islam Karimow adyndaky Daşkent döwlet tehnika uniwersiteti we ugra ýöriteleşen keshünär kolležlerinde şol kärhana üçin hünärmenleri taýýarlamak göz önünde tutulýar.

1. Nähili metallurgiýa kärhanasyna doly sikldäki zawod ýa-da kombinat diýilýär?
2. Tümeninizde toplanan demir bölekleri nirä, nähili transportda daşalandygyny oýlanyp görüň. Soň demir bölekleriniň geçýän ýoluny kartada anyklaň.

18-nji ders

REŃKLI METALLURGIYA

11-nji dersniň temasyndan reňkli metallurgiýanyň ähli senagat önümindäki ülsüni anyklaň.

Reňkli metallurgiya: a) reňkli metal magdanlaryny gazyp çykarmagy; b) baýlaşdyrmagy; d) eretmegi; e) garyndylary öndürmegi özünde jemleýär. Reňkli metallurgiya ýurdy elektrikleşdirmek, onuň goranma kuwwatyny berkitmek, atom tehnikasy, samolýotgurluşyk, raketagurluşygyny ösdürmek, umuman, maşyngurluşyk we himiýa senagaty üçin örän zerurdyr.

Reňkli metallar birnäçe toparlara bölünýär. Bu bölünme esasynda reňkli metallurgiya – agyr metallar metallurgiýasyna, ýeňil metallar metallurgiýasyna we başgalara bölünýär (37-nji surat).

Esasy toparlar			Başga toparlar	
Agyr metallar	Ýeňil metallar	Gymmat baha metallar	Kyn ereýän metallar	Seýrek metallar
Mis, galaýy, gurşun, nikel, sink	Alýuminiý, magniý, titan	Altyn, kümüş, platina	Wolfram, molibden	Uran, germaniý we başgalar

37-nji surat. Reňkli metallaryň toparlara bölünişi.

Öňler Özbegistanda diňe gymmat baha metallar gazyp çykarylypdyr. Indi bolsa agyr metallary hem, kyn ereýän metallary hem öndürmek ýola goýlan. Olary almakda örän köp elektrik energiýasy sarplanýar. Şeýle önümçiliklere köp energiýa talap edýän önümçilik diýilýär.

Ýurdumyzda altyn, mis, gurşun, sink, wolfram, molibden we başga reňkli metal magdanlarynyň gory köp. Diňe mis känleriniň özi 15-den artýar.

Kartadan mis känleriniň ornuny anyklaň.

Angren–Almalyk kän senagaty raýony ýurdumyzyň reňkli metallurgiya senagatynda aýratyn ähmiýete eýe. **Mis magdany**nyň düzüminde molibden, altyn, kümüş ýalylar bile duşýar. Bu ýerde mis eredýän zawod we Almalyk kän-metallurgiya kombinaty işläp dur. Kombinat Kalmakkyrkän, Gurşunkän känlerinden, gurşun-sink **baýlaşdyryjy fabrik**den, elektrostansiýasyndan we birnäçe kömekçi kärhanalardan ybarat (38-nji surat). Känçileriň abat şäheri – Almalyk käniniň özleşdirilen prosesinde gurlan.

38-nji surat. Alüminiý öndürilişi.

Baylaşdyryjy fabriği – magdanyň gerekmejek goşulmalaryny çykaryp taşlap ýa-da täze maddalary goşmak ýoly bilen peýdaly sypatlaryny artdyryan kärhana.

Reňkli metallurgiýanyň önümlerinden – **wolfram** we **molibden** öndürmek tiz ösýär. Wolframyň ereme temperaturasy örän ýokary (3370°C). Ýokary temperaturaly peçleriň gyzdyryan elementleri we elektrik lampoçkanyň gyzýan simleri wolframdan ýasalýar. Çyrçyk şäherindäki kyn ereýän gaty garyndylar zawody ýurtdaky iňňän möhüm kärhanalardan hasaplanýar. Bu kärhananyň önüminden elektrotehnika, maşygurluşyk, guralgurluşyk we başga senagat pudaklarynda giň peýdalanylýar.

Reňkli metallar gymmatly aýratynlyklara eýe. Olaryň käbirleri (galaýy, gurşun, nikel) poslama (korroziýa) çydamly, başgalary (titan, wolfram) yssa çydamly ýa-da elektrik toguny gowy geçirýär (alüminiý, mis, kümüş, altyn). Ahangaran kömür basseýninde alüminiý çig maly – kaolin toýnunyň uly gory bar. Orta Çyrçyk plawik şpat kombinatynda bolsa alüminiýni elektroliz usulynda almakda ulanylýan plawik şpat taýýarlanýar.

Altyn – seýrek metal. Ol ýeriň astynda hem, çyglylykda hem öz aýratynlygyny ýitirmeýär. Emma ony gözlöp tapmak we dag jynslaryndan bölüp almak örän köp zähmet, serişde talap edýär. Altyn siz bilýän zergärlikden daşary elektronika, kompýuter önümçiliginde, kosmik gämilerde, atom reaktorlarynda köp ulanylýar. Bir atom reaktorynyň içki diwary 16 kg altyn bilen örtülýär.

Samarkant bilen Buharanyň aralygyndaky daglardan iki müň ýyl öň hem altyn gazyp alnan. X–XIII asyrlarda kän senagaty öz döwrüne laýyk ýokary

derejede ösüpdir. XIX asyrda Rus imperiýasy Türküstany basyp alansoň, bar bolan kânleri kartalara geçirdi. Altyn gözleg işlerini ähli ýerlerde güýçlendirdi. XX asyryň ortalaryndan özbek alymlarynyň gözlegleri esasynda **Muruntaw, Çodak, Zarmitan, Goşbulak, Gyzylalma, Merjenbulak** altyn kânleri anyklandy. 1969-njy ýylda ilkinji altyn ýombisi guýuldy. Şu wagtdan altyn gazyp almak senagaty şekillendi.

Özbekistan altyn gazyp çykarmak boýunça dünýäde **ýedinji**, GDA döwletleriniň içinde bolsa **ikinji orunda** durýar.

Ýurdumyzda altyn gazyp almak senagatynyň ýene bir iri merkezi – Nowaýy kân-metallurgiýa kombinatydyr. Muruntaw kâni diňe bir Özbekistanda däl, eýsem Ýewraziýadaky altyn kânleriniň içinde in ulusy bolup, magdan gazyp alnan ýeriň göwrümi 2×4 km we çuňlugy 400 metrden artyk legendar oýugy ýatladýar (39-njy surat).

Altyndan soň durýan gymmat baha metal – bu **kümüş**dir. Kurama dag ulgamlarynda iri kümüş kânleri tapylan. Daşkent etek raýonynda kümüş uly mukdarda bölünip alynýar. Gyzylgumda kümüş önümçiligini köpeltmek babatda giň gerimli çäreler amala aşyrylýar. Häzirki güne gelip düzüminde altyn we kümüş bolan 30-dan artyk magdan kânleri anyklanan.

39-njy surat. Muruntaw altyn kâni.

Metallar ykdysadyýetde dürli maksatlarda ulanylýar. **Mis** sap halyna hem, galaýy bilen (bronza), nikel bilen (melhior), alýuminiý bilen (dýuralýuminiý), sink bilen (latun) garyndy halyna-da elektrotehnikada we maşyngurluşygynda giň peýdalanylýar. **Gurşun** akumulýatorlar, elektrik kabelleri öndürmekde ulanylýar. Demir önümleriň poslamazlygy üçin sink bilen syrçalanýar. Galaýydan ak tünüke we podşipnikler ýasalanda peýdalanylýar. Ýurdumyzda kümüş, uran, wolfram we başga gymmat baha magdan kânleri hem bar.

1. Geografiýa atlasından Özbekistanyň haýsy çäklerinde nähili reňkli metallar gazyp çykarylýandygyny anyklaň.
2. Reňkli metallurgiýa çig malyny toplumlaýyn işläp taýýarlaýan kombinatlary gurmagyň peýdalydygynyň sebäbi näme?
3. Okuw atlasından peýdalanylýan, sudury karta reňkli metallurgiýa merkezlerini bellik ediň.

19-njy ders

MAŞYNGURLUŞYGY WE ONUŇ PUDAKLARY

11-nji dersniň temasyndan maşyngurluşygynyň ähli senagat önümindäki ülsüni anyklaň.

Maşyngurluşyk toplumy – ykdysadyýetiň ähli ugurlary üçin maşyn we esbaplary öndürýän, ilaty telewizor, sowadyjy ýaly köpdürli sarp ediş önümleri bilen üpjün edýän senagat pudaklarynyň uýgunlaşanlygydyr.

Maşyngurluşygy ýurduň ykdysadyýetiniň ileri tutulýan toplumy hasaplanýar (40-njy surat). Çünki ykdysadyýetiň hiç bir pudagy maşynlar bilen üpjün edilmezden ösüp bilmeýär. Häzirki zaman maşynyny taýýarlamak üçin köp mukdarda metal, plastmassa, boýaglar, rezin, mata, agaç-tagta gerek bolýar.

Maşynlar münlerçe detallardan taýýarlanýar. Şeýle köpdürli detallary ýeke zawodda ýasamak amatsyz we netijesizdir. Şu sebäpli maşyngurluşygynda **detallary ýasamaga ýöriteleşme**, ýagny taýýar önümiň käbir detallaryny we böleklerini ýasamak giň ösen.

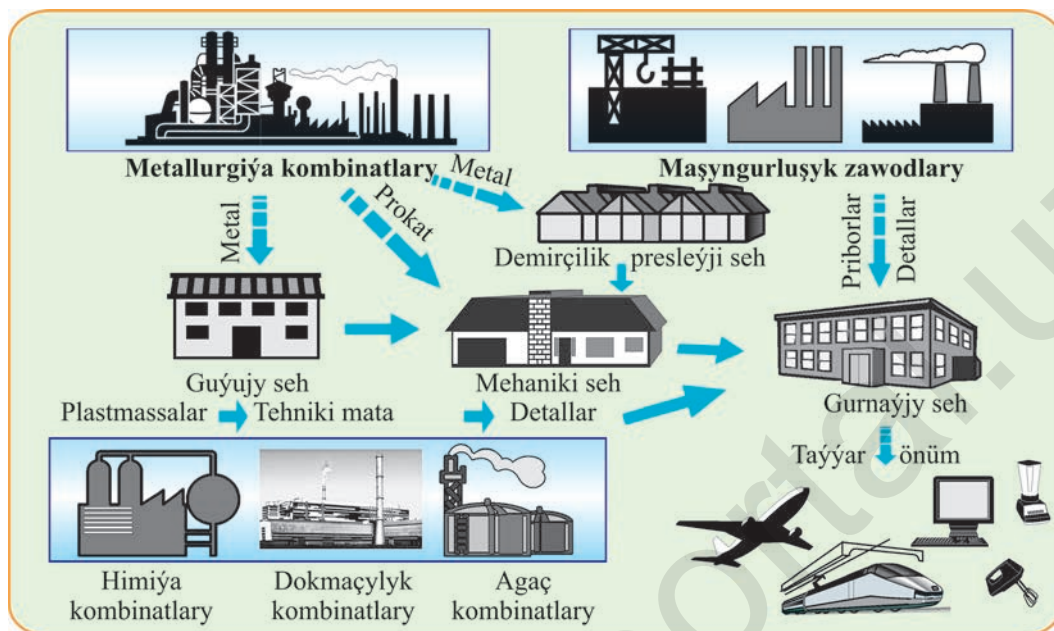
Şeýlelikde, maşynlar üçin käbir detallary öndürýän köp maşyngurluşyk zawodlary bir-biri bilen, şonuň ýaly-da, metal, plastmassa, rezin we başgalar bilen üpjün edýän (başga pudak) kärhanalary bilen önümçilik aragatnaşyklarynyň bolmagyny, ýagny **kooperatiwleşme**lerini talap edýär. Emma şeýle önümçiligi transportsyz amala aşyryp bolmaýar. Şu sebäpli maşyngurluşyk pudaklaryny ýerleşdirmekte amatly transport magistrallarynyň barlygy, hökman, hasaba alynýar.

Maşyngurluşyk kärhanalary üçin hünärli işçi we ylmy-tehniki hünärmenler ýeterli bolmalydyr. Şu sebäpli maşyngurluşyk kärhanalaryny ýerleşdirmekte sarp edijiniň golaýlygy we metallurgiýa bazasy hem hasaba alynýar.

Maşyngurluşyk önümleri çylşyrymly stanoklar arkaly, ýokary hünärli zähmetiň hasabyna döredilýär. Orta

40-njy surat. Maşyngurluşyk toplumynyň pudaklary.

41-nji surat. Maşingurluşyk zawodnyň düzümi.

hasapda her bir maşynyň özüni ödeýiş gymmaty oňa sarplanan çig mal – metalyň özüni ödeýiş gymmatyndan ýüzlerçe esse artyk bolýar (41-nji surat).

Maşingurluşygyň dürli pudaklary birmeňzeş mukdarda metal ulanmaýar. Eger bir sany maşyn ýasamak üçin köp metal (ýa-da başga material köp) gerek bolsa, şeýle maşingurluşygyňa **köp metal ýa-da köp material talap edýän maşingurluşyk** diýilýär. Kän we metallurgiya gural-enjamlary, demir ýol wagonlaryny öndürmek muňa mysal bolýar.

Şeýdip, sarp edilýän material we hünärli zähmet mukdary, çig mal hem-de taýýar maşynlary daşamak şerti maşingurluşyk zawodlaryny: a) transport magistrallary; b) hünärli kadrlary; d) sarp edijileri; e) iri metallurgiya kärhanalary bar ýerlerde ýerleşdirmek prinsiplerini kesgitläp berýär.

Özbeğistanyň ykdysadyýeti üçin adaty ýönelişli ugurlar hasaplanýan pagta, pile, kanep ýetirdirmek we olary gaýtadan işlemek el zähmetini köp talap edýär. Şu sebäpli oba hojalygynyň ýöriteleşen ugurlaryny mehanizasiýalaşdyrmagy üpjün edýän, ýagny ýer sürende, ekin ekende we işläp bejeregende, hasyly ýygnaý almakda hem-de taýýar çig maly gaýtadan işlemekde ulanylýan maşynlary we gurallary öndürýän oba maşingurluşygy pudaklary emele geldi.

Daşkentdäki «*Taşkişlakmaş*», «*Özbekkişlakmaş*» we Çyrçykdaky «*Çyrçykkişlakmaş*» ýaly zawodlar oba hojalygy maşyngurluşygynyň esasy kärhanalarydyr.

Bu zawodlar pagtaçylyk üçin traktor seýalkalary, kultiwatorlary, gowaçanyň çöpüni ýolýan, körek ýygýan we onuň pagtasyny ýolýan, dökün garýan, oba hojalygy zyýankeşlerini ýok etmekde zäherli maddalary pürkýän maşynlary öndürýär. 1994-nji ýylda Özbek–Ýsraýyl bilelikdäki kärhana-synda pagta ýygan maşynyň täze modeli döredildi (42-nji surat).

Suw howdanlary, kanallar gurluşygy we olary lüýkden arassalamakda, suwy ýokary götermekde, umuman, irrigasiýada ulanylýan maşynlary öndürýän *irrigasiýa maşyngurluşygy* hem agrosenagat toplumynyň zerurlygyna görä emele geldi. Irrigasiýa maşyngurluşygynyň merkezi Andijan welaýaty hasaplanýar.

Pagtaçylyk ösdügi saýyn traktorlara, pagta daşýan maşynlara we mehanizmlere zerurlyk barha artýar. Şonuň üçin Daşkent traktor zawody – TTZ-da uniwersal traktorlar, pagtany gap-ganarsyz daşamaga niýetlenen agdarýan tirkegler öndürilip başlandy.

Daşkentde, Andijanda, Samarkantda we Ketdekorganda pagta arassalaýjy hem-de ýag senagaty üçin maşynlary we enjamlary öndürýän maşyngurluşyk zawodlary ýerleşýär. Milli ykdysadyýetde, aýratynam, oba hojalygynda maşynlar we mehanizmler köp ulanylýan olary ätiýaçlyk şaýlary bilen üpjün edýän hem-de sazlaýan kärhanalar ähli diýen ýaly welaýatlarda gurlan. Samarkantdaky «Pagtamaş» zawody ätiýaçlyk şaýlary öndürýän kärhanalaryň iň irisidir.

Bagdarçylykda, üzümçilikde we bakjaçylykda ulanylýan maşynlar we gurluşlarlar «Orta Aziýakişlakmaş» birleşmesinde öndürilýär.

42-nji surat. Pagta ýygýan maşyn.

Geçen asyryň ortalaryndan başlap *elektrotehnika senagaty* aýratyn pudak hökmünde şekillendi. Onan artyk elektrotehnika zawodlary işledi. EHM öndürýän «Algoritm» zawodynyň düýbi tutuldy. EHM üçin mikroelektronika elementleri, mikroshemalar, aralykdan dolandyrylan sistemalary we başga önümleri öndürýän «Zenit» zawody işe

düŝürildi. 1990-njy ýylda konsern «Özeltehsenagat» bileleşigine öwürildi. Bileleşigiň düzüminde 50-den artyk kärhana iş alyp barýar. Bileleşigiň kärhanalary bilen Russiýa, Türkiýe, Günorta Koreýa, ABŞ, Singapur we başga ýurtlaryň firmalaryň hyzmatdaşlygynynda 20-den artyk bilelikdäki kärhanalar döredildi.

43-nji surat. Durmuş tehnikasy kärhanasynda.

Radioelektronika we elektrotehnika respublikanyň maşyngurluşyk toplumynyň çalt ösýän, perspektiw pudagy (43-nji surat). Ýurdumyzda altyn, kümüş, mis, sink, kremniý, wolfram, kaolin, kwars çägesi, uran çig maly ýaly seýrek magdan kânleri hem-de ýeterliçe işçi güýjüniň barlygy pudagyň durnukly ösüşini üpjün edýär.

Häzirki wagtda maşyngurluşyk pudaklarynda 100 müňe golaý adam zähmet çekýär.

Dokmaçylyk senagatynyň ýokarlanmagy diňe bir çig mala bagly bolman, ony häzirki zaman dokma stanoklar, gural-enjamlar bilen üpjün etmäge-de baglydyr. Şeýle enjamlar «Özbekdokmaçylykmaş» birleşmesinde öndürilýär. Birleşmäniň kärhanalary Daşkent, Kokant, Jyzzak şäherlerinde ýerleşýär.

Himiýa we nebit-himiýa maşyngurluşygy 1941-nji ýylda döredilen. Onuň iri kärhanasy Çyrçyk şäherindäki «Özbekhimiýamaş» zawody ilki bilen himiýa, mikrobiologiýa, sellýuloza-kagyz senagaty kärhanalary üçin gural-enjam öndürýärdi. Häzirki wagtda himiýa enjamlary, turbokompressorlar, wentilýatorlar, nasoslar işläp çykarýar. Daşkent «Kompessor» zawodynda bilelikdäki kompressor stansiýalary öndürilýär. Namanganda bolsa nebit we gaz guýulary üçin enjamlar öndürilýär.

Kommunal hojalygy maşyngurluşygy pudagynda Samarkant liftgurluşyk zawody işleýär. Zawodda ýolagçy we ýük liftlerini, agajy işläp bejeryän stanoklar öndürilýär.

Maşyngurluşyk kärhanalarynyň gelejegini we territorial ýerleşişini adam faktory kesgitleýär. Oba ilatyny iş bilen üpjün etmek maksadynda maşynyň böleklerini işlemäge ýöriteleşen kiçi kärhanalar obalarda gurulýar.

Geçen asyryň ortalaryna çenli Özbegistanyň maşyngurluşygy diňe oba hojalyk maşynlaryny işläp çykaran we olary abatlaýan hem-de pagtany gaýtadan

işleyän kärhanalary maşynlar we enjamlar bilen üpjün edipdi. Indi bolsa maşyngurluşyk toplumynyň diňe ýarysy agrosenagat toplumu bilen bagly.

Soňky döwürlerde Özbegistanyň maşyngurluşygynda adaty pudaklary ösdürmek bilen bir hatarda az metal we köp zähmet talap edýän pudaklar çalt ösdi. Netijede köp pudakly maşyngurluşyk emele geldi.

1. Garaşsyzlyk ýyllarynda maşyngurluşygyň haýsy pudaklary tiz ösdi?
2. Transport maşyngurluşygyň düzümünde nähili özgerişler bolup geçdi?
3. Önümçiligiň ýöriteleşmesi we kooperasiýalaşmagy näme üçin hut maşyngurluşykda möhüm we derwaýys hasaplanýar?
4. Özbegistanda birbada oba hojalyk maşyngurluşygy emele gelenini nähili düşündirmek bolýar?
5. Irrigasiýa maşyngurluşygyň merkezi niredede?
6. Tümeniňizde maşyngurluşygyň nähili kärhanalary bar?

20-nji ders

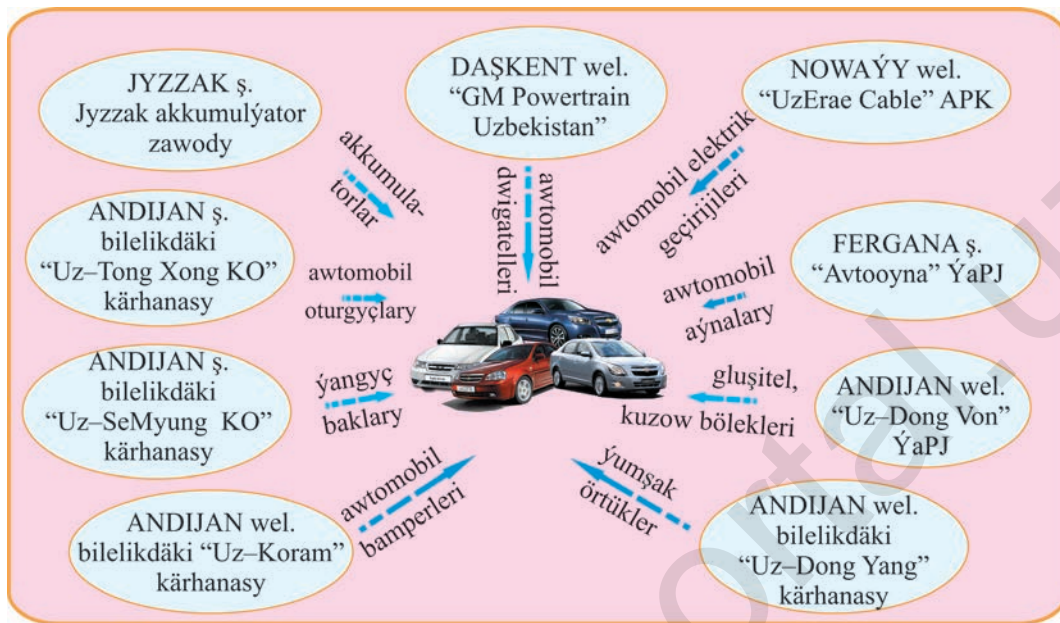

AWTOMOBILGURLUŞYK

Awtomobilgurluşyk Özbegistanda garaşsyzlykdan soň şekillendi. 1992-nji ýylda Özbegistan Respublikasy Günorta Koreýanyň **«DAEWOO»** kompaniýasy bilen hyzmatdaşlykda Andijan welaýatynyň Asaka şäherinde pagta daşýan tirkegler zawodynyň esasynda ýeňil awtomobilleri öndürýän «Uz-Daewoo Awto» (bu günki günde **«GM Uzbekistan»**) awtomobil zawody gurlup başlandy. 1996-njy ýylda ilkinji **«Damas»**, **«Tico»**, **«Nexia»** kysymly ýeňil awtomobiller zawodyň konweýerinden çykyp başlady. Bu ýaş we gelejekli ugur nebit-himiýa, elektronika ýaly başga milli ykdysadyýetiň ýokary tehnologik ugurlarynyň özboluşly lokomotiwi boldy.

Koreýaly, italiýaly, gollandiýaly we amerikalý hyzmatdaşlar bilen işläp, kompaniýa hemişe respublikada öndürilýän jemleýji bölekleriň ulşuni artdyryp gelýär. Ilkinji ýylda awtomobil bölekleriniň 20 göterimi Özbegistanda taýýarlanan bolsa, 5 ýyl geçensoň bu görkeziji 60 göterime golaýlaşdy. Indi bu görkeziji 85 göterimi düzüp, awtomobilgurluşyk kärhanalarynyň ýurduň möçberindäki **kooperasiýasy** ýokary derejä göterildi. Bu günki günde respublikanyň 250-den artyk kärhanalary öz önümleri bilen Asaka şäherindäki awtozawodyň konweýerini üpjün edýär (44-nji surat).

Ýerlileşdirmek taslamalaryny amala aşyrmak telekeçilik ruhuny ösdürmäge kömek edip, goşmaça iş ýerleri döredildi.

44-nji surat. Asakadaky awtomobil zawodynyň başga kärhanalar bilen aragatnaşyklary.

Özbeqistan dünýäde awtomobil öndürýän 28-nji döwletdir. «GM Uzbekistan» zawody «*Damas*», «*Nexia*», «*Lacetti*», «*Chevrolet*», «*Captiva*» «*Spark*», «*Malibu*» ýaly awtomobilleri öndürýär.

Respublikanyň jemi içerki önüminiň umumy göwrümünde awtomobil gurluşykçylaryň ülşi ýyldan ýyla barha artýar.

Dünýä bazarynda barha güýçlenýän bäsdeşlik kompaniýadan hemişelik ýagdaýda, häzirki zaman tehnologiýalary, ylmy we dizaýnerlik işlenmeleri ornaşdyrmagy talap edýär. Gelejekde ýaş hünärmenleri taýýarlamak, ýöriteleşen kesp-hünär kolležlerini döretmek, sosial taslamalarda gatnaşmak, işçileriň intellektual mümkinçiliklerini höweslendirmek möhüm wezipe hasaplanýar.

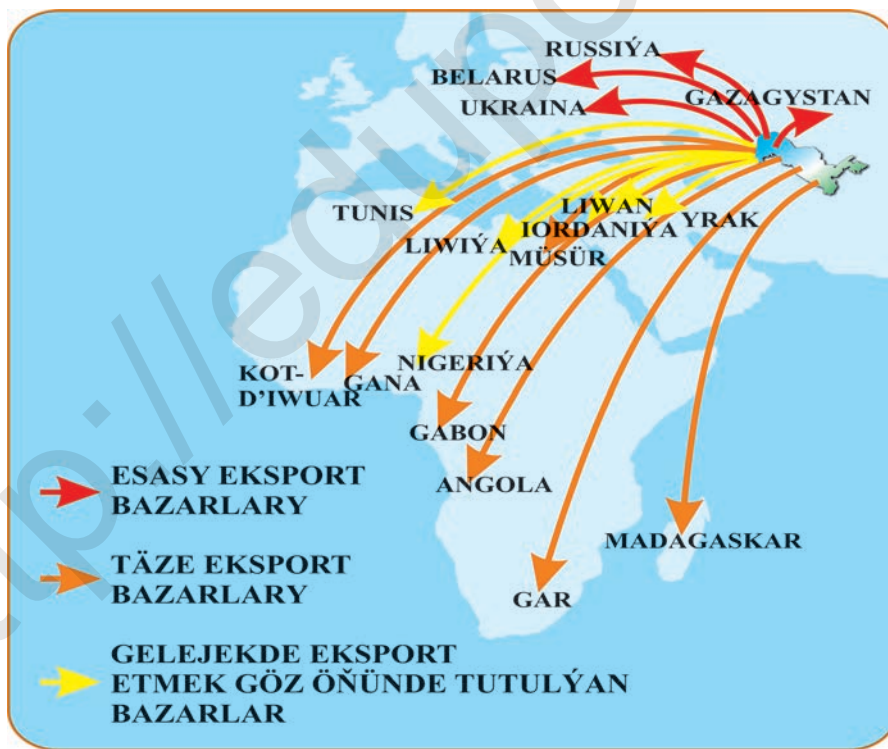
Özbeqistanda öndürilen awtomobilleriň eksport göwrümi artyp, geografiýasy barha giňelýär (45-nji surat). Ýekeje Russiýa Federasiýasynda 750 münden artyk bizde öndürilen awtomobiller hereketlenýär. Özbeqistan Russiýa awtomobil satmak boýunça Çehiýadan, ABŞ-dan, Ukrainadan hatda Fransiýadan hem öňde durýar.

Ýeňil awtomobillerden daşary Özbeqistanda Ýaponiýanyň ISUZU we

Germaniýanyň MAN kärhanalary bilen bilelikde döredilen bilelikdäki kärhanalarda awtobuslar, ýük maşynlary, dürli mahsus tehnikalary öndümek ýola goýuldy (46-njy surat). Şol bir wagtda bu kärhanalar awto-transport serişdeleriniň 30-dan artyk görnüşini öndürýär. Taslamany işläp taýýarlan döwründe «SamAwto» bilelikdäki kärhanasynyň üpjünçisi bolmagy mümkin bolan kärhanalar anyklandy. Olaryň arasynda: lak-boýag, otungyçlary we detallary hem-de ençeme başga önümleri öndürmek boýunça Özbegistan–Günorta Koreýa bilelikdäki kärhanalary bar. Gelejekde ýerli önümçiligiň ulşi awtobuslaryň 56 we ýük maşynlarynyň 44 göterimini gurnamaly. Bu ýurdumyz maşyngurluşygy özüniň pugta esasyna we parlak gelejegine eýedigini delillendirýär.

Özbegistanda awtomobilgurluşyk senagaty ösmek bilen, dürli çäklerde senagat kärhanalary guruldy. Şol sanda, GM Uzbekistan paýdarlar jemgyýetiniň Horezm welaýaty filialy hem-de Daşkentdäki GM Powertrain Uzbekistan awtomobil dwigatelleri zawodlary işe düşdi.

Horezm welaýaty filialy ýurdumyzyň awtomobilgurluşyk senagatynyň

45-nji surat. Özbegistanyň awtomobilleriniň eksporty.

ÖZBEGISTANYŇ AWTOMOBIL ZAWODLARY

**BU GÜNKI GÜNDE ÖZBEGISTANYŇ AWTOMOBIL SENAGATY ÜÇIN
ÄTIYAÇLYK ŞAYLARY ÖNDÜRÝÄN KÄRHANA 250 SANY**

46-njy surat. Özbekistandaky awtomobilgurluşygynyň iri kärhanalary.

düzümünde ykdysadyetimiziň ösmegine saldamly goşant goşýan kärhanalardandyr. Filial ýylyna 40 müň awtomobil öndürmek kuwwatyna eýe bolup, Damas, Labo, Orlando kysymly awtomobiller öndürilýär.

Ýurdumyzda awtomobil senagatyny ösdürmek babatda 2017-nji ýylda ýene bir ädim ädildi. «Özawtosenagat» AK we Fransiýanyň «Pejo Citroen» toparynyň arasynda Özbekistanda ýeňil täjirçilik awtomobillerini öndürýän bilelikdäki kärhana döretmek boýunça ylalaşyga gol çekildi. Oňa görä, täze kärhana «Jyzzak» erkin ykdysady zonasynda gurulýar. Zawod «Peugeot» we «Citroen» brendleri astynda ýolagçy we ýük daşamaga niýetlenen ýeňil täjirçilik awtomobillerini öndürmäge ýöriteleşdirilýär. Bilelikdäki kärhana her iki tarapyň deň ulşi esasynda iş ýöredýär.

Gurluşygy planlaşdyrylýan bilelikdäki kärhanada ýylyna 16 000 sany awtomobil öndürilýär. Olary Özbekistanda, şonuň ýaly-da, uzak we golaý daşary ýurt döwletlerindäki eksport bazarlarynda satmak göz önünde tutulýar.

1. Asakada öndürilýän awtomobil böleklerini tutuş ýurdumyzda önümçilik bilen nähili meseleleriň çözüwine ýol açylýar?
2. Awtomobil üçin bölekleriň ýurduň çägi boýunça kiçi kärhanalarda taýýarlanmagy makulmy ýa-da ähli bölekleri Asaka şäherinde öndürmek makulmy? Jogabyňyzy esaslandyryň.

21-nji ders

AGAJOY GAÝTADAN
IŞLEÝÄN SENAGAT

11-nji dersniň temasyndan agajoý gaýtadan işleýän senagatyň ähli senagat önümindäki ulşuni anyklaň.

Tokaý senagaty agaç taýýarlamak we agajoý gaýtadan işlemek pudaklaryna bölünýär. Agajoý gaýtadan işlemek hünärmentçilik görnüşini hökmünde gadymdan mälim. Hünärmentler agaç işläp taýýarlap, ondan araba, eýer, penjire, sandyk, gapy, bişik, ram ýalylyary ýasapdyrlar, jaýlar gurupdyrlar. Agaç önümlerini işläp çykarmak ýyllaryň dowamynda barha kämilleşip, ondan täze-täze senagat pudaklary emele geldi (47-nji surat). Aýratynam, agajoý himiki gaýtadan işlemek sebäpli agaç önümlerini işläp çykarmakda düýpli (öwrülişikli) özgeriş boldy.

Ýurduň agaç-tagta çig malyna bolan ýyllyk zerurlygy 10 mln kub metrden geçýär. Emma agaç çig maly bolýan tebigy tokaýlar bizde iňňän çäklendirilen. Şu sebäpli, her ýyl millionlarça nahal ekilýär, «agaç ekiş aýlygy» geçirilýär. Tokaýlary döretmek we agaç baýlyklaryndan akyllybaşly peýdalanmak bilen mahsus tokaý hojalyklary meşgullanýar. Respublikamyzda 100-e golaý tokaý hojalygy kärhanalary, goraghanalar we milli baglar bar.

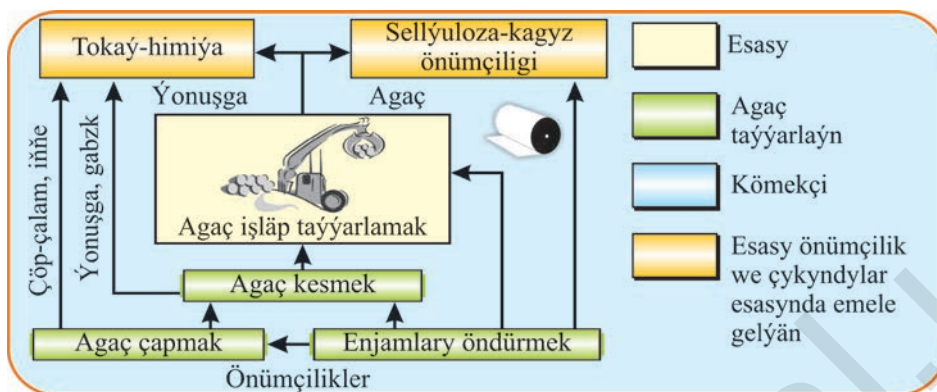
Tokaý senagatynyň önümlerinden maşyngurluşykda, himiýa senagatynyda, ýeňil senagatda, transportda we gurluşykda peýdalanýlar. Öz gezeğinde tokaý senagaty hem başga pudaklardan laklary, boýaglary (mebel önümçiligi üçin), soda, natriý, agardyjy himikatlary (kagyz taýýarlamak üçin), awtomaşynlary, traktorlary, stanoklary (agaç taýýarlamak we işläp taýýarlamak üçin) alýar. Başgaça aýdanda, tokaý senagaty bilen başga pudaklaryň arasynda giň pudagara aragatnaşyklar bardyr.

Garaşsyzlyk ýyllarynda Daşkentde we Asakada **neçjarçylyk önümleri zawodlary**, Daşkentdäki güneşden gorag enjamlary zawodynda bolsa plastmassadan penjire ramlaryny öndürýän seh işe düşürildi. Daşkentde Özbekistan – Gresiýa bilelikdäki kärhanasy «Öz Ellas» otluçöp zawody önüm berip başlady.

Agaç çig maly ýetmezçiligi senagata uly kynçylyk döredýär. Agaçlardan tygşytly peýdalanmak maksadynda sellýuloza senagaty hem ösýär.

Sellýuloza – maýdalanan we himiki ýol bilen işlenen agaç massasy, ol emeli süýüm we kagyz işlemek üçin çig mal bolýar.

47-nji surat. Agaç önümlerini işläp çykarýan senagatyň pudak çägindeki aragatnaşyklary.

Ýurdumyzyň dürli künjeklerinde sellýuloza we kagyz öndürýän kiçi kärhanalar işe düşýär. Şol sanda, Garagalpagystan Respublikasy Kegeýli tümeninde ýerli çig mal gamyş, bugdaý, şaly samany, pagta gowaça çöpünden sellýuloza we kagyz önümleri öndürmäge ýöriteleşen daşary ýurtly maýa goýumlary gatnaşmagyndaky kärhana döredilýär.

Ministrler Kabinetiniň 1994-nji ýylyň 8-nji fewraldaky «*Senagat derekçiligini ösdürmek we başga tiz ösýän agaçbap daragtzarlary döretmäge degişli çäreler barada*»ky mahsus Karary tokaý senagatynda ýiti özge riş boldy. Karara laýyklykda derekzarlaryň meýdany her ýyl 10 müň gektara giňeldilýär. Golaý geljekde her ýyl 5 mln metr kub senagatbap agaç taýýarlanýar. Agaç taýýarlaýan kärhanalar tagta diliji zawodlaryny töňne agaç bilen üpjün edýär. Dilinen agaç, ýagny tagta mebel senagaty üçin çig maldyr. Agaç taýýarlamak we agaç önümlerini işläp çykar mak çykyndylaryndan (şahalar, ýonuşga, taraşa, gabyk) tokaý-himiýa senagatynda spirt, ýaglar, boýaglar öndürilýär. Şu sebäpli tokaý-himiýa kombinatlaryny gurmak örän netijelidir. Agaç çig maly ýetişmeýän Özbegistanda çykyndylary doly gaýtadan işleýän agaç önümlerini işläp çykarýan kombinatlar, aýratynam, örän möhüm hasaplanýar.

1. Atlasyň «transport» kartasyndan welaýatyňyza agaç nireden we haýsy transport görnüşinde getirilýändigini anyklaň.
2. Agaç ýetmezçiligini aradan aýyrmak maksadynda tümeninizde nähili çäreler amala aşyrylýar.
3. Derek agajynyň hili hem-de ekologik ähmiýetine görä nähili artykmaçlyklara eýedigini botanika derslerinden ýada salyň.

22-nji ders

GURLUŞYK MATERIALLARY SENAGATY

11-nji dersdäki temadan gurluşyk materiallary senagatynyň ähli senagat önümindäki üleşini anyklaň.

Gurluşyk materiallary senagaty milli ykdysadyýetiň ähli diýen ýaly pudaklary bilen baglanyşyklydyr. Zawodlaryň we fabrikleriň, ýaşayyş jaýlarynyň, ýollaryň hem-de irrigasiýa desgalarynyň köp gurulmagy bilen gurluşykbaý materiallara talap hem barha artyberýär.

Gurluşyk üçin möhüm bolan **sement** Kuwasay, Ahangaran, Angren, Nowaýy we Bekabat şäherlerinde hem-de Zafarabat şäherçesinde öndürilýär. Ahangaran we Nowaýy sement kombinatlary iň iri kombinatlar hasaplanýar. Angren toýny esasynda bezegbaý ak sement öndürilýär.

2018-nji ýylda Surhanderýada ýene bir iri sement zawody işe düşdi. Şirabat tümeninde «Almalyk kán-metallurgiýa kombinaty» paýdarlar jemgyýeti tarapyndan gurlan sement zawody peýdalanmaga tabşyryldy (48-nji surat). Şol sement zawody oazisinde gurluşyk senagatyny zaman talaplary derejesinde ösdürmekde, häzirki zaman gurluşyk materiallaryny köpeltmekde we öndürilýän önümleri eksporta ugrukdyrmakda möhüm ähmiýete eýe.

Tehnologik bölegi türkiýeli hyzmatdaşlar tarapyndan amala aşyrylan bu zawodyň Şirabat tümeninde gurulmagynyň özboluşly artykmaçlyklary bar. Çünki iň iri, ýagny 708 million tonna sement çig maly, şol sanda, 530 million tonna hek daşy we 178 million tonna toprak (glin) bar kánlar hut şu çäkde ýerleşýär. Şol investisiýa taslamasynyň amala aşyrylmagy netijesinde bu ýerde ýylyna 1,5 million tonna ýokary oňat hilli portlandsement öndürmek ýola goýuldy.

Surhanderýa welaýatynyň geografik ýerleşşi diňe bir ýurdumyzda amala aşyrylman, eýsem goňşy döwletler, şol sanda, Owganystan Respublikasynda

48-nji surat. Şirabat sement zawody.

hem giň gerimdäki gurluşyk işleri üçin zerrur bolan sement önüminiň içerki we daşky bazarda öz hyrydaryny tapmaga mümkinçilik berýär.

Özbeğistan owadan we pugta **mermer**e baý. Yurdumyzda tapylan 34 mermer kániniň 5 -sinden mermer gazyp alnýar.

Gazgan káni mermer gorunyň köplügi, ýokary oňat hilliligi taýdan dünýädäki

İn meşhur kânlardan biridir. Ondan gazylyp alnan mermer öňki Soýuz döwründe başga önümler ýaly Merkeze daşap äkidilerdi. Moskwa, Sankt-Peterburg şäherlerindäki metropolitenleriň köp beketleri we başga desgalar Gazgan mermeri bilen bezelendir. Daşkentdäki Alyşir Nowaýy adyndaky Opera we balet teatry, «O‘zbekiston», «Tashkent Palace» ýaly myhmanhanalar, Daşkent metropoliteni hem-de başga eñeme haşamly medeni-durmuş binalarynyň gurluşygyna hem şu kâniň mermerleri ulanylan. Daşkent şäherinden 74 km demirgazyk gündogarda ýerleşýän Orkutsaý kâninde gara, ak we çalreňk mermer duşýar. Daşkent we Gazalkent mermer zawodlarynda mermer timarlanýar.

Bezakbap daşlaryň umumy gollary 85 mln kub metrden geçýär. Olar daşy gaýtadan işleýän kärhanalary ýüz ýyllaryň dowamynda çig mal bilen üpjün edýär.

Çyrçyk şäheriniň golaýynda ýerli çig mal esasynda işleýän **penjire aýnalaryny öndürilýän zawod** iş alyp barýar. Şonuň ýaly-da, Jyzzak welaýatynda Hytaý kompaniýasynyň gatnaşmagynda başlanan aýna zawody gurluşygynyň birinji basgançagy tamamlandy (49-njy surat). Zawodyň işiniň doly ýola goýulmagy 2019-njy ýyla planlaşdyrylan. Şeýlelikde Jyzzak aýna zawody Merkezi Aziýada şol görnüşdäki önümleri öndürýän in iri kärhana öwrülýär.

Gurluşygyň esaslaryndan biri **demir-betondyr**. Daşkent, Fergana, Samarkant we Buhara welaýatlarynda demir-beton önümleri öndürilýär. Horezm, Buhara we Fergana welaýatlarynda **silikat bloklaryny** öndürýän zawodlar gurlan. Jyzzakdaky silikat zawody Mürzeçölün hojalyklary, şäherleri we şäherçeleri üçin diwar bloklary, panellar, fundamentler, basgançaklar we başga silikat önümleri taýýarlaýar. Binalar, köprüler, ýollar we başga desgalar üçin ähli bölekler ýörite zawodlarda taýýarlanýar.

Gurluşykda taýýar bölekleri gurluşyk desgasynda daşap getirmek birneme kyn bolany üçin olary öndürýän kärhanalary ýerleşdirmekde iki ýoldan birine amal edilýär. Uly we agyr bölekler taýýarlaýan kärhanalary, esasan, gurluşyk giň gerimde alnyp barylýan iri şäherlerde, senagat raýonlarynyň golaýynda gurmak maksada laýyk. Ýa-da çig mal gönüden-

49-njy surat. Jyzzak aýna zawody.

50-nji surat. Obada gurlan jaýlar.

göni desga gurulýan ýere getirliip, uly gurluşyklar guýma usulda hem dikeldilýär. Munda gurluşyk materiallary tygşytlanylýar, tehnikadan öndüriljekliki peýdalanylýar hem-de gurluşyk depgini çaltlanýar.

Garaşsyzlyk arkaly ähli welaýatlarda gurluşyk işleri misli görülmedik derejede ýaýbaňlandyryldy. Täzeden täze sosial obýektler, önümçilik kärhanalary, awtomobil we demir ýollar gurlup

başlady. Şäherlerde we obalarda häzirkizaman binalary gurulýar (50-nji surat). Aýratynam, ýurdumyzyň paýtagty tanap bolmaýan derejede barha gözelleşýär.

Ýurdumyзда oba ilatly punktlarynyň keşbini düýpgöter özgertmek, nusgalyk taslamalar esasynda täze ýaşaýyş jaýlaryny gurmak, obada täze infrastrukturanı şekillendirmegiň hasabyndan oba ilatynyň durmuşyny ýene-de gowulandyrmaga aýratyn üns berilýär. Şu maksatda 2009-njy ýyldan başlap oba ýerlerde amatly we kommunal hyzmat şertlerine eýe bolan ýekebara ýaşaýyş jaý massiwlerini kompleksleýin gurmak işleri başlandy.

Ýurdumyzyň ähli oba tümenlerinde nusgalyk taslamalar esasynda 1200-den artyk **täze ýaşaýyş jaý massiwleri** guruldy, 117,5 müňden artyk ýekebara tertipdäki ýaşaýyş jaýlary peýdalanmaga berildi.

Gurluşyk işleriniň ýaýbaňlanmagy gurluşyk materiallary senagatynyň ýokarlanmagyna getirýär.

1. Gurluşyk materiallary senagatyna çig mal hökmünde ýene nämeleri goşmaça edip bilersiňiz?
2. Gurluşyk materiallary kärhanasyny ýerleşdirmekde tebigy şert, çig mal, işçi güýji, transport faktorlaryndan haýsy biriniň ähmiýetsizdigini düşündiriň.
3. Özbegistanyň tebigy baýlyklary kartasynda gurluşyk materiallary kânleri nirelerde ýerleşýänligini anyklaň.
4. Geografiýa depderiňize gurluşyk materiallary senagatynyň başga senagat pudaklaryna baglanyşyklylygy shemasyny çyzyň.

23-nji ders

SENAGAT WE EKOLOGIK MESELELER

Senagat tebigata uly täsir edýän, daşky gurşawy hapalaýan hojalyk pudagy hasaplanýar. Çünki senagat tebigy çig maly almak we ony gaýtadan işlemekden tä ahyrky önüme eýe bolýança bolan prosesi öz içine alýar, şonuň ýaly-da, şol prosese senagat çykyndylaryny daşky gurşawa taşlanmagy-da girýär.

Senagat pudaklarynyň daşky gurşawa täsiri ýönelişine görä tapawutlanýar:

- atmosferanyň hapalanmagyna täsir edýän pudaklar: ýylylyk energetikasy, metallurgiýa, nebiti gaýtadan işleýän, sement önümçiligi;
- suw resurslarynyň hapalanmagyna täsir edýän pudaklar: himiýa, nebit-himiýa senagaty, agajy gaýtadan işleýän, kömür, süýt-et senagaty;
- ýer resurslarynyň hapalanmagyna we bozulmagyna täsir edýän pudaklar: dag-magdan senagaty we gurluşyk harytlaryny öndürýän senagaty we başgalar.

Bu günki günde daşky gurşawy gorap saklamaga gönükdirilen ähli çäreler senagatyň ekologizasiýasy diýlip atlandyrylyp başlanan.

Senagat kärhanalaryny ýerleşdirmekte ekologik faktorlary hasaba almak. Adatda, senagat kärhanalaryny ýerleşdirmekte çig mal, ýangyç, transport, energetika, suw we zähmet resurslary ýaly ençeme adaty faktorlar hasaba alynýar.

Soňky 10 ýyllyklarda bolsa olaryň hataryna iň möhüm faktor hökmünde ekologik faktor hem goşuldy. Bu faktoryň talaplary aşakdaky ýaly bolýar: gurluşygy planlaşdyrylýan senagat kärhanasy öz işiniň dowamyn-da atmosfera we daşky gurşawa ýetirilýän zyýany önünden prognoz edilýär; suw we ýer resurslaryna ýetirilýän zyýan, senagat kärhanasynyň işiniň dowamyn-da çykarýan çykyndylaryň mukdary, şeýle çykyndylaryň utilizasiýasy meseleleri we utilizasiýa prosesinde atmosfera, suw, ýer resurslaryna ýetirilýän zyýanyň mukdary anyklanýar.

Ekologik faktor mälüm bir çäkde mälüm bir ugurdaky senagat görnüşini işe düşürmek ýa-da düşürmezlige doly esas bolup bilýär. Çünki ykdysady nukdaý nazardan mälüm senagat kärhanasy çägi ösdürmegi mümkin bolsa-da, ekologik taýdan ol ýiti erbet netije bermegi mümkin.

51-nji surat. Senagat we ekologiýa.

52-*nji* surat. Senagat k rhanalarynyň ekologiya t siri.

Her bir senagat k rhanasyny  rleŝdirmezden oň ol  rde h kman ekologik ekspertiza ge irilmelidir. Ekologik ekspertizanyň netijelerine g r , gurluŝygy planlaŝdyrylyan senagat k rhanasyndan alynyan peyda diňe bozulan tebigaty dikeltmek we ŝol k rhananyň iŝi netijesinde emele gelen meseleleri aradan ayyrmaga gidyan sarp-harajatlardan yokaryrak bolsa, ŝeyle k rhana iŝlem ge rugsat edilyar.

Metallurgiyanyň daŝky gurŝawa t siri. Metallurgiya toplumu yurdumyzda tiz  syan ugurlardan biri bolmak bilen birlikde daŝky gurŝawa erbet t sir edyanlerden hem hasaplanyar. Metallurgiya tebigy toplumlaryň  hli d z m b leklerine t sir edyar. Dag-magdan senagaty toprak gatlagyny bozup, landŝaftlaryň «yogalmagyna» seb p bolyar. Ŝu senagat sebapli uly karyerler we  rastynda gowaklar peyda bolyar. Olar opurylma we antropogen  r titremesi howpuny d redyar. K p yerleri metallurgiya  ykyndylary eyeleyar.

Baýlaŝdyryjy fabriklerde ulanylan suwy akar suwlara taŝlamak ŝol suwlary yaramsyz halyna getiryar. Metallurgiya zyanyly maddalaryň k p mukdaryny atmosfera  ykaryar. Ŝol sanda, gaz galyndylary (k k rt we baŝgalar), d z minde metal bolan tozan we baŝga elementler  r n howplydyr.

Bularyň  hlisi daŝky gurŝawda demir, gurŝun, mis, simap mukdarynyň k pelmegine getiryar. Olar toprakda,  s mliklerde we haýwanlaryň bedeninde toplanyp, adam agzasyna ge ensoň yuwaŝ-yuwaŝdan ony z herl p baŝlayar.

Agyr metallar adam organizmindaki immuniteti peseldip, kesellenme derejesiniň yokary bolmagyna t sir edyar, ilat we tebigat u in uly howp-hatar d redyar.

Metallurgiya senagatynyň  ykyndylary daŝky gurŝawa erbet t sir etmeginiň oňuni almak u in bu  ykyndylary doly iŝl p, olary peydaly  n mlere (meselem, ŝlakly gurluŝyk materialyna)  w rmeli, zyýansyzlandyrmaly, atmosfera we suw basseynlerine  ykyan  ykyndylary arassalamaly.

1. Siziň e, haýsy senagat pudagy atmosferanyň hapalanmagyna iň k p erbet t sir edyar?
2. Metallurgiya toplumyna baglanyŝykly k rhanalardan haýsy biri ekologik meselani iňn n yitileŝdiryar? Bu k rhana tebigaty hapalamazlygy u in nahili  arani teklipe edyarsiniz?

24-nji ders

AGROSENAGAT TOPLUMY

Agrosenagat toplumy Özbekistanda pudagara toplumlaryň ilkinjisi we öňdebaryjysydyr. Ol oba hojalygy esasynda şekillenen.

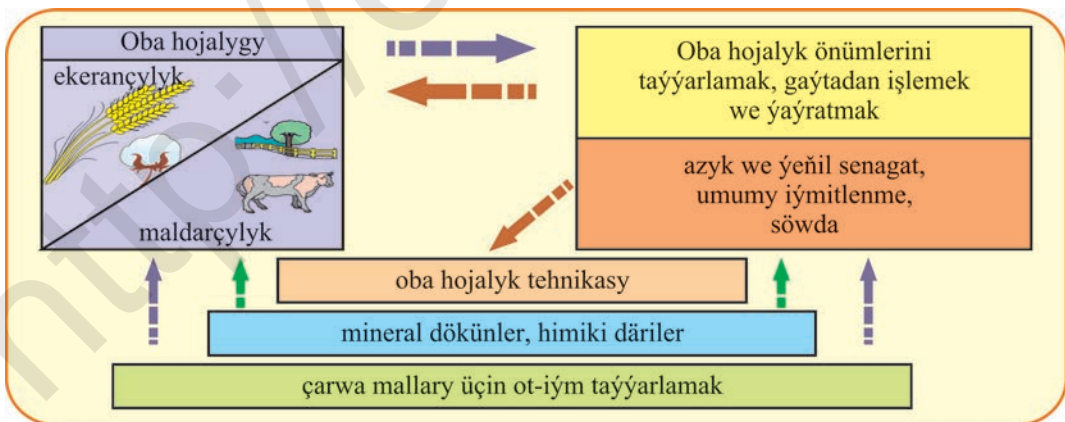

Agrosenagat toplumy (AST) – oba hojalyk önümini ýetşirmek we ony sarp edijä ýetirmek prosesi bilen baglanyşykly ähli pudaklaryň uýgunlaşmagydyr.

Oba hojalygy bilen ol ýetşidiren önümleri gaýtadan işleýän ýeňil we azyk senagaty pudaklary birbada AST urluşlaryny düzýär. Bulara goşmaça ýagdaýda oba hojalygynda peýdalanylýan mehanizmleri öndürýän we olary abatlaýan kärhanalar, mineral dökün hem-de ösümlük zyýankeşlerine garşy ulanylýan maddalary öndürýän himiýa senagaty pudaklary hem AST-a girýär. Bu pudaklar aslynda agyr senagata degişli bolsa-da, emma olar önümçilik gerimi we netijeliliginiň aýgytlaýjy factorydygy üçin AST-da birinji toparý, oba hojalygy ikinji, oba hojalyk önümlerini gaýtadan işleýän pudaklar üçünji toparý düzýär (53-nji surat).

Ykdysadyýetde meşgul ilatyň uly bölegi AST pudaklarynda zähmet çekýär. Ownuk söwdanyň esasy bölegini oba hojalyk önümleri ýa-da şu önümleri gaýtadan işläp taýýarlanan harytlaryň söwdasy düzýär. Diýmek, halkymyzyň abadançylygy, saçagymyzyň dolulygy, has möhümi, ilatyň iş bilen üpjün edilenligi AST ýagdaýyna bagly.

Gynansak-da, garaşsyzlyga çenli bolan döwürde Özbekistanda pagta ýeke-häkimliginiň hökümdarlygy oba hojalygynyň pudaklaryny utgaşykly

53-nji surat. Agrosenagat toplumynyň düzümi.

ösdürmäge mümkinçilik bermedi. Netijede senagat önümleri ýaly käbir azyk önümleri-de daşardan getirildi. Indi bolsa beýle ýagdaý iki ýol bilen aradan aýrylýar.

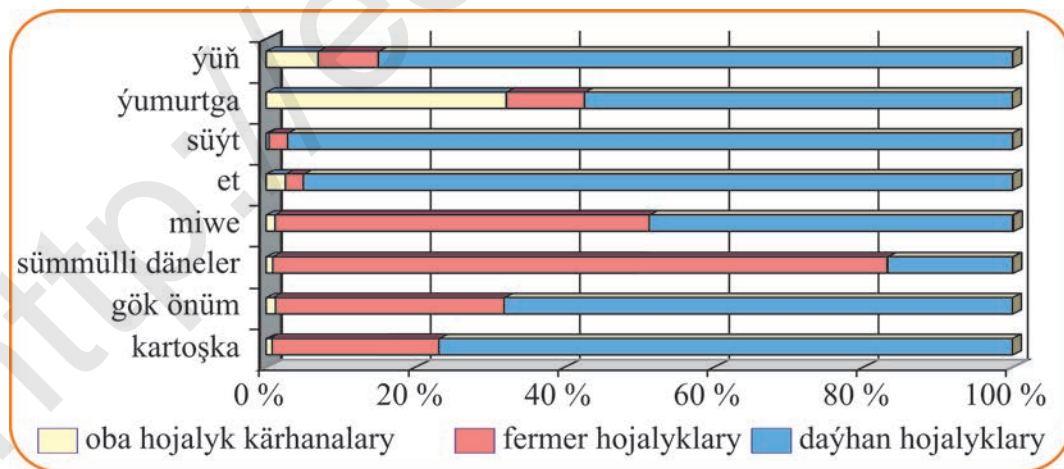
Birinjiden, oba hojalygynda ekin meýdanlarynyň düzümi düýpgöter özgerdildi. Ekin meýdanlaryny optimallaşdyrmak we oba hojalyk ekinlerini raýonlaşdyrmak babatda her taraplaýyn pugta oýlanylýan syýasat alnyp barylýandygy iň möhüm çig mal we eksportbap önüm bolan pagta ýetişdirmegiň öňküden durnukly göwrümini saklamak bilen başga oba hojalyk önümlerini ýetişdirmegi birnäçe esse köpeltmäge mümkinçilik berdi. Iň möhümi, halkymyzy azyk önümleri bilen doly üpjün etmäge esas döretdi.

2017-nji ýylda 2000-nji ýyla garanda galla ýetişdirmek 2 esse, kartoşka – 4 esse, gök önüm – 4,3 esse, üzüm – 2,7 esse, et we süýt – 3 esse, ýumurtga – 4,8 esse artdy.

Ikinjiden, ýere bolan eýeçilik şekli özgerdildi. Mälim bolşy ýaly, garaşsyzlykdan öňki döwürde daýhanlar ýerden umuman mahrumdy. Netijede oba hojalygynda işlemäge bolan isleg peselip, telekeçilik pese gaçdy. Indi bolsa daýhan hojalygy, fermer hojalygy ýaly eýeçiligiň köpdürli şekilleri emele geldi we oba hojalygynda öndürilýän önümleriň esasy bölegi olaryň paýyna dogry gelýär (54-nji surat).

Köp pudakly fermer hojalyklary oba hojalyk önümlerini ýetişdirmek bilen birlikde, olary gaýtadan işlemekde netijeli iş alyp barýar. Çünki,

54-nji surat. Oba hojalyk önümlerini öndürýänleriň düzümi we ulşi.

senagatsyz oba hojalygyny ösdürip bolmaýar. Oba hojalygy senagatdan (önümçilik serişdelerini, magdanly dökünleri öndürmekden) başlanyp, (ýetişdirilen çig maly gaýtadan işlemek) senagat bilen tamamlanýar. Bu iki pudagyň arasyndaky aragatnaşyk agrosenagat integrasiýasy diýlip atlandyrylyp, ol barha çuňlaşýar.

1. Nähili faktorlar oba hojalygyny senagat bilen integrasiýalaşmagyny talap edýär?
2. AST-daky esasy pudaklary aýdyň we esasylygynyň sebäbini düşündiriň.
3. Tümeninizdäki AST-a degişli kärhanalary depdere ýazyň.

25-nji ders

ОБА HOJALYGY

Öňki temadan mälim bolşy ýaly, oba hojalygy AST-nyň ikinji toparyny düzýär. Oba hojalygynyň iki möhüm pudagy – ekerançylyk we maldarçylykda adamlaryň hemişelik zerurlygy bolan azyk, senagat üçin çig mal ýetişdirilýär.

Çig mallar senagatda zähmet predmeti, olary işläp bejerýän maşynlar bolsa zähmet serişdesi hasaplansa, oba hojalygynda **zähmet predmeti** hem, **zähmet serişdesi** hem ýer hasaplanýar. Oba hojalygynda hasyl-darlyk köp tarapdan ýeriň ýagdaýyna bagly. Şu sebäpli **meliorasiýa** çäreleri geçirilýär.

Meliorasiýa – ýeriň ýagdaýyny gowulandyrmak üçin tekiz-lemek, suwaryş, şoruny ýuwmak, nahal oturtmak, topragyň hasyllylygyny artdyrmak ýaly çäreler ýygındysy.

Ösümlikleriň ösüşi we haýwanlaryň ösüşi tebigatyň kanunlaryna boýun egýär. Şu sebäpli, oba hojalygynda köp işler möwsümleýindir.

Ýurdumyzda oba hojalygy tehnika bilen gowy üpjün edilen. Ekerançylykdaky we maldarçylykdaky köp zähmet talap edýän işleri maşynlar ýerine ýetirýär. Köp iş prosesleri elektrikleşdirilen, himiki dökünlerden, ösümlük zyýankeşlerine garşy zäherli himiki maddalardan hem-de çarwa mallarynyň keselerine garşy göreş serişdelerinden giň peýdalanylýar. Şeýlede, kartoşkanyň we gök önümleriň bol hasylly, daşamaga çydamly sortlary ekilip başlandy. Bagdarçylykda işläp taýýarlamaga hem-de ýygmagam amatly miwe sortlary döredildi. Netijede oba hojalyk önümlerini ýetişdirmek we taýýarlamak tehnologiýasynda düýpli özgerişler bolup geçdi, zähmet öndürilijiligi artdy. Bu hadysa «**Ýaşyl öwrülişik**» diýip bahalandy.

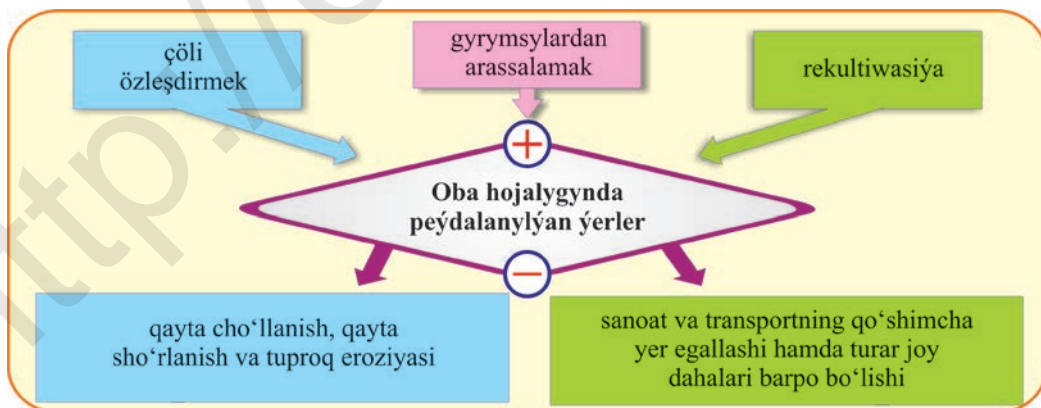
«*Yasyl övrülišik*» – oba hojalygyny ylmyň, tehnikanyň gazananlary esasynda düýpgöter özgertmek.

Eger oba hojalygynyň ähli önümi ekin meýdanlaryny giňeltmegiň we çarwa mallarynyň sanyny artdyrmagyň hasabyna köpelse, muňa *ekstensiw oba hojalygy* diýilýär. Tersine, oba hojalygynyň ähli önümi meýdan birliginde agrotehnika serişdelerinden netijeli peýdalanmagyň hasabyna hasyllylygy artdyrmagy gazanmak we çarwa tohumlaryny gowulandyrmagyň hasabyna onuň önümliligi artsa, ol *intensiw oba hojalygy* diýlip atlandyrylýar.

Tarp ýerleri özleşdirmek we rekultiwasiýa işleri netijesinde oba hojalygynda peýdalanylýan ýer meýdany artýar. Şol bir wagtda senagat we transport rowaçlanýar, ýaşayyş jaý massiwleri köpelmegi bilen oba hojalygynda peýdalanylýan ýerler gysgalýar. Ýerden peýdalanmak kadalaryna amal etmezlik ozaldan peýdalanylýan ýerleriň şorlaşmagy, hatda çölleşmegine sebäp bolýar (55-nji surat). Diýmek, oba hojalygynda peýdalanylýan ýerleriň giňelmegi we şol bir wagtda gysgalmagy-da mümkin.

Diňe oba hojalygy maksatlarynda peýdalanylýan ýerlere *oba hojalyk yerleri* diýilýär.

Oba hojalygyndaky baş wezipe – önümçiligi intensiwleşdirmek, ýagny hasyllylygy we çarwa önümliligini artdyrmakdyr. Ýer we suw resurslary çäk-lidigini hasaba alyp, ýurdumyzyň oba hojalygyny ösdürmegiň ýeke-täk dogry ýoly – ony intensiw ösdürmek, ýerleriň melioratiw ýagdaýyny düýpgöter gowulandyrmak, seleksiýa işlerini çuňlaşdyrmak, ýokary agrotehnologiýalary ornaşdyrmakdan we suwdan akylly-başly peýdalanmakdan ybarat.

55-nji surat. Ýerden peýdalanmagyň dinamikasy.

Ýurdumyzda oba hojalyk önümlerini öndürmegiň göwrümi barha artýar. Şunuň bilen birlikde üznüksiz ýokary ösüş depginlerinde, jemi içerki önümiň göwrümünde oba hojalyk önümleriniň ulşuniň kemeliş tendensiýasy ýüze çykýar. Bu ýurdumyzyň ykdysadyýetiniň düzüm gurluşyndaky gowy özgerişleriň, ýagny agrar respublikadan senagaty ösen industrial döwlete öwrülýändigini delillendirýär.

1. Oba hojalygyny ösdürmegiň esasy ýollaryny aýdyp beriň.
2. Özbegistanyň ýer baýlygy ekerançylyk bilen maldarçylygyň arasynda nähili paýlanan?
3. Siziň tümeniňizde nähili meliorativ çäreler amala aşyrylýar?

26-njy ders

EKERANÇYLYK

Oba hojalygynyň ähli önüminiň ýarysyndan gowragy ekerançylykdan, galany bolsa maldarçylykdan alynýar. Ekerançylykda toprak-klimat şerti berk hasaba alynýar.

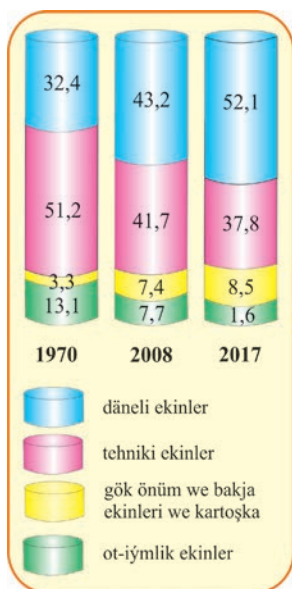
Ekerançylyk *dayhançylykdan, bagdarçylykdan* we *üzümçilikden* ybarat. Ekin görnüşleri boýunça däne ekinleri, tehniki ekinler, ot-ým, gök önüm, kartoşka we bakja ekinleri hojalyklaryna bölünýär.

Ekinleriň hasylyna ösümligiň wegetasiýa döwri, ýagtylyk, ýylylyk we çyglylygyň ähli mukdary täsir edýär. *Wegetasiýa döwri* – sutkalyk ortaça temperatura +5 gradusdan kem bolmadyk günler.

Özbegistanda suwaryp ekerançylyk etmek giň ýaýran. Suwarylýan ýerler ýurduň ýer baýlyklarynyň 9,2 göterimini düzse-de, oba hojalygynda ýetişdirilýän ähli önümiň 98,5 göterimi şu ýerlerde ýetişdirilýär.

Ekerançylykda pagtaçylyk uly orun eýeleýär (56-njy surat). Özbegistanda esasy *tehniki ekin* bolan pagta oba hojalygynyň ähli diýen ýaly ugurlary we senagatyň köp pudaklarynyň ýokarlanmagynyň baş factorydyr (57-nji surat). Pagta ähli tehniki ekin meýdanlarynyň uly bölegini eýeleýär.

Pagtaçylyk ösdügi saýyn ykdysadyýetiň dürli pudaklary bilen onuň önümçilik aragatnaşygy giňelip, pagtaçylyk toplумы emele geldi. Pagta ýorunja, mekgejowen we şaly bilen çalşyrylyp ekilse, topragyň düzümi gowulanýar, onuň şory kemelýär, pagta kesele duçar bolmaýar.

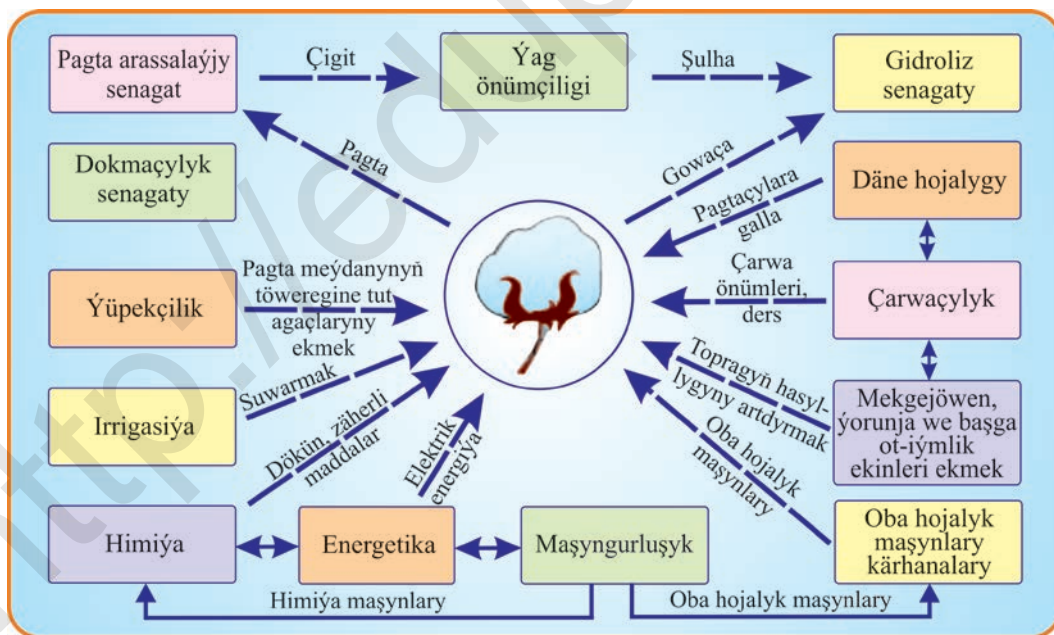

56-*njy surat.* Oba hojalygy ekin meýdanlarynyň düzümi.

Ýorunja, mekgejöwen ekilmegi sebäpli çarwa mallary üçin iýmit hem alynýar.

Şol bir wagtda *daneli ekinleri* ekmegi ösdürmäge-de uly üns berilýär. Garaşsyzlyga çenli jemi ekin meýdanynyň 20 göterimine golaý böleginde daneli ekinler ekilen bolsa, häzir daneli ekinleriň meýdanlarynyň ulşi 50 göterimden geçdi. Netijede ýurdumyz däne garaşsyzlygyny hem gazandy. Dänäniň esasy bölegini bugdaý, arpa, şaly, mekgejöwen we ak jöwen düzýär. Bugdaý we arpa köpräk düme ýerlere ekilýär. Gyşyň ýumşak we çygly gelmegi hem-de baharky ýagynlar güýzki galla üçin amatly şert döredýär. Bugdaýyň güýzkisi düme bugdaýa garanda bol hasylly bolýar (58-*nji surat*).

Daneli ekinleri ýetişdirmekde şalyçylyk hem uly orun tutýar. Şaly wegetasiýa döwri uzak, güneşli, suwa bol ýerlerde gowy ösýär. Ol hasyllylygy taýdan diňe mekgejöwendən soň durýar. Şaly Horezmdede, Gara-

57-*nji surat.* Pagtaçylygyň başga pudaklar bilen baglanyşygy.

galpagystan Respublikasynda we Daşkent welaýatynda, Zerewşan we Fergana jülge-lerinde köp ekilýär. Amyderýanyň aşaky akymynyň kenarlaryndaky hasylly tarp ýerleri işe salmak we olary suwrmak üçin suw baýlygyndan peýdalanmak köp şaly ýetişdirmäge mümkinçilik berýär. Häzir ýetişdirilen tüwini daşary ýurtlara eksport etmäge mümkinçilik döredi. Özbekistanda köp ýyllyk taran (deri aşlana ulanylýan çig mal), zygyr, künjüt, mahsar, temmäki hem ösdürilýär.

58-nji surat. Bugdaý oragy.

Gök önümçilik, kartoşkaçylyk we bakjaçylyk ähli diýen ýaly welaýatlarda ösen. Ol Daşkent, Samarkant, Andijan ýaly iri şäherleriň töwereginde uly meýdanlary eýeleýär. Özbekistanyň gawunlary hoşboýlygy we şirinligi bilen gadymdan meşhur. Olar Horezm, Buhara, Jyzzak we Syrderýa welaýatlarynda hem-de Garagalpagystanda köp ýetişdirilýär.

Bagdarçylyk we üzümçilik tebigy şert, halkyň asyrlar boýy toplan baý tejribesine laýyklykda her bir welaýatda aýratyn pudak hökmünde ýöriteleşen. Kuwa (Fergana welaýaty) we Daşnabat (Surhanderýa welaýaty) narlary, Andijan üzümi, Samarkant kişmişi ozaldan meşhurdyr. Altyarykda üzümçilik we hyýar ýetişdirmek, Fergana welaýatynyň baýyrlarynda (Okçy, Riştan, Çimýan, Mindan) erik, şetdaly ýetişdirmek, Akkorganda (Buwayda) injir ýetişdirmek ösen. Horezm, Buhara welaýatlarynda hem-de Garagalpagystanda bag we üzüm meýdanlary birneme kemräk.

Gök önüm-bakja ekinleri, miwe we üzümler ýurdumyzdan demirgazykda ýerleşýän ýurtlardaka garanda 60–70 gün ir ýetişýär. Diýmek, bu ugurda hem Özbekistan ençeme eksport mümkinçiliklerine eýe. Özbekistanda bagdarçylyga we üzümçilige ýöriteleşen köp hojalyklar bar. Olaryň aglabasy özi ýetişdiren önümi şu ýerde gaýtadan işläp, şerbet we konserw taýýarlaýar. Ynha şeýle senagat kärhanalary bolan hojalyklaryň esasynda agrosenagat birleşmeleri emele gelýär.

1. Şaly, kanep, ýagly ekinler, temmäki ekilýän ýerleri kartadan tapyň.
2. Siz ýaşaýan tütünden ýa-da welaýatdan nähili miweler haýsy welaýatlara iberilýär?
3. Siz ýaşaýan tütünde haýsy pudaklar pagtaçylyk bilen baglanan?

Oba hojalygynyň **maldarçylyk pudagy**: iri şahly maldarçylyk, goýundarçylyk, pileçilik, gylýalçylyk we öý guşçulygyna bölünýär. Oňa balaryçylyk, doňuzdarçylyk we balykçylyk hem girizilýär.

Oba hojalyk ýerleriniň 2/3 böleginden maldarçylykda peýdalanylýar. Ýurdumyzyň sähralaryndaky we çöllerdäki otluklar we gyrymsylar garaköl goýunlaryny we düýe bakmak üçin amatly. Dag we dagetek sebitlerinde ep-esli otly ýaýlalar bar. Bu sebitlerde goýun, inçe yünli geçi, et-süýt üçin garamal bakylýar hem-de gylýalçylyk ösen.

Maldarçylyk pagtaçylyk bilen köp taraplaýyn bagly. Muny fermer hojalyklarda pagtaçylykdan alynýan (kunjara, şeluha ýaly) iýmit iýmiden peýdalanmakda aýdyň görmek mümkin. Pagtany ýorunja we jöwen bilen çalşyryp ekmek et-süýt maldarçylygyny iýmit bilen hem üpjün edýär.

Ýurdumyzda **goýunlaryň we geçileriň** umumy sany 16 mln-dan artyk, olaryň esasy bölegi garaköl goýunlardyr (59-njy surat). Garaköl goýunlary (Daşkent, Andijan, Fergana, Namangan welaýatlaryndan daşary) ähli welaýatlarda bakylýar. Olardan esasan deri, yün hem-de et alynýar. Geçiler respublikanyň ähli diýen ýaly welaýatlarynda, esasan, inçe sütük we yün üçin bakylýar (60-njy surat).

Iri şahly mal hem ähli welaýatlarda bakylýar. Iri şahly mallar et we süýt önümlerini almak maksadynda bakylýar. Ýurdumyzda iri şahly mallaryň jemi sany 9,6 mln başdan artyk.

Ýylkylar Samarkant, Kaşgaderýa, Horezm welaýatlarynda we Garagalpagystanda bakylýar. Olaryň sany 150 müň başa golaýlady. Öň pagtaçylykdaky eňçeme işleri (yük daşamak, pagtany işläp taýýarlamak we başgalary) ýerine ýetirmekde atlardan peýdalanylýpdyr. Çünki, gylýalçylyk bilen pagtaçylyk özara baglanyşykly bolypdyr. Bu işler indi tehnika arkaly ýerine ýetirilýänligi sebäpli bu günki günde atlar dürli sport oýunlary, şahsy hojalykda peýdalanmak, et we gymyz almak maksadynda bakylýar. Çöllerde düýe bakylýar. Düýeden işçi haýwan hökmünde peýdalanylýar, şonuň ýalyda, olardan yün, süýt alynýar.

59-njy surat. Garaköl goýunlary.

Pileçilik hem ýurdumyzyň oba hojalygynyň iň gadymky pudaklaryndan biri bolup, pagtaçylyk bilen bagly. Ýüpek gurçugynyň iýmiti

60-nyj surat. Özbekistanyň maldarçylyk giň ýaýran raýonlary.

– tut agajy pagta meýdanlarynyň gýralarynda, ýaplaryň we kanallaryň hem-de ýollaryň ýakalarynda ösdürilýär. Tut agajy gowaçany güýçli şemaldan, ýaplaryň we kanallaryň kenaryny ýumrulmakdan saklaýar. Pileçiligiň pagtaçylyk bilen baglylygy diňe şunuň bilen çäklenmeýär. Mälim bolşy ýaly, ýüpek gurçugy esasan aprel–maý aýlarynda bakylýar. Bu wagtda pagtaçylykda işler kemelip, boşan işçi güýjünden gurçuk bakmakda peýdalanylýar.

Öý guşçulygy inkubator stansiýalary et we ýumurtga ýetişdirmäge ýöriteleşen öý guşçulygy fermalarynda döredilen.

Daşkent, Buhara we Horezm welaýatlarynda, Garagalpagystan Respublikasynyň köl we suw howdanlarynda balyk köpeldilýär hem-de suw öý guşlary fermalary döredilýär. Suw basseýnlerinde, derýanyň boýlarynda gymmat baha sütüklü kiçi haýwanlar – nutriýa we ondatra goraghanalary döredilen.

1. Maldarçylygyň haýsy pudaklaryny bilýärsiňiz?
2. Özbekistanyň haýsy çäklerinde, esasan, iri şahly mallar bakylýar?
3. Pileçilik we öý guşçulygy nirelerde ösýär?
4. Siz ýaşayan tümende we welaýatda maldarçylygyň haýsy pudagy gowy ýola goýlan? Muňa sebäb näme?

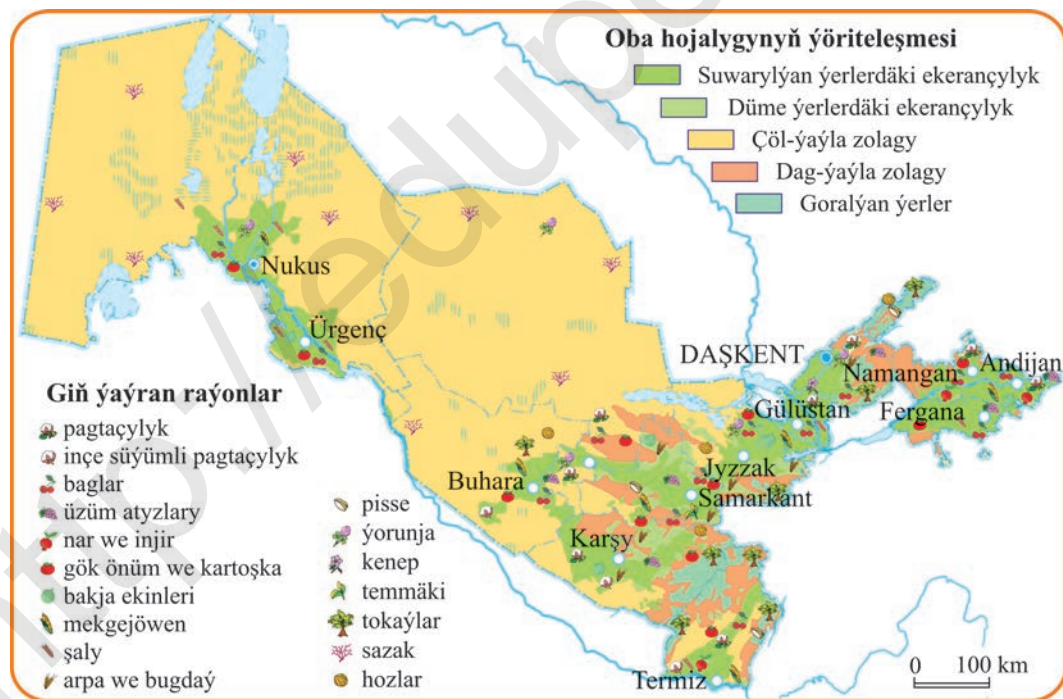
28-nji ders

ÖZBEGISTANDA OBA HOJALYGINYŇ GEOGRAFIK TIPLERI

Oba hojalygy pudaklary ýurduň hemme böleginde birmeňzeş däl, çünki ilatyň we senagatyň zerurlygy hem-de tebigy şerti dürli ýerde dürlüçedir. Şu sebäpli oba hojalygy hem senagat pudaklary ýaly belli bir ugurlara ýöriteleşýär. Adatda, ýöriteleşen oba hojalyk pudagy başga pudaklar bilen baglylykda ösýär. Netijede tebigy şertden we ilatyň zähmet başarnyklaryndan akylyly-başly peýdalanmaga mümkinçilik berýär.

Özbeğistanyň oba hojalygy garaşsyzlyga çenli Russiýanyň dokmaçylyk kärhanalaryny pagta bilen üpjün etmegi gözläp, esasan, pagtaçylyga ýöriteleşdi. Oba hojalygynyň ähli pudaklary bolsa diňe pagtaçylygy ösdürmäge boýun egdirilen kömekçi pudaklar hasaplanýardy. Indi bolsa ýurdumyzda pagta ýekehäkimligi ýatyryldy. Onuň ýerine galla, kartoşka, miwe-gök önüm ýaly ekerançylygyň dürli pudaklarynyň durnukly ösüşine uly üns berilýär (61-nji surat).

61-nji surat. Özbeğistanyň ekerançylyk pudaklary.

Oba hojalygynyň sebitler boýunça ýöriteleşmesi. Özbekistanda tebigy guşaklyklar aglaba ýurtlardakydan tapawutlylykda, demirgazykdan güńorta däl-de, güńbatardan güńdogara, ýagny düzlükden daglara tarap üýtgeýär.

Näme sebäpden tebigy guşaklyklar güńbatardan güńdogara tarap üýtgeýändigini 7-nji synp geografiýa derslerinden ýada salyň.

62-nji surat. Suwarylýan ýerler.

Şoňa görä-de, oba hojalygynyň ýöriteleşmegi-de çöl, baýyr, dag, ýaýla sebitleri boýunça bir-birinden tapawutlanýar. Pagta diňe suwarmak mümkin bolan suwarymly ýerlerde ýetişdirilýär. Şonuň ýaly-da, däneli ekinler bilen bakja ekinleriniň hem esli bölegi suwarylýan meýdanlarda ýetişdirilýär.

Ýurdumyzda iň uly suwarylýan ýerler Fergana jülgesinde, Mürzeçölde, Kaşgaderýa welaýatynda, Zerewşan jülgesinde hem-de Horezm oazisinde (62-nji surat). Jülgelerde hem-de oazislerde pileçilik, üzümçilik, bagdarçylyk we bakjaçylyk bilen meşgullanýlar.

Çöllerde goýundarçylyk we düýe bakmak ösen. Olar gyşda we baharda çöllerde, tomusda bolsa dag ýaýlalaryna sürüp bakylýar, güýzde ýene çöle gaýtaryp getirilýär.

Senagat önümçiligi toplanan ýerlerde, şäherleriň töwereginde şäher töwerek oba hojalygy emele gelýär. Şeýle hojalyklarda şäher ilatyny täze azyk önümleri bilen üpjün etmek üçin gök önüm, miweler ýetişdirilýär, iri şahly mallar, öý guşlary bakylýar, howuzlarda balyk köpeldilýär.

1. Bir guşaklykda köp pudakly oba hojalygy ýoredilmeginiň sebäbi näme?
2. Welaýatyňz ýöriteleşen oba hojalygy başga ugurlar bilen nähili baglanyşyklydygyny okuw atlasından peýdalanyp düşündiriň.
3. 61-nji surat boýunça ekerançylyk önümlerini ýetişdirmek sebitlerini derňäň we netije çykaryň.

11-nji dersiň temasyndan ýeňil senagatyň ähli senagat önümindäki ülsüni anyklaň.

24-nji dersiň temasyndan mälim bolşy ýaly, ýeňil senagat azyk senagaty bilen birlikde Özbekistan AST-nyň üçünji toparyny düzýär. Ol, esasan, pagtaçylyk we pileçilik esasynda emele geldi. Pagta arassalaýan, dokmaçylyk, trikotaž, aýakgap, gönçülik, ýüpek önümçiligi ýeňil senagatyň möhüm pudaklary hasaplanýar (63-nji surat).

Pagta arassalaýan senagat önümçilik prosesi bir-birine bagly bolan pagta arassalaýan kärhana, pagta guradyjy sehler we transport hojalygyndan emele gelýär. Ol oba hojalyk önümlerini deslapky işleýän pudak bolanlygy sebäpli onuň kärhanalary pagtaçy tümenlerde ýerleşdirilýär. Şonuň ýaly-da, demir ýol ýa-da awtomobil ýollaryndan peýdalanmak amatlylygy hem hasaba alynýar.

Pagta arassalaýjy zawodlar köpräk maşyngurluşyk, ýangyç-energetika toplumlary hem-de dokmaçylyk, ýag, geým-gejim ýaly senagat kärhanalary bilen önümçilik aragatnaşygynda bolýar.

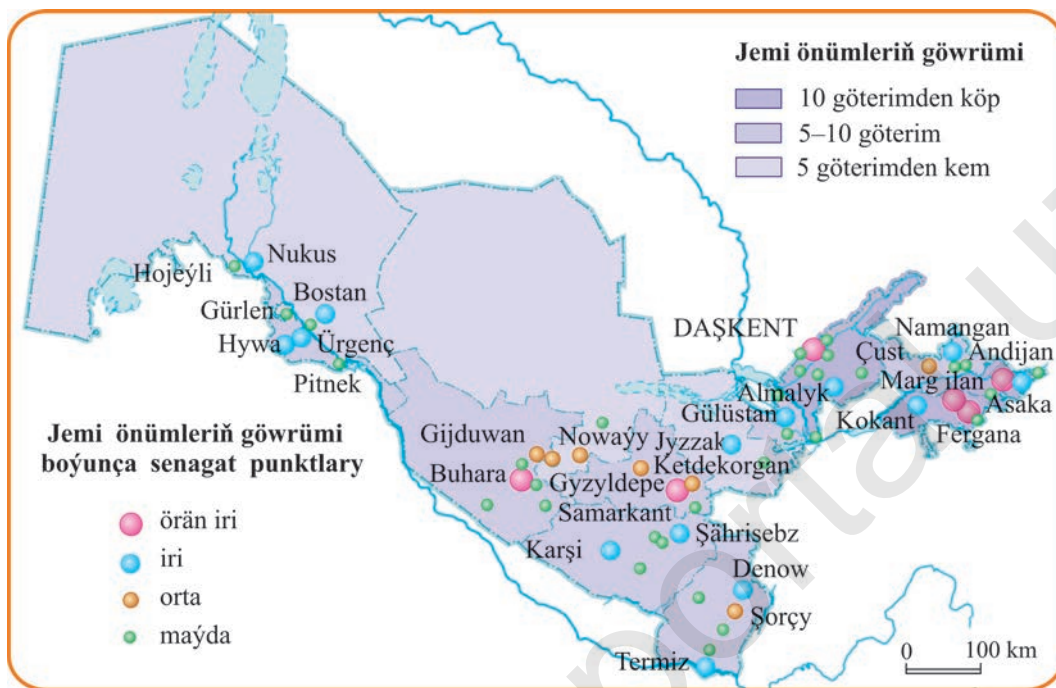
Birinji pagta arassalaýjy zawod Daşkentde 1874-nji ýylda gurlan. Şol döwrüň zawody bir möwsümde köpi bilen 3 müň tonna pagta arassalap bilýärdi. Stanoklary bolsa suwuň güýji herekete getiripdir. Şu sebäpli ilkinji wagtarda pagta arassalaýan kärhanalar şäherlerde-de ýerleşýär. Häzirki zaman pagta arassalaýjy zawody ýylyň dowamynda 100 müň tonna çenli pagta arassalaýar.

XX asyryň başyndaky maýda, ýarym hünärmentçilik (210 sany) kärhanalaryň ýerinde indi mehanizasiýalaşdyrylan 120-den artyk güýçli

kärhanalar işläp dur (64-nji surat). Garaşsyzlykdan soň Günorta Koreýa, Türkiýe we başga daşary ýurtlaryň firmalary bilen hyzmatdaşlykda Garagalpagystan Respublikasynda hem-de Horezm, Kaşgaderýa we Fergana welaýatlarynda pagtany gaýtadan işlemekden taýýar dokmaçylyk önümini öndürmäge çenli bolan prosesleri öz içine alýan kärhanalar guruldy.

63-nji surat. Ýeňil senagat pudaklary.

64-nji surat. Özbekistanyň ýeňil senagat punktлары.

Özbekistanda lub ekinleri ýetişdirilip başlanansoň, XX asyryň 30-njy ýyllarynda **kenep zavodлары** emele geldi. Soňky on ýyllyklarda işi bes edilen bu ugur gaýtadan dikeldildi. Kenep gap-ganar, arkan, brezent we başga önümleri öndürmekde ulanylýar.

Ýüp mata dokamak üçin ilki pile tüydülip, çig yüpek taýýarlanýar. Pile ýetişdirilen ýerinde tüydüleni makul. Ony uzaga daşamak gymmat düşýär (50 tonna yük göterýän wagona köpi bilen 4 tonna pile ýerleşdirmek mümkin).

Pileçilik fabriklerinde, esasan, aýallar zähmet çekýär. Her bir fabrikde müňe golaý adam işlemegi mümkin. Şoňa görä, pileçilik fabrikleri yüpek gurçugy bakylyan sebitlerdäki kiçi we orta şäherlerde ýerleşdirilýär.

Gön-ayakgap öndürmek hem ýeňil senagat pudagydyr. Daşkent we Samarkant şäherlerinde deri öndürilýär. Aýakgap fabrikleri Daşkent, Fergana, Çyrçyk, Yangiýol we başga şäherlerde ýerleşýär.

Gijduwan, Buhara, Riştan, Urgut, Şährisebz ýaly şäher we tümen merkezleri çeper hünärmentçilik hem-de küzegärçilik, Hywa bolsa haly dokaýan merkezleri hasaplanýar.

65-nji surat. Dokmaçylyk kårhanasy.

Dokmaçylyk ýeñil senagatyň düzümindäki iň möhüm pudak hasaplanýar. Özbegistanda ýüp we ýüpek matalary dokamak gadyndan bar bolupdyr. Atlas, zondonaçy, mahmal, bekasam, alaça ýaly matalar Beýik Ýüpek ýoly arkaly Ýewropa we Ýakyn Gündogar ýurtlaryna çykarylýpdyr. XX asyryň başlarynda 30 müň hünärment mata dokamak bilen meşgullanypdyr.

Bol çig maldan daşary iletýň taryhy emele gelen başarnyklary we transportuň amatlylygyna daýanyp, XX asyryň ortalarynda Daşkent, Fergana, Andijan we Buhara şäherlerinde dokmaçylyk kårhanalary guruldy. Ýurtda ýüp-mata öndürmek ýylyna 453 mln kw. metrden geçdi. Emma iletýň jan başyna hasaplananda bu görkeziji 18 metr, ýagny her bir adama bellenilen normanyň ýarysyna-da dogry gelmeýärdi. Bu bol çig mal we bar adam factory mümkinçiligine garanda ep-esli azdy.

Garaşsyzlyk gazanylandan soň, dünýä bazarynda bäsdeşlik edip bilýän mata önümçiligi giň ýola goýmak maksadynda ABŞ, Italiýa, Türkiýe, Pakistan, Hindistan, Koreýa Respublikasy we başga ýurtlar bilen bilelikdäki kårhanalar döredilýär (65-nji surat). Şol sanda, ABŞ bilen hyzmatdaşlykda Daşkent şäherinde «Supertekstil» pagta ýüp egiriji bilelikdäki kårhana, Buhara we Samarkantda «Owgan–Buhara–Samarkant» bilelikdäki kårhanalary işe düşürildi. Dokmaçylyk senagaty kårhanalary daşary ýurtda öndürilen önümlü enjamlar bilen gaýtadan enjamlaşdyrylýar. Emeli süýümlerden dokalan matalaryň hili gowulandy.

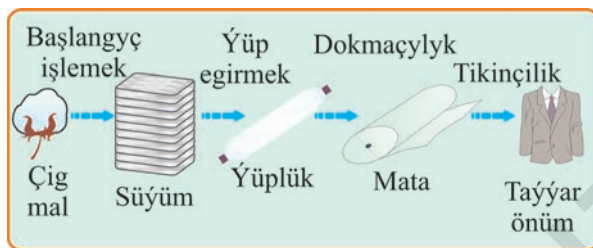

Dokmaçylyk kårhanalarynda ýüp-mata, ýüň mata, şaýy we zygyr süýümlü matalar dokalýar.

Mata dokap çykarmak prosesi aýry-aýry ýerleşýän egirme, dokma ýa-da timarläýjy fabriklerde başançaklaýyn amala aşyrylýar (66-nji surat). Transport harajaty, ýük ýüklemek-düşürmek sarplary taýýar önümiň özüni ödeýiş gymmatyna goşulýar. Diýmek, dokmaçylyk önümçiligini iri kårhanada (kombinatda) toplamak peýdalyrak bolýar.

Özbeqistanda taýýarlanýan çig ýüpegiň gaýtadan işlemekden artan bölegi daşary ýurtlara eksport edilýär.

Şeýlelikde, dokmaçylyk senagaty kärhanalaryny ýerleşdirmekde sarp edijiler, işçi güýji we çig mal faktory hasaba alynýar.

66-njy surat. Dokmaçylyk senagatynyň pudak çägendäki aragatnaşyklary.

1. 8-nji synp geografiýa atlasından ýeňil senagat kärhanalary ýerleşýän şäherleri anyklaň.
2. Tümeninizde ýetişdirilen pile nirede gaýtadan işlenýär?
3. Pagta arassalaýjy zawodlaryň sanynyň kemelendigini nähili düşündirýärsiňiz?
4. Özbeqistanda dokmaçylyk senagatyny ýene-de ýokarlandyrmagyň gelejegi nämelere bagly?
5. Sudury karta iň iri dokmaçylyk merkezlerini bellik ediň.

30-njy ders

AZYK SENAGATY

11-nji dersiniň temasyndan azyk senagatynyň ähli senagat önümindäki ülsüni anyklaň.

Bu senagat ekerançylyk we maldarçylyk önümlerini gaýtadan işlemek esasynda şekillenen. Onuň kärhanalarynyň geografik ýerleşişini gaýtadan işlenýän çig malyň aýratynlygy kesgitleýär. Çig mal tiz bozulýan we gaýtadan işlenende çykyndy köp çykýan hem-de alys aralyga daşamaga çydamsyz bolan ýagdaýlarda kärhana çig mal ýetişdirýän ýerde ýerleşdirilýär (gök önüm, et, konserwler, şeker önümçiligi, miwe şerbetlerini taýýarlamak). Indi bolsa azyk senagaty kärhanalary ýokary mehanizasiýalaşdyrylan önümçilik pudagyna öwrülen. Geçmişde diňe çig mala, ýagny diňe oba hojalygyna bagly bolan bu senagat häzirkigi wagtda maşyngurluşyk, energetika we himiýa pudaklary bilen organiki baglanan. Diýmek, azyk önümlerini öndürmekde çig mal harajatyndan daşary dürli maşyn mehanizmleri we ýangyç harajatlarynyň ülsi barha artýar. Meselem, bugdaý az serişdäniň hasabyna ýetişdirilse-de, un çekmek we çörek taýýarlamak prosesindäki (maşyn mehanizmlere, ýangyç-energetika) sarp-harajatlar sebäpli, taýýar çöregiň bahasy özgermeýänligi, we hatda gymmatlamagy mümkin.

Un-ýarma senagaty kärhanalarynda bugdaý gaýtadan işlenýär. Bugdaýy daşamak un daşamakdan birneme amatly. Emma bugdaý ýetişdirilýän meýdanlar sarp edijiler ýaşayan ýer bilen ýanaşyk diýen ýaly ýerleşýändigini sebäpli bugdaýy gaýtadan işleýän kärhanalar (elewatorlar) bugdaý ýetişdirilýän ýerde-de, iri şäherlerde-de duşýar.

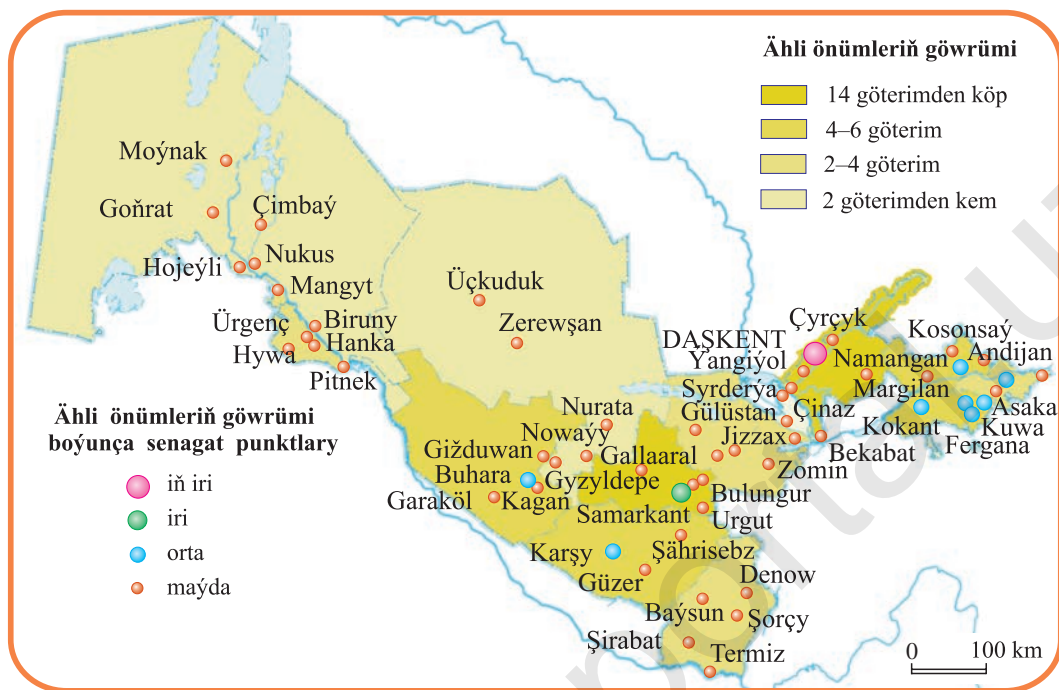
Özbeqistan **ösümlik ýagy** öndürýän iri döwletleriň hataryna girýär. Ösümlik ýagy bizde, esasan, pagta arassalaýjy zawodlarda bölünip alnan çigitten alynýar (67-nji surat). Indi ýag öndürýän kärhanalaryň geografik ýerleşişine üns bereliň. Bu kärhanalaryň ählisi, ilki bilen, çig mala golaý ýerde, galyberse-de, ilat gür çäklerde ýerleşýändigini görýäris.

Azyk senagatynyň ýene bir möhüm pudagy **et kärhanalary**dyr. Häzirki wagtda transportuň tizligi we mahsus doňduryjylar etiň hilini bozman uzak aralyga daşamaga mümkinçilik berýär. Şonuň üçin et önümi köp sarp edilýän Daşkent, Andijan, Namangan, Fergana, Ahangaran ýaly şäherlerde et kombinatlary işleýär. Çörek zawodlary, makaron, süýji fabrikleri ýaly kärhanalar iri ilatly punktlarda ýerleşdirilýär (68-nji surat).

Golaý wagtlaýan çenli Samarkantdaky **çay çekip gaplaýjy fabrigi** diňe bir yurdumyzda däl, eýsem bütin Orta Aziýada şu görnüşdäki ýeke-täk fabrikdi. Indi bolsa çay Daşkentde-de çekip gaplanýar. Mälum bolşy ýaly, orta aziýalylaryň esasy bölegi gök çay içýär. Şoňa görä, bu ýerde çekip gaplanýan çayyň 80 göterimini gök çay düzýär. Daşkentde, Ferganada, Samarkantda we Buharada mineral suw taýýarlap gaplara guýýan mahsus zawodlar bar. Urgutda temmäki-fermentasiýa zawody işe düşürilen.

67-nji surat. Ýag kombinatynyň ýag ekstraksiýa sehi.

68-nji surat. Azyk senagatynyň kärhanalary.

Şeýlelikde, azyk senagatynyň ösmegi we ýerleşdirilmegi; a) ilatyň sany we ýerleşşi, ýagny sarp edijiler bilen; b) oba hojalygynyň ýöriteleşmegi, ýagny çig mal çeşmesi bilen; d) taýýar önümi daşamak şertleri bilen kesgitlenýär.

Çig malyň köpdürlüligi we azyk önümleriniň hemme ýerde sarp edilýändigini azyk senagatynyň hemme ýerde ýaýramagyna mümkinçilik berýär. Azyk senagaty ynha şu aýratynlygy bilen başga pudaklardan tapawutlanýar. Ýöne bu senagat käbir ýerlerde diňe bir ýerli zerurlyklary kanagatlandyрман, başga ýerlerde-de ýurduň ençeme raýonlaryna önüm berýär.

1. Azyk senagatynyň ösüşi nämelere bagly?
2. Azyk we dokmaçylyk senagatlaryny ýerleşdirmek prinsiplerini deňeşdiriň. Olaryň meňzeş taraplaryny we tapawutlarynyň sebäplerini düşündirip beriň.
3. Ekin meýdanlaryndan ýygyp alnan pagta mahsus pagta zawodlaryna tabşyrylýar. Ol ýerde pagta gaýtadan işlenip, çigide we süýüme bölünýär. Süýüm dokmaçylyk kärhanalaryna iberilýär hem-de daşary ýurda eksport edilýär. Çigit bolsa azyk kärhanasyna (ýag kombinatyna) iberilýär. Hany aýdyň, pagta zawodyny nirede gurmak peýdalyrak bolar eken?

31-nji ders

SENAGATY TERRITORIAL GURAMAK HEM-DE ÝERLEŞDIRMEK ŞEKILLERI

Senagat geografiyasyny öwrenmek prosesinde senagat kärhanalarynyň arasynda ýakyn aragatnaşyklaryň barlygyny bildiňiz.

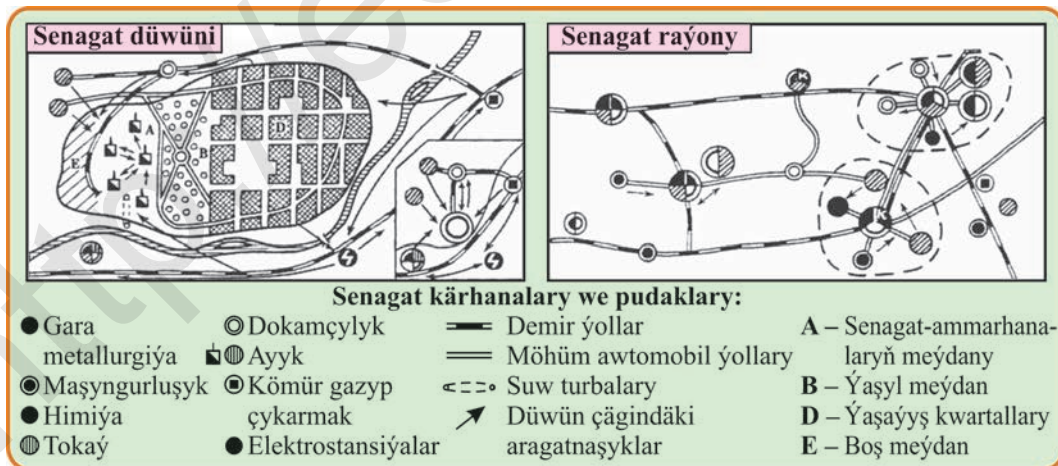
Önümçilik prosesi özara baglanan kärhanalary bir-birine ýakyn ýerleşdirmek – bir şäherde ýa-da ýanaşyk duran şäherçelerde gurmak netijesinde *senagat düwünleri* emele gelýär (69-njy surat).

Senagat düwüniniň düzümindäki kärhanalar ýeke-täk transport pudaklaryndan, energiýadan we suw çeşmelerinden bilelikde peýdalanýar (käte çig mal baýlyklary hem umumy bolýar), işçi güýçlerini önümçilige dolurak çekýär. Bularyň ählisi zähmet öndürjiligin artdyrmaga, serişdeleri tygşytlamaga, kärhanalar eýeleýän meýdany gysgaltmaga getirýär. Senagat düwünleri – senagat kärhanalaryny ýerleşdirmegiň iň makul şekillerinden hasaplanýar.

Senagat düwünleri, merkezleri we punktlary toplanan çäkler *senagat raýonlary* diýilýär.

Senagat raýonlarynyň uly-kiçiligi her hili bolýar. Angren–Almalyk, Daşkent–Çyrçyk, aýratynam, uly senagat raýonlarydyr. Diýmek, kärhanalary az sanly bolan şäherçe *senagat punkty* hasaplanýar. Birnäçe kärhanalary bolsa-da, emma önümçilik prosesi baglanmadyk, suw we energiýa üpjünçiligi umumy bolmadyk şähere *senagat merkezi* diýilýär.

69-njy surat. Senagat önümçiligini ýerleşdirmegiň şekilleri.

Ўзбекистан базар ykdysadyetine basgançaklaýyn geçýänligi, munda ilkinji nobatda kiçi we orta biznesi ösdürilýänligi sebäpli ýurdumyzda senagaty territorial guramagyň erkin ykdysady zona, kiçi senagat zonasy ýaly täze şekilleri emele geldi.

Bu günki günde ýurdumyzda 14 sany erkin ykdysady zona iş alyp barýar. «Nowaýy», «Angren», «Jyzzak», «Urgut», «Gijduwan», «Kokant» we «Hazarasp» erkin ykdysady zonalarynda 62 sany taslama amala aşyrylan. Farmatsewtika ugruna ýöriteleşen «Nukus-farm», «Zomin-farm», «Kosonsaý-farm», «Syrderya-farm», «Baýsun-farm», «Bostanlyk-farm», «Parkent-farm» ýaly 7 sany täze erkin ykdysady zonany ösdürmek boýunça yzygiderli işler alnyr barylýar.

Erkin ykdysady zona – ýurt we daşary ýurt kapitalyny, perspektiw tehnologiýany we dolandyryş tejribesini çekmek maksadynda düzülýän, anyk kesgitlenen administratiw araçäkleri we aýratyn hukuk tertibi bolan mahsus bölünen çäkdir.

Daşkent şäheriniň tümenleri, Garagalpagystan Respublikasyndaky we welaýatlardaky boş duran ýa-da netijesiz iş ýöredýän önümçilik binalaryndan netijeli peýdalanmak, täze kärhanalary guramagy höweslendirmek maksadynda şol binalaryň esasynda kiçi senagat zonalary döredildi. Ýurdumyzdaky kiçi senagat zonalary 96 -a ýetdi.

Bu günki güne çenli şol zonalarda münden artyk kärhanalar döredildi. Olarda diňe bir içerki däl, eýsem daşky bazarda hem hyrydarly bolan ýeňil senagatda, himiýa, azyk önümleri, elektrotehnika önümleri, häzirkki zaman gurluşyk materiallary, mebeller we başga taýýar önümler öndürilýär.

1. Aşakdaky faktorlardan haýsasy senagat düwüniniň emele gelmeginde aýgytlaýjy rol oýnaýar:

- ✓ senagat kärhanalarynyň ýeke-täk transport pudagyna birleşmegi;
- ✓ önümçilik prosesine gönüden-göni baglanyşykly kärhanalaryň bir-birine golaý ýerleşşi;
- ✓ iri şäheriň töwereginde şäherçeleriň gurulmagy;
- ✓ kärhananyň suwdan we energiýadan umumy peýdalanmagy;
- ✓ önümçilik prosesini öňdebaryjy tehnologiýa esasynda guramak.

2. Ýurdumyzda guralan erkin ykdysady zonalary sudury karta geçiriň.

32-nji ders

TRANSPORT GEOGRAFIYASY

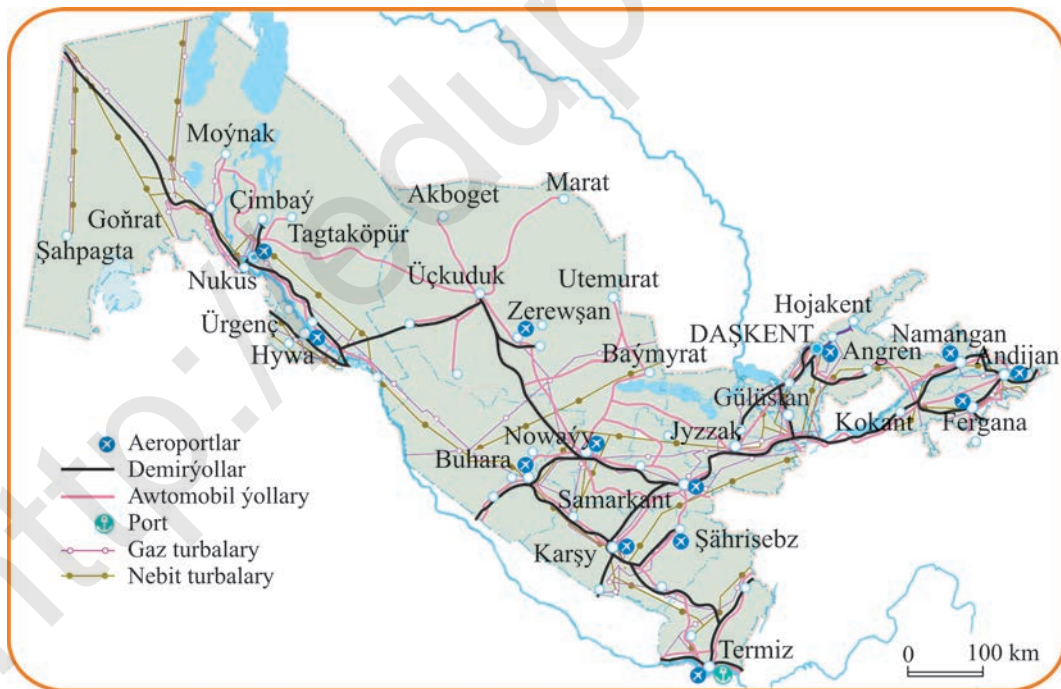
Transport ýolagçylary we ýükleri daşamak bilen ýurt boýunça hem, dünýä boýunça hem geografik zähmet bölünişiginiň çuňlaşmagyna mümkinçilik döredýär. Ol ýurtlarara ykdysady, medeni aragatnaşyklaryň ýokarlanmagynda möhüm rol oýnaýar.

Ýurdumyz dünýä siwilizasiýasynyň gadymy döwletlerinden bolandygy taryh derslerinden gowy bilýärsiňiz. Munda şol wagtda Ýewropa bilen Aziýany baglap durýan – Beýik Ýüpek ýoly hut biziň ýurdumyzyň çäginde geçenligi aýratyn orun tutýar.

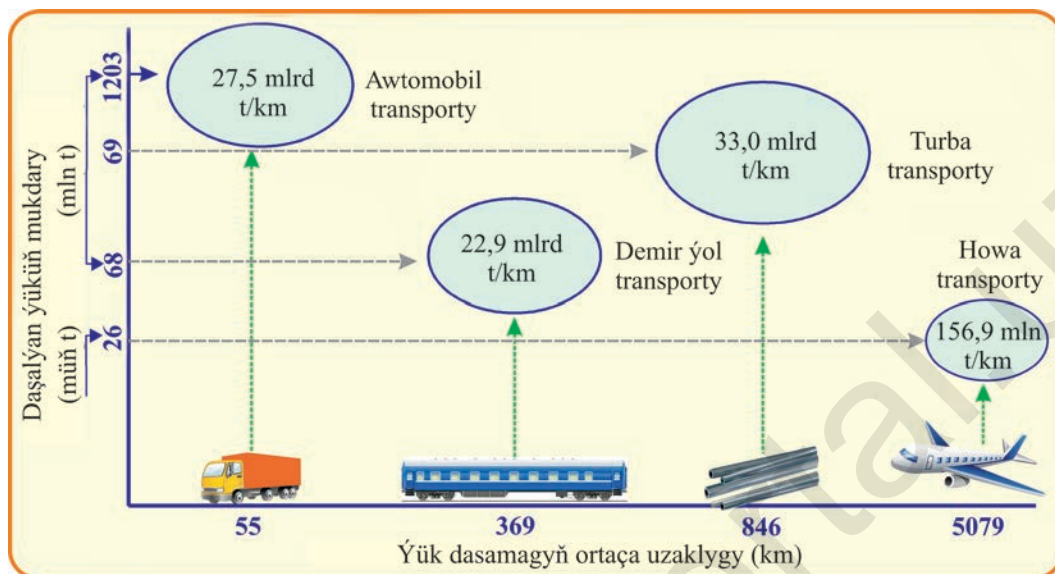

Özbeqistan **gury ýer** (demir ýol, awtomobil transporty), **suw** (derýa), **howa, turba** (nebit we tebigy gaz daşamak) we **elektron** (elektrik geçiriji liniýalar) **transporty**na eýe.

Ýük we ýolagçy daşamakda belli bir menzile barýança transportuň iki, üç we hatda dört görnüşinden peýdalanmaga dogry gelýär. Aýdaly, daşary

70-nji surat. Özbeqistanyň esasy transport düwünleri we aragatnaşyk ugurlary.

71-nji surat. 2017-nji ýylda Özbegistanyň transport görnüşleriniň eden işi.

ýurda sapara barmakçy bolsak, demir ýol wokzalyna ýa-da aeroporta çenli awtomobilde, soňra otluda ýa-da samolýotda gözlenen menzile barýarys. Özbegistanda häzirki zaman transportynyň (suw transportyndan daşary) ähli görnüşlerinden giň gerimde peýdalanylýar (70-nji surat).

Ähli transport görnüşleri hyzmat etme prosesiniň özara baglanyşyklylygy esasynda transport toplumyny düzýär. Her bir transport görnüşine laýyk ýük ýüklenýän-düşürilýän meýdany, hereket ýönelişi, wokzal, aerodrom, beket hem-de aragatnaşyk serişdeleri bolýar.

Demir ýol, awtomobil ýoluny gurmaga köp serişde we wagt gerek bolýar. Turba transportyna bolsa münlerçe tonna turba sarplanýar. Emma suw, howa transporty ýönelişi (trassa) az serişdäniň hasabyna ýola goýulýar.

Transportuň görnüşleri işçi güýjüni eýelemegi boýunça hem ýiti tapawutlanýar. Ýük turba, suw, demir ýol transportlarynda daşalanda sarp-harajaty awtomobil ýa-da howa transportynda dalan ýüküň sarp-harajatyndan ep-esli kem bolýar. Nebit ýa-da agaç ýüklenen köp wagonlary bir lokomotiwi çekip barýandygyny görensiňiz? Şol lokomotiwi diňe 2–3 adam dolandyrýar. Şol bir wagtda, 125 tonna ýük göterýän in uly awtomobili hem şonça adam dolandyrýar.

Uly göwrümlü 100 münlerçe tonna ýükleri suw transportunda (tankerde) daşalanda bolsa ýol harajaty ýene-de arzan bolýar. Suw transporty başga transportlardan haýal hereketlense-de, alys aralygy dyngysyz geçýär. Şu

sebäpli tizligi uly, emma stansiýalarda togtap-togtap hereketlenýän otly bilen bäsleşip bilýär. Ýüki demir ýol we suw transportynda gönüden-göni eýesine eltmek mümkinçiligi ep-esli çäklendirilen. Awtomobilde bolsa islendik ýere eltip bermek bolýar.

Transportuň işi onuň ýük daşamak göwrümine garap kesgitlenýär. Ýük daşamak göwrümi mälim wagtda mälim aralyga daşalan ýüküň mukdarydyr. Ol tonnada, kilometrde aňladylýar (71-nji surat).

Transportuň görnüşleri nähili ýük daşamagyna, hereket tizligine, şonuň ýaly-da, näçe ýük göterip bilijiligine görä toparlara bölünýär.

Transport senagat bilen oba hojalygynyň önümçilik aragatnaşyklaryny, dürli çäkleriň arasyndaky önüm alyş-çalşyny hem-de daşky söwdany üpjün edýär. Täze çäkleri özleşdirmekde birbada transport ýollary geçirilýär. Häzirki zaman şäherleriniň durmuşyny transportsyz göz önüne getirip bolmaýar. Transportuň goranma ähmiýeti hem örän uly. Transport ykdysadyýetiň ynha şeýle zerur faktory bolmak bilen oňa uly mukdarda elektrik energiýasy, ýangyç, metal, agaç sarplanýar.

1. Ýurduň durmuşynda transportuň roly nähili? Transport maddy önümçilik ugrunyň başga pudaklaryndan näme bilen tapawutlanýar?
2. Transport kärhanalaryna mysallar getirin.
3. Okuw atlasyndan ýurdumyzdaky demir ýollary we aeroportlary gözden geçirin.

33-nji ders

ÖZBEGISTANYŇ TRANSPORTUNYŇ HÄZIRKI ZAMAN ÖSÜŞI

Demir ýol transporty klimatik şertleriň we ýylyň pasyllarynyň nähili bolmagyna seretmezden hemme wagt işläberýär. Onuň tizligi uly, ýük daşamagyň özüni ödeýiş gymmaty beýlekilerden pes. Demir ýol **magistrallaryny** dürli ýönelişde gurmak mümkin.

Magistral (latynça magistralis – esasy) – esasy ýöneliş, esasy transport ýoly.

Garaşsyzlyk ýyllarynda ýurdumyzda demir ýol gurluşygyna uly üns berildi we häzirki wagta gelip olaryň umumy uzynlygy 7 müň km-dan geçdi.

Öňler ýurdumyzyň paýtagtyndan Horezm ýa-da Surhanderýa welaýatyna barmak üçin goňşy döwlet Türkmenistanyň çäginde geçmeli bolýardy.

Edil şonuň ýaly-da, Fergana jülgesine Täjikistandan geçilen. Bu ýagdaý ýolagçy we yük daşamakda artykmaç wagt we serişde talap edipdir. Indi bolsa ýurdumyzda bir bitewi demir ýol ulgamyny emele getirmek, Özbekistan çetki çäkleriniň ösüşini çaltlandyrmak maksadynda Nowaýy–Üçkuduk-Nukus, Surhanderýa we Kaşgaderýa welaýatlaryny baglaýan Guzar–Baýsun–Gumkorgan, Daşkendi Fergana jülgesi bilen baglaýan Angren–Pop demir ýollary gurlup tamamlandy. Ýurdumyzyň ähli diýen ýaly demir ýollary düzlüklerden, derýa jülgelerinden geçse-de, hut Angren–Pop hem-de Guzar–Baýsun–Gumkorgan ýönelişindäki demir ýollar belent daglaryň aralaryndan geçýär.

72-nji surat. «Afrosiýab» elektrootlusu.

Özbekistanyň demir ýollarynyň ýurdumyzyň içindäki ýolagçylary we yükleri daşamakdan daşary, Aziýa we Ýewropa ýurtlarynyň tranzit yüklerini daşamakda-da ähmiýeti barha artýar.

Tranzit – yükleriň ýa-da ýolagçylaryň aralykdaky stansiýa, welaýat, döwlet arkaly geçmegi.

Demir ýollar ýolagçylary daşamakda hem möhüm orun tutýar. Ýylyň dowamynda demir ýoldan 15–20 mln-dan köpräk ýolagçy peýdalanýar.

Özbekistanda demir ýollar goňsy ýurtlardaka (Gyryzystan, Täjigistan, Owganystan, Türkmenistan) garanda köp we tehniki taýdan olardan önde durýar. Soňky on ýyllyklarda Özbekistanda demir ýollaryň gurluşygy we elektrikleşdirilmegine örän uly üns berildi.

Demir ýollaryň elektrikleşdirilmegi we elektrowozlaryň ulanylyşy bilen otlularyň gatnaw tizligi, **ýollaryň geçiriş mümkinçiligi**, diýmek, işiň önümi artdy.

Ýoluň geçiriş mümkinçiligi – demir ýollardan bir gije-gündizde geçmek mümkin bolan otlularyň mukdary. Iki ýolly demir ýollaryň geçiriş mümkinçiligi bir gije-gündizde 150 jübüt ota, bir ýolly demir ýollarda bolsa, 30 jübüt ota ýetmegi mümkin.

Demir ýollary dünýä talaplary derejesinde tehniki enjamlaşdyrylandygy sebäpli Daşkent–Samarkant ýönelişinde ýolagçylary daşamaga niýet-

73-nji surat. Dag ýollary.

lenen häzirki zaman tiz ýöreýän «Afrosiýab» elektrootlularynyň gatnawy ýola goýuldy (72-nji surat). Orta Aziýada birinji gezek gurlan tiz ýöreýän demir ýoluň peýdalanmaga tabşyrylmagy netijesinde turizmiň ösmegi bilen birlikde awtomobil ýollaryndaky dykzlygy aradan aýryldy. Indi bolsa «Afrosiýab» elektrootlulary Daşkent–Buhara, Daşkent–Karşy–Şährisebz ýönelişleri boýunça hem gatnaýar.

Awtomobil transporty ýükleri (başga transporta gaýtadan ýüklemesden) gönüden-göni sarp edijä eltip berip bilýär. Awtomobil transporty senagat we oba hojalygy kärhanalaryny magistral transport bilen baglaýar, şäherlerdäki we şäher töweregi çäklerindäki ýükleriň esasy bölegini daşaýar. Gysga (100 km-e çenli) we ortaça aralyklara ýolagçy hem-de ýük daşamakda demir ýollara garanda awtomobil amatlydyr.

Ýurdumyzyň dagly raýonlarynda awtomobil transportynyň ähmiýeti, aýratynam, uly (73-nji surat).

1940-njy ýyllarda gurlan Daşkent, Syrderýa, Jyzzak, Samarkant, Kaşgaderýa we Surhanderýa welaýatlary arkaly geçýän Uly Özbek trakty möhüm ähmiýete eýedir. Onuň uzynlygy 700 km-dan geçýär.

1959-njy ýylda Daşkent–Angren–Kokant awtomobil ýoly (248 km) guruldy. Kurama ulgamly dagyndaky Kamçyk geçelgesinden (deňiz derejesinden 2270 m beýiklikde) geçýän bu ýol arkaly Daşkentden Fergana jülgesine daşalýan ýükler demir ýolda daşalýan ýüklere garanda 3–4 esse tiz ýetirilýär. Şol ýol giňeldilip, Kamçyk geçelgesiniň golaýynda iki tonnel işe düşürildi (74-nji surat). 2012-nji ýylda uzynlygy 116 km bolan Gülüstan–Ahangaran awtomobil ýoly peýdalanmaga berildi.

Ýurduň welaýatlarynyň Gazagystan hem-de Gyryzystan bilen transportykdysady aragatnaşyklary Daşkent şäheri arkaly amala aşyrylýardy. Şäherde transport hereketini kemeltmek maksadynda şäheriň daşarsynda halka ýol gurlan. Onuň uzynlygy 64 km bolup, Özbegistanda şeýle maksatda gurlan ýeke-täk ýol hasaplanýar.

Özbeğistanyň garaşsyzlyk gazanmagy daşary ýurtlar bilen baglaýan ýollarga zerurlygy güýçlendirdi. Ýurdumyz şu maksatda Hytaýa we Pakistana çykmak mümkinçiligini berýän Andijan–Oş–Ergaştam–Kaşgar awtomobil ýoly hem-de Hindi okeana çykmaga mümkinçilik berýän Termiz–Hyrat–Karaçi awtomobil ýolunyň gurluşygynda we olary gaýtadan gurmakda öz üşi bilen gatnaşýar.

74-nji surat. Kamçyk geçelgesindäki tonnel.

Suw transportynda tebigy suw ýollaryndan peýdalanylýar. Şonuň üçin suw ýolunyň ýönelişi köplenç zerur ýönelişlere dogry gelibermeýär. Oňa ýangyç köp sarplanmaýar we uly göwrümlü ýükleri hem daşaberyär. Ýöne hereket tizligi kem. Özbegistan materiginiň içersinde ýerleşýän ýurt bolanlygy üçin suw transportynyň ähmiýeti uly däl.

Häzirki wagtda suw transporty esasan Amyderýa gämiçiliginden ybarat. Respublikada «Termiz derýa porty», «Horezm derýa floty», «Garagalpagystan derýa floty» birleşmeleri döredilen. Ýurduň derýa flotunda 150-ä golaý teplohod, şonuň ýaly-da, baržalar, kömekçi gämiler we başga tehnik serişdeleri bar. Ýükler esasan Termiz–Haýratan, Şarlawuk–Dörtkök, Hojeýli–Dörtkök, Hojeýli–Biruny, Garataw–Tahiadaş ýönelişlerinde daşalýar.

Gelejekde Özbegistan hem dünýä okeanynda özüniň flotuna eýe bolar. Häzirikçe daşary çykarylýan we daşardan getirilýän ýükleriň belli bir bölegini kireý haky – **fraht** hasabyna başga döwletleriň gämileri daşap berýär.

Fraht – suw ýolunda ýük daşama haky. Bu hak ýüküň agyrlygyna, näçe aralyga daşalyşyna, göwrümüne, gämide daşamak wagt mukdaryna görä kesgitlenýär. Özbegistan daşary satan harytlaryny daşary ýurt gämilerinde daşap, köp serişde sarplamaga mejbur bolýar.

Howa transporty transportuň iň gymmat we şunuň bilen birlikde iň tiz hereketlenýän hem-de ýeriň relýefine kem bagly bolan görnüşidir. Ýolagçyny uzak aralyga, hususan-da, daşary ýurda eltmekde, hiç bir transport howa transportunyň ornuny tutup bilmeýär. Howa transportynda daşalýan ýükleriň köpüsi gyssagly we gymmat baha ýüklerdir (tiz bozulýan önümler, poçta we başgalar). Bu günki güne gelip ýurdumyz köp daşary ýurtlar bilen howa ýollary arkaly baglanýar. Ýanyna «Uzbekistan» diýlip ýazylan we Döwlet

75-nji surat. Özbekistan howa ýollaryna degişli samolýot.

baýdagy görnüşi düşürilen samolýotlara köp ýurtlaryň aeroportlarynda duşmak mümkin (75-nji surat).

Howa transporty diňe bir ýolagçy (her ýyl 2 mln-dan artyk adam) daşamak taýdan däl, eýsem dürli ýük daşamak taýdan hem ähmiýetlidir. Ýerli howa ýollarynyň umumy uzynlygy 60 müň km-dan geçdi. Daşkent ýurdumyzyň howa transportynyň iň iri düwünine (uzeline) öwrüldi.

Turba transportundan, esasan, gaz we bölekleýin nebit daşamakda peýdalanylýar. Gaz turbalarynyň içinde Jarkak–Buhara–Samarkant–Daşkent, Mübärek–Daşkent trassalary örän möhümdir (olary 70-nji suratdan tapyň). Özbekistandan Urala (2100 km), Moskwa (3500 km) geçirilen gaz turbalarynyň diametriniň ululygy we uzynlygy taýdan dünýäde öňki orunlardan birini eýeleýär. Turba transportynyň iş önümi turbanyň diametrinden daşary, gaz ýa-da nebitiň nähili basyş bilen hereketlenişine hem baglydyr. Ýlmyň we tehnikanyň gazananlary 120 atmosfera basyşynda gazy ibermäge mümkinçilik berýär. Ýöne ýurdumyzyň turba transportynda häzir likçe basyş 40 atmosferadan geçmeýär. Özbekistanyň şertinde nebiti we gazy turbalar arkaly daşamak demirgazykdaky döwletlerdäkä garanda birneme amatly. Nebit, gaz sowukda goýylaşýar we turbadan geçmegi haýallaşýar. Munuň çäresi hökmünde turbalar mälim aralykda mahsus peçleriň kömeginde ýyladyp durulýar. Özbekistanyň gysy onçakly sowuk bolmanlygyndan şeýle peçlere zerurlyk ýok. Diýmek, goşmaça harajatyň ýoklugyndan sarp edijä arzan düşýär.

Ýurdumyzda elektrik ulgamynyň emele gelmegi we onuň Orta Aziýa ulgamyna birikdirilmegi bilen transportuň täze görnüşi – **elektron transporty** emele geldi. Welaýatlarara we döwletara geçirilen ýokary güýjenmeli elektrik liniýalary arkaly elektrik kuwwaty geçirilýär.

1. 71-nji suratdan peýdalanyňp, awtomobil we demir ýol transporty arkaly ýylyna näçe mln tonna ýük daşalyşyny we ýük daşamagyň ortaça aralygyny anyklaň.
2. Transport düwünü näme? Atlas kartasyndan transport düwünlerine mysallar getiriň.
3. Özbekistanda transportuň haýsy görnüşleri ösen?
4. Sudury kartadaky transport temasynda degişli ýumuşlary ýerine ýetiriň hem-de garaşsyzlyk ýyllarynda gurlan demir ýollary bellik ediň.

ILATA HYZMAT ETMEGIŇ UGURLARY

Ýurdumyzda döwlet býujetiniň harajatlarynyň 60 göterimine golaýyny sosial ugry ösdürmäge gönükdirilen. Ol esasan maddy nygmat öndürmeýän ugurlary öz içine alýar.

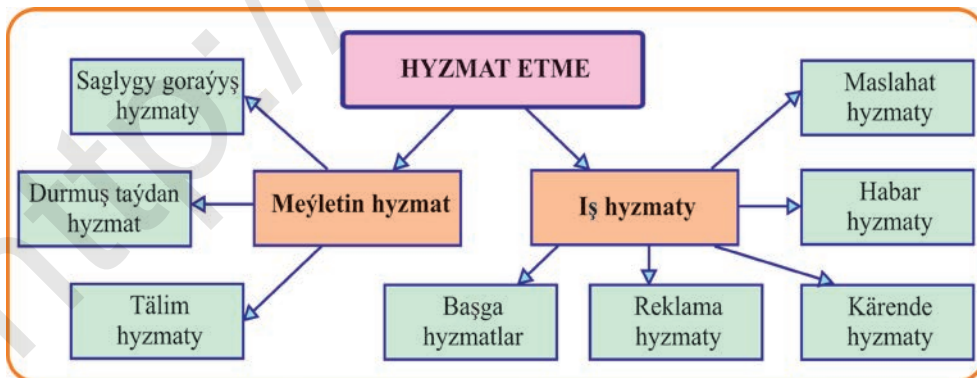
10-njy dersniň temasyndan maddy nygmat öndürmeýän ugurlara nämeler girýändigini ýada salyň!

Şonuň ýaly-da, oňa aragatnaşyk gullugy hem girýär. Bu ugur hyzmat etme ugry diýlip hem atlandyrylýar. Ykdysadyýetimizi durnukly ösdürmekde hyzmat etme ugry barha uly rol oýnaýar. Hyzmat etme ugurlarynyň düzümi inňän köpdürli we çylşyrymly (76-njy surat). Ykdysadyýetiň ähli ugurlary ilatyň maddy-ruhy zerurlygyny kanagatlandyrsa-da, emma munda hyzmat etme ugurlarynyň orny biçakdyr. Onuň baş wezipesi ilata durmuş taýdan hyzmat etmegi köpeltmek hem-de olaryň görnüşini we hilini gowulandyrmakdyr.

Ykdysadyýetiň islendik ugruna garaň, onda işleýän hünärli kadrlary hyzmat etme ugrunda (tälim) taýýarlanandygyna şaýat bolarsyňyz. Şonuň ýaly-da, zähmetkeşleriň dem alşy, bejerilişi hyzmat etme edaralarynda geçýär. Şu ugruň tagallalary bilen kadrlar keselligi, ýagny iş günleriniň ýitirilmegi kemeldi. Bular öz gezeginde jemgyýetçilik zähmet öndürjiligini ýokarlanmagyna getirýär.

Hyzmat etme ugry adamyň medeni ruhyýetini ösdürmek bilen uly jemgyýetçilik ähmiýete eýe.

Hyzmat etme edaralaryny ýerleşdirmekte ençeme faktorlar rol oýnaýar. Birinjiden, hyzmat etme ugurlarynyň kärhanalary we edara-

76-njy surat. Hyzmat etme ugurlarynyň düzümi.

lary ilat, esasan, nirede gür bolsa, şol ýerde döredilýär. Ýöne islendik ilatly punktta ähli hyzmat etme edaralary bolubermeýär. Çünki bu ugur hyzmatyna belli bir mukdarda talapgär bolmalydyr. Mysal üçin, ilaty az, kiçi obalarda iri ýöriteleşdirilen söwda kärhanalary ýeterli netije bermeýär.

Ikinjiden, hyzmat etme edaralaryny ýerleşdirmekde hyzmata talabyň döwürleýinligi-de uly täsir edýär. Käbir hyzmat görnüşlerine isleg günlükdir. Bulara ýaşayyş jaý kommunal hyzmaty, mekdebe çenli we umumy orta bilim edaralary, söwda hyzmaty girýär. Ortaça möhlet (bir aýda birnäçe gezek) peýdalanylýan hyzmat görnüşleri hem bar bolup, olara dellekhana, gözellik öýi, himiki arassalaýjy, kinoteatr we başgalar girýär. Başga hyzmat görnüşleride bar bolup, olardan ýylyň dowamynda bir gezek we hatda ondan-da kem peýdalanylýar. Şol sanda, uzak möhletleýin peýdalanylýan önümleri satyn almak ýa-da olary abatlamak, syňahatçylyk hyzmaty, muzeýe barmak ýalylar.

Diýmek, hyzmat etmegiň döwürleýinliginden hyzmat etme kärhanalaryny **ýerleşdirmek prinsipleri** gelip çykýar.

Gündelik hyzmat etme kärhanasy öý ýa-da iş ýeriniň golaýynda bolmalydyr. Uzak möhletleýin ýüzlenilýän hyzmat üçin hiliň we hyzmatyň köpdürlüligi möhümdir. Awtomobil, telewizor satyn almak ýa-da hünärmen lukman isläp, mahsus şu ugra ýöriteleşen ep-esli alysdaky edara hem ýüzlenilýär.

Habarlary ýaýratmak, şonuň ýaly-da, ýurduň ykdysadyýetini dolandyrmakda **aragatnaşyk gullugy** möhüm orun tutýar.

Aragatnaşyk gullugy iki hili bolýar. **Poçta aragatnaşygy** dürli poçta ibermeleri (hat, banderol, posylka we başgalar) kabul etmek, ibermek we eltip bermegi öz içine alýar. Poçta aragatnaşygyna meňzeş gulluk ýurdumyzda mundan 2,5 müň ýyl öň hem bolupdyr. Ol döwürlerde çaplarlar patyşanyň permanlaryny naýyplara we galalardaky habarlary ýurduň paýtagtyna ýetip durupdyrlar. Ikinjisi **elektron aragatnaşyk** bolup, ol telefon, telegraf, radio, telewideniýe, elektron poçta ýalylary öz içine alýar. **Telegraf aragatnaşygy** ýurdumyzda XIX asyryň 80-nji ýyllarynda demir ýol gurluşygy bilen bir wagtda emele gelen. Ilkinji telegraf stansiýasy mundan I asyr öň Daşkentde işe düşüpdür. Respublikamyzda **mobil aragatnaşyk** gullugy tiz ösýär. Indi ondan peýdalanylýanlaryň sany 19 milliondan geçdi.

1985-nji ýylda işe düşürilen **Daşkent teleminarasy** Beýik minaralaryň

halkara Federasiýasynyň sanawyna girizilen bolup, beýikligi boýunça dünýäniň öňdebaryjy on teleminarasynyň hataryda durýar (77-nji surat). Ýurduň ilaty döwlet we täjirçilik teleradiomaksatnamalary we sifrlı telewideniýe bilen üpjün edilen. Häzirki wagtda ondan artyk telekanallar iş alyp barýar.

Hyzmat etme ugurlarynyň içinde **neşirýat gullugy** hem möhüm rol oýnaýar. Siz okaýan derslikler, kitaplar, žurnallar, gazetler we başgalar neşirýat gullugy kärhanasy bolan neşirýatlarda we çaphanalarda taýýarlanýar. Ilkinji çaphana XV asyryň ortalarynda Germaniýada döredilen bolsa, bizde birinji çaphana XIX asyryň ahylarynda işe düşdi. Bu günki günde ýurdumyzda 120-den artyk çaphana iş alyp barýar. Garaşsyzlykdan soň çaphanalar düýpgöter gaýtadan enjamlaşdyryldy. Häzirki wagtda olarda tekstler we suratlar häzirki zaman kompýuterlerde ýygnaýar we çap edilýär.

Tälim. Ykdysadyýetiň durnukly we çalt ösmeginde adam faktory aýgıtlaýjydygyny bilýärsiňiz. Emma munda hünärmenleriň bilim derejesi, ruhyýeti has-da möhümdir (78-nji surat). Ýurtda 10 müňe golaý umumy orta bilim berýän mektepler, köp akademik liseýler we kesp-hünär kolležleri iş alyp barýar. Soňky ýyllarda ýurdumyzda ýokary bilimli hünärmenlere zerurlyk ululygyndan gelip çykyp, täze ýokary okuw mektepleri, olaryň filiallary hem-de ösen daşary ýurtlaryň abraýly institutlary we uniwersitetleri bilen bilelikdäki okuw

77-nji surat. Beýikligi 375 metr bolan Daşkent teleminarasy.

78-nji surat. Tälime üns – gelejege üns.

79-njy surat. Hyzmat etme ugrunda saglygy goraýyş aýratyn orun tutýar.

mekdepleri açylýar. Bu günki günde ýurtda sowatlylyk derejesi 99,3 göterim bolup, bu dünýädäki iň ýokary görkezijilerden birini düzýär.

Saglygy goraýyş. Ýurdumyzda amala aşyrylýan giň gerimli özgertmeler, hususan-da, saglygy goraýyş ulgamynyň özgerdilmegi netijesinde raýatlarymyzyň ortaça ömür görüş dowamlylygy 1990-njy ýyldaky 67 ýaşdan 2017-nji ýylda 74 ýaşy düzdi we bu babatda Özbegistan ösen ýurtlaryň hataryndan ýer aldy.

Saglygy goraýyş ugrundaky özgertmeler netijesinde häzirki zaman lukmançylyk enjamlaryndan netijeli peýdalanýlýar (79-njy surat).

Ilatyň iýmitlenişini gowulandyrmak, uny we duzy zerur mikroelementler bilen doýundyrmak, eneleri we çagalary witamine baý däri-dermanlar bilen üpjün etmek boýunça amala aşyrylan çäreler sebäpli bu günki günde çagalarymyzyň 92 göterimi ösüş görkezijileri boýunça Dünýä saglygy goraýyş guramasynyň standartlaryna laýyk gelýär.

1. Hyzmat etme ugrunyň ösmegi nämelere bagly?
2. 8-nji synp atlasynyň umumtälim mekdepleri, ýokary we ýörite orta okuw mekdepleri, saglygy goraýyş, medeniýet temasyndaky kartalardan peýdalanyp, olaryň ýerleşdirilişini welaýatlar boýunça deňeşdirip derňäň.
3. Mähelläňizdäki hyzmat etmek bilen baglanyşykly önümçilik ýa-da hyzmat görnüşlerini geografiýa depderiňize ýazyň.
4. Sudury kartadaky hyzmat etme ugurlaryna degişli temanyň ýumuşlaryny ýerine ýetiriň.
5. Siziň pikiriniňize, hyzmat etmeiň haýsy tarapy kanagatlandyrýar, haýsy tarapy talap derejesinde däl?
6. Tekst bilen tanşyp çykyň, aşadaky jedweli depdere çyzyp alyň we dolduryň:

t/n	Jemi hyzmat görnüşleri	Şondan tümenimizde barlary
1		
...		

35-nji ders

ÖZBEGISTANDA REKREASIYA
WE TURIZM

Hyzmat etme ugurlary arasynda rekreasiya gullugy soňky ýyllarda giň ösýär. *Rekreasiya gullugy* zähmet çekmek prosesinde sarplanan güýji, energiýany dikeltmekde möhüm faktor hasaplanýar.

Rekreasiya gullugynyň ösmegi üçin zerur bolan faktorlar:

- gündelik zerurlyklaryndan artdyran serişde;
- rekreasiya resurslary;
- rekreasiya hojalygynyň bolmagy.

Rekreasiya resurslary iki hili, ýagny tebigy rekreasiya hem-de medenitaryhy rekreasiya bölünýär. Tebigy rekreasiya resurslaryna tebigy şertler we tebigy baýlyklar esasynda emele gelen şaglawuklar, gowaklar, bulaklar, ajaýyp dag etekleri girýär. Tebigy gurşawy ýiti özgeren, dykyz infrastruktura şertinde ilatyň tebigatyň gujagynda, mahsus dynç alyş mesgenlerinde ýadawlygy çykarmaga zerurlygy güýçlenýär. Yssy öwjüne galan tomus aýlarynda düzlüklerde ýaşayan ilat dag mesgenlerine howlugýar. Daglarymyz aram howasy, seýrek ösümlük we haýwanat dünýäsi hem-de şypaly bulaklary bilen tebigy-rekreasion raýon hökmünde daşary ýurtlary hem özüne çekýär.

Daglaryň tebigaty şypaly we özüne çekiji ýerlerinde sagaldyş we dynç alyş mesgenleri bar. Daşkent welaýatyndaky «Çimýan», Fergana jülgesidäki «Şahymerdan», «Çodak», «Nanaý», «Kuwasay», «Bagy şemal», «Çartak» dynç alyş zonalary we Buhara welaýatyndaky «Sitorai Mohi Hosa», Kaşgaderýa welaýatyndaky «Miraki» ýaly sagaldyş mesgenleri daşary ýurtda-da meşhur.

Öz gezeginde gadymky şäherler, kümmetler, galalar, arhitektura binalary, muzeýler ýurdumyzyň medeni mirasyny düzýär.

Maýyl edijiligi hem-de görnüliligi bilen millionlarça adamlary täsin galdyryan taryhy ýadygärliklerimiz daşary ýurtly turistleri ýurdumyzyza tarap çagyryýar. Ynha şeýle taryhy-medeni obýektleriň esasynda emele gelen raýonlar, esasan, Samarkant, Buhara, Hywa, Şährisebz, Daşkent, Kokant ýaly şäherlerde ýerleşýär (80-nji surat). Gynansak-da, eždatlarymyz guran 36 müň taryhy ýadygärlikden diňe 7 müňi saklanan. Galanlary kolonizatorlar tarapyndan dürli ýollar bilen weýran edilen. Häzir olar uly serişde we zähmet sarplap bolsa-da, abatlanýar.

Çünki, syýahatçylyk (turizm) dünýä ykdysadyýetiniň iň çalt ösýän

80-nji surat. Özbekistanyň iň iri turistik merkezleri.

ugurlaryndan birine öwrüldi. Onuň giň gerimli ösüşi bolsa köp ýurtlar üçin uly girdeji çeşmesine öwrülip barýar.

BMG-nyň Dünýä syýahatçylyk guramasynyň maglumatynda 2015-nji ýylda dünýä boýunça 1,184 mlrd syýahatçy hasaba alnan bolsa, 2016-njy ýylyň jemleri boýunça bu görkeziji 1,235 mlrd-a, ýagny 3,9 göterime artypdyr. Syýahatçylara görkezilen eksport hyzmatlarynyň bahasy 2015-nji ýylda 1,5 trilliona golaý ABŞ-nyň dollaryny düzdi. 2016–2017-nji ýyllarda hem bu sifrlerde uly tapawudy görmek mümkin.

Şu sebäpli, dünýäniň köp döwletleri şol ugry has-da ösdürmek, bu babatda degişli infrastrukturany dünýä standartlary derejesine döretmek we syýahatçylar akymyny artdyrmak boýunça ähli çäreleri amala aşyrýarlar.

2015-nji ýylda iň köp daşary ýurtly myhmanlary kabul etmekte Fransiýa (83,7 million), ABŞ (74,8 million), Ispaniýa (65,0 million), Hytaý (55,6 million) we Italiýa (48,6 million) güýçli başligi eýeledi. Gynansak-da, Özbekistan bu ugurda entek ep-esli yzdadygyny görmek mümkin. Hususan-da, Bütindünýä turizmi we syýahatlar boýunça geňeşi (BTSG) tarapyndan berlen baha görä, Özbekistan syýahatçylaryň gelme-gi boýunça dünýä ýurtlarynyň arasynda 150-nji orny eýeleýär.

Ýurdumyz dünýä syýahatçylyk bazarynda öz ornuna eýe bolmagyna seretmezden, turistlere amatly şert döretmek, servis hyzmatyny gowulandyrmak, syýahatçylyk ýadygärlikleriň özüne çekijiligini artdyrmak we reklamany güýçlendirmek derejesi ýeterli däl.

Indi bolsa ýurdumyzda turizmi ösdürmek boýunça giň gerimli işler amala aşyrmaga girişildi.

Şol sanda, turizm ugrunda iş ýörediji bolan telekeçilere ýeňil-likli kreditleri bermek hem-de ýer aldy-berdi işleri ýeňilleşdirilip, dünýä ülnülerine jogap berýän myhmanhanalaryň sanyny köpeltmek, şu arkaly bäsdeşligi güýçlendirmek, myhmanhana nyrhalaryny arzanlaşdyrmaga girişildi.

Ýene bir möhüm ýöneliş – turistlere hyzmat etmek boýunça daşary ýurt dillerini hem-de taryhy we geografiýany pugta bilýän hünärmenleri taýýarlamak ulgamyny kämilleşdirmekdir. Gidler, myhmanhana işgärleri, turistik hyzmatlar etmegiň has kämil standartlaryny ornaşdyrmak şolara degişlidir. Samarkantda açylan «Ýüpek ýoly» Halkara Turizm uniwersitetiniň işide şu maksatlar üçin hyzmat edýär. Muňa goşmaça ýagdaýda daşary ýurt ýokary okuw mekdepleri bilen hyzmatdaşlykdaky bilelikdäki fakultetler, daşary ýurt ÝOM-larynyň filiallary hem ugur hünärmenlerini taýýarlamakda ýardam edýär. Häzir bu babatda, aýratynam, Russiýa, Koreýa, Türkiýe Turizm akademiýasy, Ýewropanyň ýokary okuw mekdepleri bilen işjeň iş alnyp barylýar. Netijede ýurdumyz boýunça syýahat edýänleriň sany ýyldan-ýyla barha artýar.

Umuman alanda häzirki wagtda turizm ugruna milli ykdysadyýete ýokary girdeji getirýän gelejekli pudaklardan biri hökmünde garalýar. Çünki, ýurdumyzdaky taryhy ýadygärlikleriň 200-e golaýy medeni miras obýektleri hökmünde UNESCO-nyň sanawyna girizilen.

Rekreasiýa hojalygynyň düzümine myhmanhanalar, dynç alyş öýleri we bazalary, sanatoriýler, turbazalar, turistik transport we başgalar girýär.

1. Hyzmat etme edaralaryndan haýsýsy ilatly punktlardan azat ýerde bolany makul?
2. Tümenlerimizdäki ýa-da obalarymyzdaky hyzmat etme edaralaryny öwrenip, bu babatdaky üstünlikleri we kemçilikleri anyklaň.
3. Tebigatyň özüne çekiji ýerleri haýsy welaýatlarda köp (7-nji synp «Özbeğistanyň fiziki geografiýasy» kursundan ýada salyň)?

81-nji surat. Özbegistana gelen syýahatçylar.

36-ncj ders

DAŞARY YKDYSADY
ARAGATNAŞYKLAR

Siz şahsy melleğiňizde ýa-da hususy fermer hojalygyňyzda ýetişdiren önümi özüňizde bolmadyk önüme çalyşmak ýa-da bazarda satmaga zerurlyk duýýarsyňyz. Şeýle ýagdaýy döwletlerara gatnaşyklarda hem görýäris. Hakykatdan hem, Özbegistanda öndürilýän belli bir önüme, haryda talap daşary ýurtda uly bolsa, ony ýurduň zerurlygyndan artyk öndürmek maksada laýyk. Tersine, özümizde öndürmekden görä daşary ýurtdan getirilse arzan düşýän harytlary satyn alan makul.

Özbegistan maşynlary, himiýa önümlerini, gara we reňkli metal, elektrik energiýa, gaz, pagta süýümini, azyk harytlaryny, pile, garaköli bagana ýaly önümleri eksport edýän ýurtlardan hasaplanýar. Öz gezeginde Özbegistan özünde ýetişmeýän azyk we senagat harytlaryny, şonuň ýaly-da, halk sarp ediş önümlerini import edýär.

Özbegistan halkara ykdysady hyzmatdaşlyga işeňňir girişen. Häzirki günde 140-dan artyk döwlet bilen söwda aragatnaşyklaryny alyp barýar. Aýratynam, dünýäde öňdebaryjy bolan Germaniýa, ABŞ, Russiýa, Ýaponiýa, Fransiýa, Italiýa, Koreýa Respublikasy, Türkiýe, Hytaý ýaly döwletler bilen hyzmatdaşlygy çalt depginlerde ösýär. Özbegistana eksport we import edilýän önümleriň iň köpi Hytaýa dogry gelýär (82-nji surat).

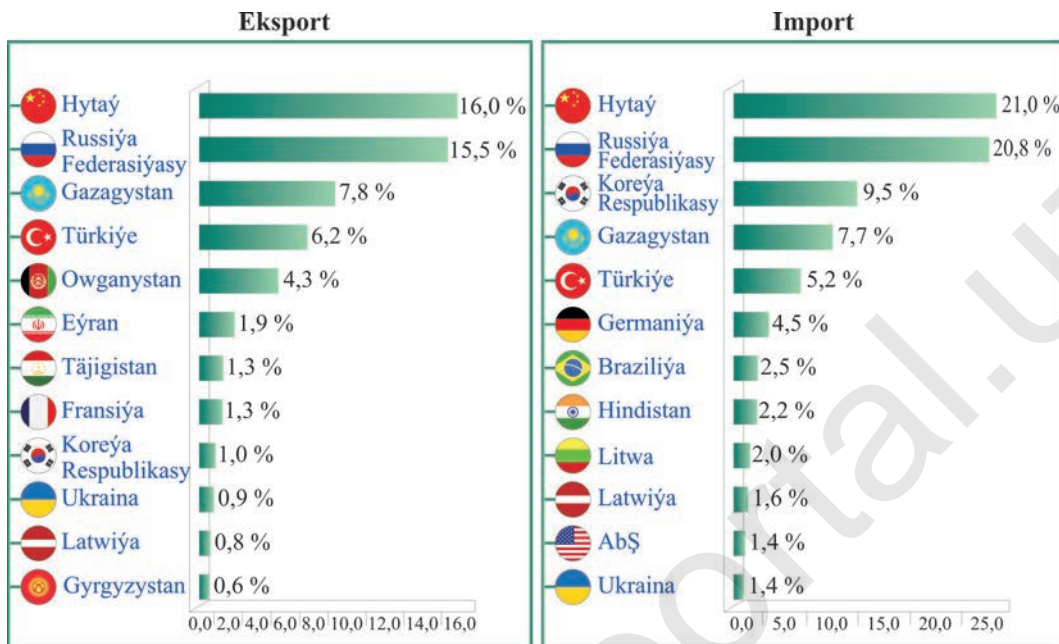

Harytlaryň daşky bazara, daşary ýurda çykarylmagy **eksport** diýlip atlandyrylýar. Tersine, daşary ýurtlardan zerur önümleri, harytlary getirmek **import** diýlip atlandyrylýar.

2018-nji ýylda eksport 14,3 mlrd, import bolsa 19,6 mlrd ABŞ-nyň dollaryny düzdi. Özbegistanyň daşky söwdasy ýyldan-ýyla barha artmagy netijesinde ýurdumyz halkara zähmet bölünişiginde işjeň gatnaşýar.

Ýurduň daşky söwda syýasatynyň esasy milli ykdysadyýetiň konkurentlik edip biljiligini artdyrmak hem-de ýurduň eksport kuwwatyny giňeltmek we düzümini kämilleşdirmekdir. Soňky ýyllarda eksportuň düzümünde uly oňyn özgerişler bolup geçýär. Şol sanda, çig mal önümleriniň eksporty kemelip, ýokary oňat hilli taýýar önümleriň eksportynyň ülşi artýar.

Gelejekde eksporta niýetlenen awtomobiller, ýokary güýjenmeli ag-regatlar, durmuş elektrik esbaplary, lukmançylyk we gurluşyk hem-de dokmaçylyk we tikiňçilige degişli gymmat baha önümleri öndürmek güýjeýär. Aýratynam, ýurdumyzda ýetişdirilen miweler we gök önümler eksportyny güýçlendirmeli. Ýene bir möhüm wezipelerden biri – bu daýhan we fermer hojalyklaryna daşky bazarda durnukly hyrydarlary tapmakdyr.

82-nji surat. Özbekistanyň daşary ýurtlar bilen daşky söwdasy (umumy göwrüme görä görerim hasabynda, 2017).

Önümçiligiň ösüşine baglylykda köp önümleriň, şol sanda, ýangyç, azyk we halk sarp ediş önümleriniň importy gysgalýar (83-nji surat). Umumy importyň 3/4 bölegini tehniki we önümçilik enjamlary hem-de gural-enjamlar düzýär. Bu ýurduň ykdysadyýetiniň ösüş perspektiwalaryna hut laýyk gelýär.

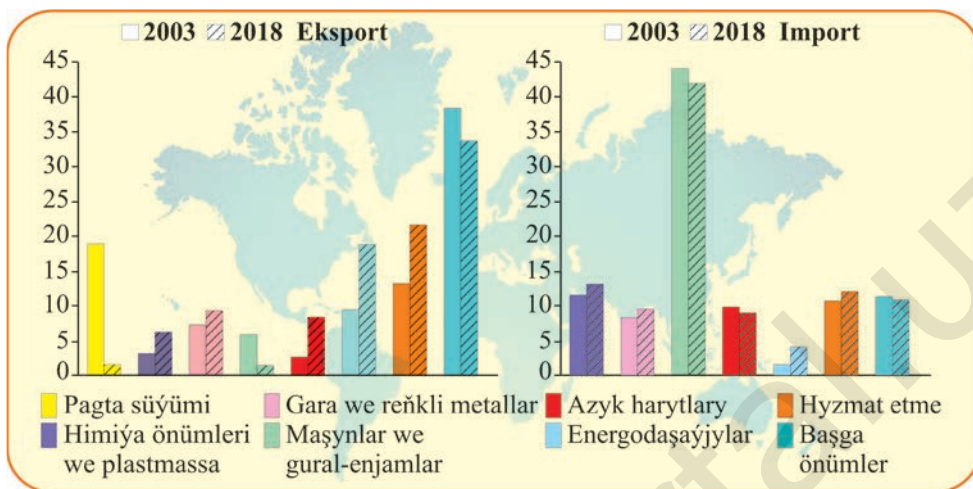
Özbekistanda 4200-den artyk daşary ýurt kärhanasy iş alyp barýar. Häzirki wagtda Özbekistan Dünýä Banky, Aziýa Ösüş Banky, Yslam Ösüş Banky, OPEC Halkara Ösüş Gaznasy, Saudiýa Ösüş Gaznasy ýaly halkara maliýe guramalary bilen ysnyşykly hyzmatdaşlyk edýär.

Halkara maliýe guramalary bilen hyzmatdaşlyk edip, ýurduň öndüriji güýçlerini modernizasiýa etmek we täzelemek üçin daşary ýurt maýa goýumlaruny girizmek şekli **investisiya** diýlip atlandyrylýar.

Ýurduň ösüşini çaltlandyrmak üçin investisiýalary ýene-de köpräk çekmek maksada laýyk bolýar.

Daşary ykdysady aragatnaşyklary ösüş perspektiwalarynyň talap etmegine görä ýurdumyzyň çäginde mahsus erkin ykdysady zonalar döredilýänligi babatda öňki derslerden habarlysyňyz. Olaryň ilkinjiisi Özbekistanyň çäginde geografik

83-nji surat. Daşary ýurtlar bilen daşky söwda aýlanmasy (göterim hasabynda).

merkezi – Nowaýy welaýatynda döredilipdi. Ol ähli görnüşdäki samolýotlary kabul edýän halkara aeroport we onuň bilen baglanyşykly bolan dürli hyzmat etme kärhanalaryndan we edaralaryndan ybarat uly toplumdyr.

Harytlar söwdasyndan daşary, daşary ýurt döwletleri bilen hyzmatdaşlykda transport ulgamlary döredilýär, tebigaty goramak we özgertmek meseleleri çözülýär. Munda Özbekistan dünýäniň öndebaryjy halkara guramalary bilen hyzmatdaşlyk etmek bilen, döwrüň derwaýys meselelerini çözmäge-de uly üns berýär. Şanhaý hyzmatdaşlyk guramaşy (ŞHG), Ýewropa Soýuzy (ÝS), Garaşsyz döwletler Arkadaşlygy (GDA), Ýewraziya ykdysady Arkadaşlygy (ÝYA), Yslam konferensiýasy guramasy (YKG) we başga halkara guramalar şolara degişlidir.

Özbekistanyň dünýä hojalygyndaky ornuny, onuň başga ýurtlar bilen ykdysady aragatnaşyklaryny 9-njy synpda «Dünýäniň ykdysady we sosial geografiýasy» derslerinde has çuňrak öwrenersiňiz.

1. Özbekistan bilen ykdysady aragatnaşykda bolan döwletleri depderiňize ýazyň.
2. Importa görä eksportyň köplügi nähili amatlyklary döredýär?
3. Importuň iň köp bölegi nähili önümlere dogry gelýär?
4. Daşary ykdysady aragatnaşyklar nähili faktorlara bagly?
5. Inwestisiya düşüňjesini düşündiriň.
6. Erkin ykdysady zona näme üçin hut Nowaýy welaýatynda döredilen?
7. 83-nji suratda Özbekistanyň soňky ýyllardaky eksport we import düzümini özgerişini synlaň. Golaý ýyllarda ýurdumyzyň daşky söwda aýlanmasynda nähili özgerişler bolmagy mümkinligi boýunça pikir ýörediň. Jogaplaryňyzy esaslandyrmaga çalşyň.

37-nji ders

AMALY SAPAK

1. Ilatly punktta 1 ýylyň dowamynda dogluş 768 sany, ölüm 154 sany bolsa, şonuň ýaly-da, oňa göçüp gelen 28 sany, göçüp gidenler 50 sany bolsa ondaky ilat sany näçä özgerendigini hasaplaň.

2. Agyr senagatyň düzümini çyzgyda görkeziň.

3. Önümçiligi ýöriteleşdirmek, kooperatiwleşdirmek we kombinatlaşdirmagyň ähmiýetini düşündiriň, önümçiligiň gurmaçylyk şekillerine anyk mysallar getiriň.

4. Senagat pudaklaryny ýerleşdirmäge nähili faktorlar täsir edýär?

5. Gara we reňkli metallurgiýa hem-de agrosenagat toplumlarynyň möhüm raýonlaryny aýdyp beriň (ýumşy sudury kartanyň we atlasýň kömeginde ýerine ýetirmek hem mümkin, onda senagatyň iri merkezleriniň, raýonlaryň çig mal, ýangyç we taýýar önüm boýunça önümçilik aragatnaşyklary görkezilýär).

6. Senagatyň, oba hojalygynyň we transportuň tebigata täsirini mysallar arkaly suratlandyryň. Tebigaty goramak boýunça amala aşyrylýan nähili çäreleri bilýärsiňiz?

7. Aşakdaky jedweli dolduryň:

Pudagara toplumyň ady	Toplumyň düzümindäki pudaklar	Çalt ösýän pudaklar	Haýsy welaýatda gowşak ösen
1.			
2.			
3.			
...			

8. Dersligiň goşmaçasyndaky 2-nji jedweliň maglumatlaryny derňäň. Özbekistan Respublikasynyň ekin meýdanlarynyň düzüminde gektar hasabynda berlen kartoşka, pagta, gök önümler, bakja we däneli ekinleriň meýdanlaryny göterime öwürüp, tegelek diagramma çyzyň.

9. 8-nji synp okuw atlasýnda «demir ýol», «ýylylyk elektrostansiýalary», «elektrik geçiriji liniýalar» nähili şertli belgilerde görkezilendigini depderiňize ýazyň.

IV BAP. ÖZBEGISTANYŇ REGIONAL HÄSIÝETNAMASY

38-nji ders

ÖZBEGISTANYŇ YKDYSADYÝETINI
TERRITORIAL GURAMAK

Ýurdumyzyň çäginin her bir bölegi geografik ýerleşişiniň gaýtalanmazlygyndan, ilkinji nobatda, tebigy şerti we baýlyklary, ilatyň zähmet işi hem-de durmuş täriniň özboluşlylygy şekillenen. Ykdysadyýet, esasan, ýeriň ýerli tebigy baýlyklaryna baglylykda ösen. Transportuň kämilleşmegine garap, ykdysadyýet käbir ýerlerde daşardan getirilen çig mal esasynda şekillenen. Hünärlü kadrlar, esasan, iri şäherlerdäki okuw mekdeplerinde taýýarlanýar. Şoňa laýyklykda başarnyk talap edýän önümçilikler şäherlerde össe, başga ýerler oba hojalyk ýa-da senagat çig malyny üpjün edýär. Ýurduň käbir bölekleriniň arasynda zähmetiň ine şeýle paýlanmagyna **geografik** ýa-da **territorial zähmet bölünişigi** diýilýär.

Territorial zähmet bölünişigi diňe aşakdaky ýagdaýlarda bolup geçýär:

- ◆ öndürilýän önüm ýerli zerurlykdan ep-esli köp bolanda;
- ◆ ony öndürmek ýurduň başga böleklerindäkiden arzan bolanda;
- ◆ önümçiligiň çig mal gory köp ýyllara ýeterli bolanda;
- ◆ önüm alyş-çalyş edilende transport harajaty arzan bolanda.

Mälim wagt geçip, çäkleriň ýöriteleşmesinde özgerişleriň ýüze çykmagy mümkin. Meselem, Kaşgaderýanyň çäginde nebit we gaz känleri açylyp, işe düşürilensoň, bu çäkde täze ýöriteleşen önümçilik şekillendi. Özbekistan garaşsyzlygyny gazanandan soň däne önümleri bilen özüni özi üpjün etmek wezipesi goýuldy. Netijede welaýatlarda köp galla ekilip başlandy. Netijede şu welaýatlar pagtaçylykdan daşary gallaçylyga-da ýöriteleşdi.

Zähmetiň geografik paýlanmagy esasynda öz ýöriteleşmesine görä bir-birinden tapawutlanýan çäkler – **ykdysady raýonlar** emele gelýär. Ykdysady raýonlar (çäkler) üçin tutuş ýurt möçberinde ýöriteleşme özboluşly bolup, önüm çalyşmagy örän giň gerimde amala aşýar. Şeýle raýonlaryň birnäçe ýöriteleşen pudaklary bolmagy-da mümkin.

Ýurt möçberinde ýöriteleşen pudagy nähili anyklamak mümkin? Munuň üçin gözlenýän ýöriteleşme koeffisiýentini K diýip alarys-da, aşakdaky formulany düzýäris:

$$K = \frac{M}{A},$$

bu ýerde: M – raýon önüminiň şol pudak boýunça ýurtdaky üleş, A – ýurduň ilat sanynda raýon ilatynyň üleş. Eger K görkeziji birden uly bolsa, raýonyň bu pudaga ýöriteleşendigini aňladýar. Ýöriteleşme görkezijisiniň (K) uly-kiçiligine garap, ykdysady raýonyň ýöriteleşme derejesini bilmek bolýar. Mundan daşary, ýöriteleşme mümkinçiligi transporta we önümi daşamak harajatlaryna hem bagly.

Raýondaky önümçilik kärhanalarynyň diňe belli bir bölegi **ýöriteleşen pudaklara** girýär. Galanlary bolsa ýöriteleşen pudaga hyzmat edýän, kömekçi pudaklary düzýär (meselem, pagta ýetişdirmäge ýöriteleşen hojalyklarda kömekçi pudak hökmünde ýorunja, jöwen, kartoşka hem ýetişdirilýär, çarwanyň belli bir görnüşi bakylýar ýa-da maşyngurluşyk ugurly pudak bolsa, metal guýýan kärhanalary, ýerli energetika ýalylar kömekçi kärhana hasaplanýar). Raýon ilatyny azyk önümleri, egin-eşik, medeni-durmuş önümler bilen üpjün edýän kärhanalar **hyzmat etme pudagy**ny düzýär. Bu ähli pudaklar üçin energetika we suw üpjünçiligi, transport pudaklary we çäk umumy bolup, önümçilik prosesinde özara aragatnaşykda bolýar. Diýmek, ykdysady raýonlar diňe bir ýöriteleşmesi bilen däl, eýsem hojalygyň toplumlaýyn ösüşi bilen hem tapawutlanýar.

Ykdysady raýonyň ösenlik derejesini onda nähili **territorial önümçilik toplumlary (TÖT)** barlygy we nähili derejede şekillenenliginden bilmek mümkin. Ol ýurt möçberinde serişdeleri ep-esligi tygşytlaýar, jemgyýetçilik zähmet öndürilijiligi artdyrýar,

84-nji surat.
Özbeğistanyň
ykdysady raýonlary.

tebigat goragyny, halkymyzyň durmuş, zähmet, dynç alyş şertleriniň gowulanmagyny üpjün edýär.

TÖT – önümçilik ugrundaky ähli pudaklara garaşly dürli kärhanalaryň bir umumy çäkdäki özara baglanan jebisligidir.

Muňa özara baglanan kärhanalary ýeke-täk transport, energetika we gurluşyk bazalary bilen uýgun (kooperatiwleme, kombinatlama esasynda) ýerleşdirilmeginiň hasabyna, şonuň ýaly-da, tebigy baýlyklardan we işçi güýçlerinden, ikilenji çig maldan hem-de çykyndylardan akylyly-başly peýdalanmagyň hasabyna gazanylýar.

TÖT-lar tebigy baýlyklary köp çäkleri tizräk we tygşytlyrak özleşdirmäge mümkinçilik berýär. Her bir TÖT eýeleýän meýdanynyň we pudaklarynyň düzümine görä başgasyndan tapawutlanýar. Pudagara toplumlar kämillik derejesi boýunça hem bir-birinden tapawutlanýar. Meselem, agrosenagat toplumu hemme welaýatlarda şekillenip bolan. Reňkli metallurgiýa toplumu diňe Daşkent welaýatynda iň kämilleşen. Samarkant we Buhara welaýatlarında bolsa şekillenmäniň aşaky basgançagynda, Horezm welaýatynda we Garagalpagystan Respublikasynda ýok diýen ýaly. Territorial önümçilik toplumlarynyň özara baglanyşygyndan ykdysady raýon şekillenýär.

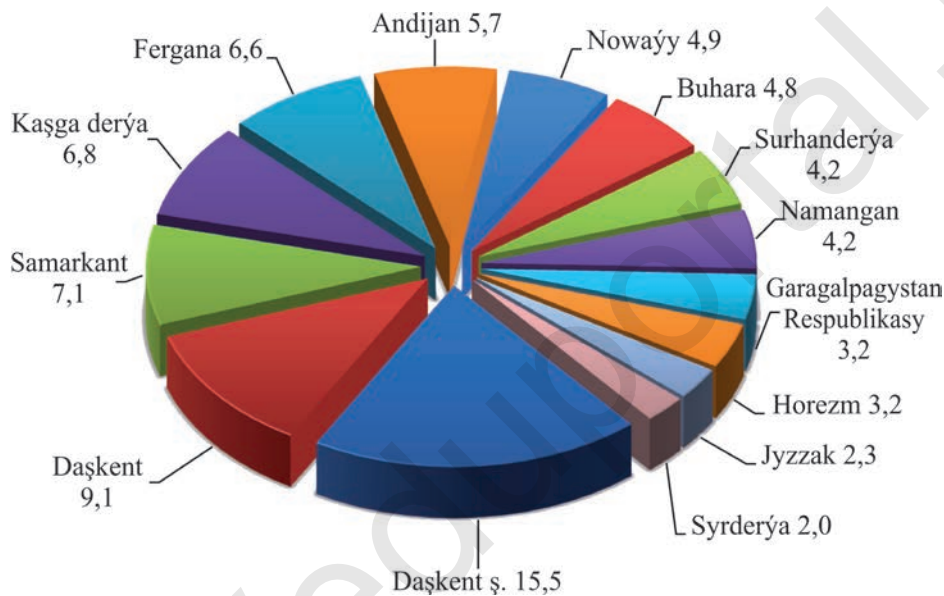
Ykdysady raýon: a) geografik ýerleşşi özboluşly; b) ýurt möçberinde ýöriteleşen; d) toplumlaýyn hojalyk şekillenen; e) tebigy baýlyklar hem-de işçi güýçi bilen üpjünçiliginde başga raýonlardan tapawutlanýan çäklerdir.

Ykdysadyýetiň ösmegi bilen pudagara toplumlar barha kämilleşýär. Netijede territorial aragatnaşyklar hem kämilleşip, ykdysady raýonlaryň gaýtadan gurulmagy mümkin. Häzirki wagtda ýurdumyzyň çäginde şertli ýagdaýda alty sany ykdysady raýona bölmek mümkin (84-nji surat). Bu ykdysady raýonlar Özbegistanyň 2 we ondan artyk administratiw birliklerinden ybarat. Meselem, Daşkent ykdysady raýony Daşkent şäherinden we Daşkent welaýatyndan, Mürzeçöl ykdysady raýony Syrderýa we Jyzzak welaýatlaryndan ybarat.

Garaşsyzlyk ýyllarynda milli ykdysadyýetiň territorial taýdan deňagramlylaşanlygyny üpjün etmek we sebitleýin sazlaşyksyzlygy kemeltmek Özbegistanda döwlet syýasatynyň ileri tutulýan wezipesine öwürüldi. Soňky ýyllarda

ýurtda bolup geçýän düzüm özgerişlerinde çäkleriň roly duýarly derejede artdy. Çäkleriň ykdysady kuwwaty we bäsdeşlik edip bilijiligini artdyrmaga ugrukdyrylan ençeme çäreler amala aşyryldy.

Özbekistan çäkleriniň sosial-ykdysady ösüş derejesi we ykdysady ösüş depginlerindäki tapawutlar ençeme obýektiv sebäpler – bazar özgertmeleriniň ilkinji döwründäki territorial ösüş derejesi, çägiň investision özüne çekijiligi, ykdysady geografik ösüşi, infragurluşyň ösenlik derejesi, innowasion kuwwaty we başga ençeme faktorlar bilen düşündirilýär.

85-nji surat. JIÖ-i şekillendirmekde çäkleriň gatnaşygy (JIÖ-e görä %, 2017-nji ý.)

Respublika JIÖ-i şekillendirmekde ÄHÖ-iň ülşi boýunça Daşkent şäheri 15,5% görkeziji bilen öňdebaryjy (85-nji surat). Daşkent we Samarkant welaýatlary degişlilikde 9,1 we 7,1% görkeziji bilen soňky orunlary eýeleýär. ÄHÖ-iň in kem ülşi Syrderýa, Jyzzak, Horezm welaýatlarında we Garagalpagystan Respublikasynda boldy. Soňky derslerde şu çäkleri zygider öwrenilýär.

1. Mugallymyňyzyň kömeginde tümeniňiz nähili önüm öndürmäge ýöriteleşendigini anyklaň.
2. Raýonyň ýöriteleşmesi diýip nämä aýdylýar?
3. Ykdysady raýon näme? Ýurdumyzyň çägi nähili ykdysady raýonlara bölüp öwrenilýär?

39-njy ders

DAŞKENT YKDYSADY RAÝONY

Ykdysady geografik ýerleşishi we tebigy baýlyklary.

Daşkent ykdysady raýony administratiw taýdan Daşkent şäherinden we Daşkent welaýatyndan ybarat. Bu raýonyň iki tarapy Fergana we Mürzeçöl ykdysady raýonlary bilen utgaşýar, galan taraplary Gazagystan, Gyryzystan we Täjigistan döwletleri bilen araçaklenen. Geografik ýerleşişindäki amatlylyk sebäpli Daşkent 1930-njy ýyldan bäri Özbegistanyň paýtagty derejesinde gelýär. Daşkent welaýaty oba tümenleriniň ýarysynyň diýen ýaly (Ýangiýol, Kybraý, Bostanlyk, Parkent, Orta Çyrçyk, Daşkent we Zeňniata tümenleri) hojalygy ýöriteleşmesinde we sosial-ykdysady ösüşinde paýtagtyň täsiri möhüm hasaplanýar. Çünki, iri şäher bilen utgaşýan tümenlerde ykdysady-sosial özgerişler çalt geçýär. Muny şäher töweregi tümenleriň mysalynda aýdyň görmek mümkin (86-njy surat).

Ykdysady raýonyň çägi relýefiň köpdürli şekillerinden ybarat. Bu senagat üçin hem, oba hojalygy üçin hem uly mümkinçilikleri döredýär. Raýonyň Çyrçyk we Ahangaran jülgeleri Syrderýa çenli 100–150 km-dan artyk aralykda barha peselýänligi sebäpli emeli suwaryş üçin has amatly. Çyrçyk we Ahangaran derýalary daglardaky ygaldan (500–700 mm) doýunyp, ekin meýdanlaryny suwarmakdan daşary, elektrik energiýa almakda hem möhüm rol oýnaýar. Ykdysady raýon arassa agyz suwy bilen gowy üpjün edilen. Suwdan has-da netijeli peýdalanmak maksadynda Çyrçyk derýasynyň ýokary akymynda sygymy 2,0 mlrd kub m bolan Çarwak suw howdany gurlan. Şonuň ýaly-da, Ahangaran derýasynyň ýokary akymynda Ahangaran, orta akymynda bolsa Düýebogyz suw howdany («Daşkent deňzi») gurlan.

Gazylyp alynýan baýlyklaryň köpdürlüligi taýdan hiç bir raýon Daşkent ykdysady raýonyna deňleşip bilmeýär. Angren kömür basseýni ýurtda iň iri kömür käni hasaplanýar (*kömür gorunyň mukdaryny ýada salyň*). Kömür gatlaklary ýer üstüne golaý ýerleşýän bolup, gatlaklaryň arasynda alýuminiý, sement we keramika almakda ulanylýan magdantoýun köp duşýar (*atlasdan peýdalanyp, gazyлма kánlerini anyklaň*). Ykdysady raýonda diňe nebit bilen tebigy gaz ýok. Zerur bolan nebit önümleri demir ýol hem-de awtomobil transportynda, gaz bolsa turbada getirilýär (*olaryň nireden getirilýändigini atlasdan anyklaň*).

86-н-й сурат. Паýтагта utgaşýan tümenlerde iri şäheriň täsiriniň aňladylyşy.

Илаты. Ýurdumyz ilatynyň 1/5 bölegi diýen ýaly şu raýonda ýaşaýar. Raýonda şäher ilatynyň üleşini Daşkent şäheriniň ilatyny goşanda 50 göterime barýar. Umumy ilat sanyndaky zähmete ýaramlylaryň üleşini boýunça ykdysady raýon birinji orunda durýar. Şonuň ýaly-da, zähmete ýaramly ilatynyň bilim derejesiniň ýokarylygy bilen hem tapawutlanýar. Bular ozaldan ýokary okuw mekdepleri, Ylymlar akademiýasy, onuň köp sanly ylmy barlag institutlary Daşkentde (paýtagtda) ýerleşýänligi sebäplidir. Mundan daşary, ylym we başarnyk talap edýän kärhanalaryň we edaralaryň köplügi-de esasy faktorlardan biri hasaplanýar. (*Raýonda ilatnyň gürlügi näçe?*)

Hojaýlygy. XX asyryň başynda Daşkent ykdysady raýony ösüş taýdan Fergana jülgesinden yzda durýardy. Raýonda köpdürli gazylýp alynýan peýdaly zat känleriniň tapylmagy netijesinde känçilik senagaty emele gelip, agyr senagatyň çalt ýokarlanmagyna mümkinçilik döredi. Senagatynyň ösenligi taýdan raýon respublikada birinji orna çykdy.

Häzirki wagtda ykdysady raýonyň hojaýlygy köp pudakly bolup, onda Özbegistandaky senagat pudagynyň ählisi diýen ýaly bar. Ähli senagat önüminiň 2/3 bölegi agyr senagata dogry gelýär. Ýeňil we azyk senagatlary hem ösen.

Daşkent ykdysady raýonynyň **ösmegine esasy sebäpler**:
 a) raýonyň amatly ykdysady geografik ýerleşşi; b) respublikanyň paýtagty Daşkendiň şu raýondadygy; d) peýdalanmak amatly bolan gidrokuwwatiň barlygy; e) köpdürli gazylp alynýan peýdaly zatlar tapylp, olardan peýdalanmagyň ýola goýulmagy; f) Ikinji jahan urşy ýyllarynda öňki Soýusyň günbatar raýonlaryndan Özbegistana göçürip getirilen kärhanalaryň ýarysyndan köpi Daşkent welaýatyna ýerleşdirilendigi; g) daşardan hünärli hünärmenler köp çekilendigi we başgalar.

Ýangyç-energetika toplumy ep-esli güýçli. Onuň esasyny elektro-energetika senagaty düzýär. Ýurtda öndürilýän elektrik energiýanyň ýarysy diýen ýaly şu raýonda alynýar. Bu görkezijini raýondaky üç güýçli ÝES hem-de Çyrçyk–Bozsuw gidroenergetika kaskady üpjün edýär. Daşkent ÝES doly, Angren ÝES bölekleýin gaz bilen, Täze Angren ÝES bolsa ýerli kömür bilen işleýär.

Daşky ykdysady işi. Raýon 100-den artyk uzak we golaý daşary ýurtlar bilen söwda aragatnaşyklaryny alyp barýar. Daşary ýurda pagta, ýüpek, pagtaçylyk üçin zerur maşynlar we enjamlar, dokmaçylyk maşynlary, kabel, ekskawatorlar, göteriji kranlar, elektrik energiýa, garaköl derileri, reňkli metal konsentratlary, ýüp we ýüpek matalar, kenep we kenep önümleri hem-de miwe iberilýär. Raýonyň zerurlygy üçin agaç, nebit önümleri, tebigy gaz, dürli senagat önümleri, maşynyň bölekleri, giň sarp ediş harytlary getirilýär. Içki ykdysady aragatnaşyklarda awtomobil we bölekleýin demir ýol transportyndan peýdalanylýar.

Transporty. 1930–1940-nji ýyllardan raýonda awtomobil ýollary emele geldi, asfalt we daş ýollar guruldy. Uly Özbek trakty (700 km) Daşkendi Termiz bilen baglaýar. Daşkent–Angren–Kokant dag ýoly gaýtadan gurlup, dünýä talaplary derejesindäki halkara ýola öwürildi. Daşkent–Çinaz–Gülüstan awtotrassasy ýurtda birinji derejeli ýol hasaplanýar. Daşkent–Angren, Daşkent–Çarwak hem-de Mürzeçöli kesip geçýän Daşkent–Syrderýa–Jyzzak demir ýollarynyň ähmiýeti uly.

1. Daşkent ykdysady raýonynyň ilat sanyna, ýerleşişine we milli düzümine nähili taryhy we geografik faktorlar täsir edipdir?
2. Daşkent ykdysady raýony respublikanyň industriallaşmagynda nähili rol oýnaýandygyny düşündirip beriň.
3. Daşkendiň geografik ýerleşişine mahsus amatlyklar nähili faktorlar netijesi?
4. Ykdysady raýonda senagatyň haýsy pudaklary ösen? Sebäbini düşündiriň.

40-njy ders

DAŞKENT WELAÝATY

Welaýatyň geografik ýerleşişini atlasdan bellik ediň. Ilat sanyny we meýdanynyň ululygyny goşmaçadaky 1-nji jedwelden anyklaň.

Senagaty. Ykdysadyýetiň köp pudaklarynda çig mal taýýarlamakdan taýýar önüm öndürmäge çenli ähli basgançaklar welaýatyň özünde geçýär.

Senagatyň esasy pudaklary: elektroenergetika, gara we reňkli metallurgiýa, maşyngurluşyk, himiýa, gurluşyk materiallary, ýeňil (pagta arassalaýjy), azyk (87-nji surat).

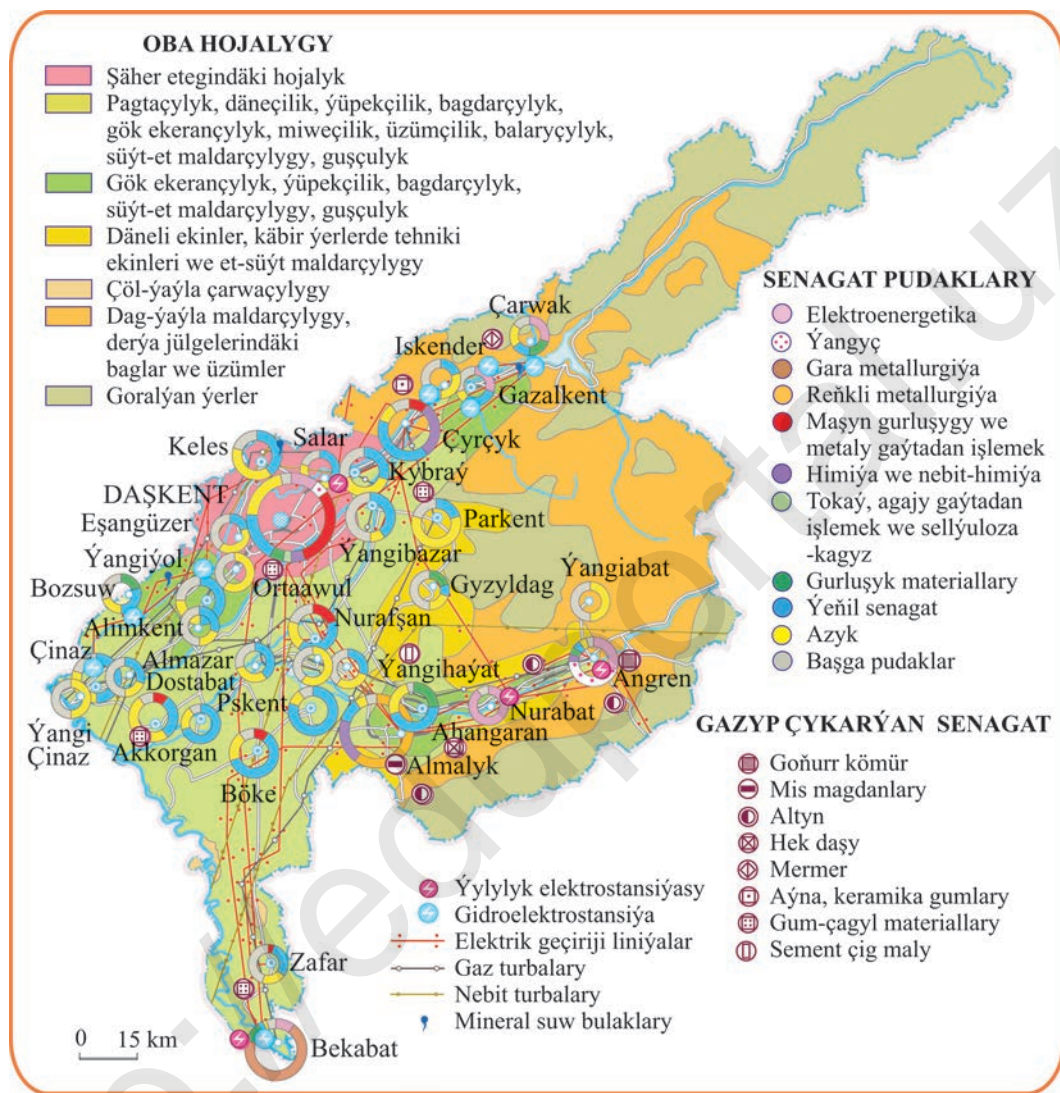
Metallurgiýa toplumy hem ösen. Önümçilik aragatnaşyklaryna hem-de geografik ýerleşişine görä Daşkent–Çyrçyk, Daşkent–Ýangiýol, Angren–Almalyk senagat raýonlary emele gelen. Angren–Almalyk senagat raýonynda ýurduň reňkli metallurgiýa senagatynyň önüminiň esasy bölegi taýýarlanýar. Mis magdanynyň düzümünde molibden, altyn we kümüş hem duşýar. Bu ýerde Almalyk dag-metallurgiýa kombinaty işläp dur.

Reňkli metallurgiýanyň ikinji merkezi Çyrçykdyr. Şäherde kyn ereýän we oda çydamly garyndylar kombinaty bar. Kombinatyň önümçilik prosesi Ingiçka, Goýundaş hem-de Almalyk magdan kánleri bilen bagly. Kombinat 100-den artyk hilli önüm öndürýär.

Bekabat şäherindäki Özbegistanyň metallurgiýa zawody **gara metallurgiýa**nyň iri kärhanasy. Çig malyň ýerine demir böleklerinden peýdalanylýar.

Maşyngurluşyk toplumy ilki agrosenagat toplumynyň zerurlygy esasynda emele gelen. Häzirki wagtda maşyngurluşyk agrosenagat toplumyna hyzmat etmekden daşary, köp görnüşdäki çylşyrymly maşynlary hem öndürýär. Raýonda öndürilýän dürli hili enjamlar we esbaplar şolara degişlidir.

Gurluşyk materiallary senagaty welaýatda gurluşyk geriminiň ululygy we köpdürli çig mal esasynda ösüş gazandy. Bekabatda, Angrende we Ahangaranda sement, Gazalkentde aýna we mermer, şonuň ýaly-da, Ahangaranda şifer öndürilýär. Senagatyň çalt ösmegi öz gezeğinde ekologik ýagdaýyň erbetleşmegine sebäp bolýar.

87-nji surat. Daşkent welaýaty.

Oba hojalygynyň esasy pudaklary: pağtaçylyk, däneçilik, gök önümçilik, bagdarçylyk, et-süýt maldarçylygy.

Oba hojalygy köp pudakly bolup, gök önüm we miwe ýetişdirmekde başga welaýatlardan önde durýar. Ýangiýol, Kibraý, Bostanlyk, Parkent, Ahangaran, Daşkent we Zeňniata tümenleri paýtagta utgaşýan bitewi

regiony düzüp, esasan, gök önüm we miwe yetiřdirmäge yöriteleşen. Olarda müñlerçe gek-tar yssyhanalar döredilen. Suwarylýan ýerlerde pagtadan dařary, kenep we şaly hem yetiřdirilýär. Umuman, welaýat oba hojalygy intensiw ýoldan ösýär. Senagat düwünleriniň töwereginde süýt-et yetiřdirýän maldarçylyk toplumlary, öý guşçulygy rowaçlanýar, emeli suw basseýnlerinde balyk köpeldilýär. Pagta yetiřdirmäge uýgunlykda ýüpek gurçugy bakylýar.

Welaýatda *social ugur* hem gowy ýola goýlan. Dařkendiň töwereginde «Kibraý» we «Dařkent mineral suwy» dynç alyş mesgenleri ýerleşýär. Bostanlyk tümeniniň Çarwak, Çimýan hem-de Parkent tümeniniň Kümüşkän çäklerinde dynç alyş mesgenleri giň ýaýran.

Dařkent welaýatyndaky senagat merkezleriniň aglabasy gönüden-göni paýtagt bilen üznüksiz baglylykda iş alyp barýar. *Senagat merkezleri* ugry boýunça bir-birinden tapawutlanýan aýratyn sebitlerde toplanan. Bular: Dařkent–Çyrçyk, Dařkent–Ýangiýol we Angren–Almalyk senagat raýonlarydyr. Dařkent–Çyrçyk we Dařkent–Ýangiýol senagat raýonlarynyň özeni Dařkent şäheri bolup, onuň düzümine Çyrçyk, Ýangiýol senagat düwünleri hem-de Gazalkent, Pskent, Nurafşan, Çinaz, Keles ýaly kiçi we orta şäherler girýär. Angren–Almalyk senagat raýonynyň özenini bolsa Almalyk we Angren senagat düwünleri düzýär. Oňa Ahangaran, Ýangiabat ýaly şäherler hem girýär. Bekabat senagat düwünü bu iki senagat raýonyndan biraz çetde, welaýatyň günortasynda ýerleşýär.

Şäherleri. Dařkentden 30 km demirgazyk gündogarda himikler we maşyngurluşykçylar şäheri *Çyrçyk* ýerleşýär. Şäherdäki oda çydamly we gaty garyndylar zawody metallurgiýa toplumynyň möhüm kärhanasydyr. Çyrçykdan ýokarda ýaş *Gazalkent* şäheri bar. Ol kurort şähre öwrülip barýar.

Dařkentden 30 km günorta günbatarda senagat düwünü – *Ýangiýol* ýerleşýär. Şäher gadymky obanyň (Gawunçy) ornunda şekillenip, ýeňil we azyk senagatyna yöriteleşen. Senagat kärhanalarynyň içinde pagta arassalaýan, ýag, sabyn, süýt, wino we konserw zawodlary, et kombinaty tapawutlanýar.

88-nji surat. Dařkent welaýatynyň Özbegistan Respublikasyndaky ülři (göterim, 2017-nji ýyl).

89-нйы surat. Özbekistan-daky ilkinji «Akylyly şäher» Nurafşan şäheriniň taslamasy.

Angren – welaýatyň möhüm senagat düwüni. Angren demir ýol hem-de awtomobil ýoly arkaly Daşkent bilen baglanan. Şäher 1940-njy ýyllarda kömür gazyp almaga baglylykda senagat punkty hökmünde peýda bolupdyr. Häzir Angren şäheri känçilik senagatyna baglanyşykly birnäçe kärhanalary birleşdirýän senagat düwünine öwrüldi. Şäheriň senagatynda ÝES aýratyn orun tutýar.

Welaýatyň ikinji senagat düwüni – **Almalyk**. Bu şäher 1951-nji ýylda reňkli metal magdany käni esasynda senagat punkty hökmünde şekillendi. Şäheriň senagatynda doly siklli reňkli metallurgiýa kombinaty uly ähmiýete eýe. Kombinatyň çykyndysyndan (kükürt gazyndan) ammosfos zawodynda mineral dökün öndürilýär.

Ahangaran senagat merkezi Almalyga golaý ýerde ýerleşýär. Ahangaranda uly sement zawody bar. Angren ýaly Ahangaran şäheri hem kömür gatlaklarynyň üstündedigini mälim bolansoň, şäheriň ilkinji ornundan 15 km aňry jülge boýunça «Uly Ahangaran» şäheri gurlan.

Welaýatyň günortasynda **Bekabat** şäheri ýerleşýär. Şäher metallurgiýa zawody hem-de Farhod GES gurluşygy prosesinde emele gelen. Häzirki wagtda sement, pagta arassalaýjy we kerpiç zawodlary, et kombinaty, daşçagyl karýeri hem bar. Bu kärhanalaryň önümçilik prosesi özara bagly. Şäher şemal güýçli öwüsýän ýerde ýerleşýär. Şu sebäpli, şäheri şemaldan saklaýan ihota daragtzarlary döredilen.

Nurafşan (öňki Toýdepe) – 2017-nji ýyldan başlap Daşkent welaýatynyň administratiw merkezi. Oňa çenli welaýatyň administratiw merkezi Daşkent şäheri hasaplanýardy. Nurafşan şäheri gelejekde Özbekistandaky birinji «Akylyly şäher» bolar, onda administratiw binalar, häzirki zaman we amatly ýaşaýyş jaýlary, biznes merkezleri, myhmanhanalar, sport toplumlary, köp pudakly keselhana gurulýar (89-njy surat). Daşkent bilen Nurafşany tiz ýöreyän awtomobil ýoly baglaýar.

1. Daşkentden Bekabada barylýan in gysga awtomobil ýoluny kartadan tapyň.
2. 87-nji suratdan Daşkent welaýatynda baglaryň we üzümzarlaryň nähili ýerleşýänligini anyklyp, şeýle ýerleşiş sebäplerini düşündirip beriň.
3. Welaýatyň oba hojalygynyň köp pudaklylygy nähili faktorlaryň netijesidigini oýlap görüň.
4. Ýangyýol senagat düwünini Angren, Almalyk senagat düwünlerine deňeşdirip, in möhüm tapawutlaryny görkeziň.

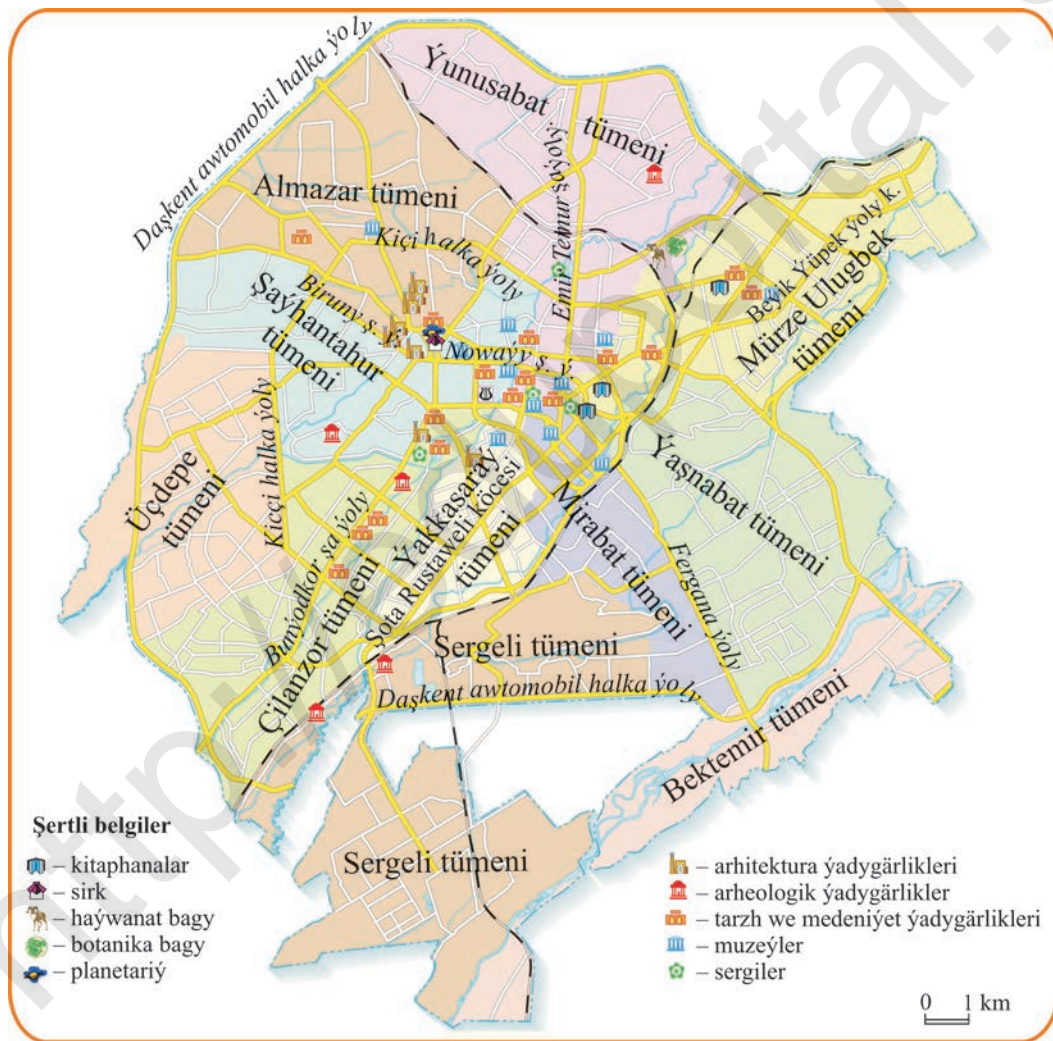
41-nji ders

DAŞKENT ŞÄHERI

Daşkent – Özbegistanyň paýtagty, Merkezi Aziýadaky iň iri syýasy-ykdysady we medeni merkez bolup, onda 2,5 mln-a golaý ilat ýaşaýar. Bu gün Daşkent diňe bir strategik halkara ýagdaýa eýe bolan syýasy merkez bolman, eýsem Merkezi Aziýanyň iri transport düwünindäki möhüm ykdysady megapolisdir (90-njy surat).

Özbegistanyň Prezidentiniň karargähi, Özbegistan Respublikasynyň

90-njy surat. Daşkent şäheriniň plany.

Aly Mejlisi, Ministrler Kabineti, şonuň ýaly-da, daşary ýurt ilçihanalary, BMG we onuň düzümindäki halkara guramalaryň wekillikleri Daşkentde ýerleşýär. Şäher gündogara mahsus pikirlenme boýunça gaýtadan gurulýar.

Daşkent şäheri ýurduň ykdysadyýetiniň dürli ugurlarynda öňdebaryjy orna eýe. Hususan-da, respublikada öndürilýän jemi içerki önümiň iň uly bölegi paýtagtyň paýyna dogry gelýär.

Paýtagt ykdysadyýetiniň öňdebaryjy pudagy hasaplanýan senagatyň orny hemişekisi ýaly saldamly bolmagynda galýar. Senagat kärhanalary diňe bir uly kuwwata eýe bolman, eýsem önümçilik tehnologiýasy hem ýokarydyr.

Şäheriň energetikasy Çyrçyk–Bozsuw gidroelektrostansiýalar ulgamyna we Daşkent ÝES-na daýanýar. Olar ýurduň ýeke-täk energetika ulgamyna birikdirilen.

Daşkent möhüm transport düwünidir. Orta Aziýa döwletlerini başga ýurtlar bilen baglaýan demir ýol, awtomobil ýollary Daşkent arkaly geçýär. Şäher töwregindäki raýonlar bilen elektrootly arkaly hem baglanan. Daşkent howa ýoly arkaly daşary ýurt döwletleriniň 40-dan artyk şäherleri bilen baglanan. Şäherde 2 demir ýol wokzaly, 3 aeroport we metropoliten bar (91-nji surat). Umumy uzynlygy 36 km-den artyk bolan metropoliten arkaly ýylyna 60 mln-dan artyk ýolagçy daşalýar.

91-nji surat. Daşkent metropoliteni.

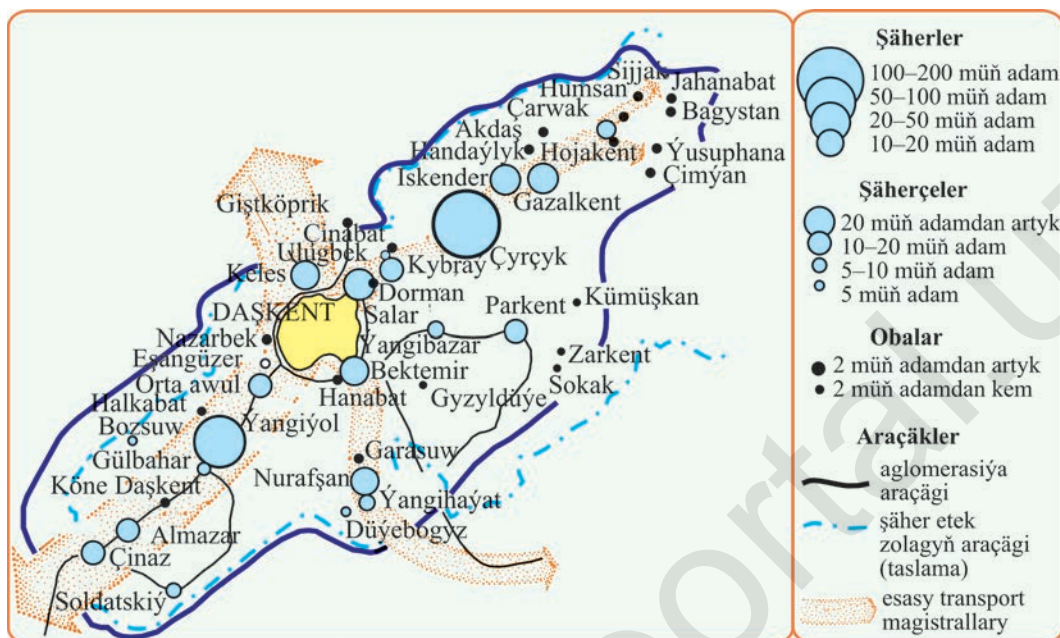
Daşkent – bütin Merkezi Aziýada iň iri ylmy-medeni merkez hasaplanýar. Daşkentde Özbekistan Ylymlar akademiýasy, onlarça ylmy barlag institutlary, köp ýokary okuw mekdepleri bar. Şäherde häzirki zaman mekdep, akademik liseýler we kesp-hünär kolležleri, köp teatr we konsert zallary, sirk, häzirki zaman stadion we başgalar bar. Daşkent täsirinde, paýtagta utgaşýan tümenlerde **urbanizasiýa** prosesi çaltlanýar.

Urbanizasiýa – şäherleriň we şäher ilatynyň ösüşi, ýurduň durmuşynda şäherleriň rolunyň güýçlenmegi.

Häzir şäheriň meýdany 330 kw. km-dan artyp, Daşkent awtomobil halka ýolundan daşardaky çäkleri hem gurşap alýar.

Paýtagtyň ykdysady we sosial täsiri esasynda ondan 60–70 km radius-

92-nji surat. Daşkent aglomerasiýasy.

daky çäk boýunça 10 şäherden we onlarça şäherçelerden ybarat **Daşkent aglomerasiýasy** emele gelen (92-nji surat).

Aglomerasiya – şäherleriň iri şäheriň töwereginde toplanmagy.

Bu ilatly punktlar, esasan, Çarwaktan Syrderýa çenli bolan aralykdaky ýollaryň töwereginde ýerleşýär. Olar Daşkendiň ösüşini tertibe salmak üçin möhüm amatlyklary döredýär.

Häzirki wagtda ýurdumyzyň paýtagtynda täze we häzirki zaman «Tashkent City» kompleksi gurulýar. Gurluşyk prosesine ýerli we daşary ýurtly ekspertler çekilen.

«Tashkent City» gurluşygy prosesinde biznes wekilleri üçin amatlyk döretmek maksadynda ähli şertler döredilýär (93-nji surat). Ýaşyl çäklerden çekip, häzirki zaman dizaýna we görnüşe-de üns berilýär. Ýerlerde mahsus meýdançalar we gelýänler üçin dynç alyş ýerleri gurulýar. Şu ýeriň özünde hem biznes işi bilen meşgullanyp, hem ýadawlygy çykarmak bolýar. Telekeçiligi ösdürmek üçin ähli şertler bar.

Fundamentiň we binalaryň ýer titremelerine çydamlylygy üçin San-Fransisko, Stambul we Tokio ýaly şäherleriň tejribesi öwrenildi. Mälim bolşy ýaly, Özbegistan seýsmologik çäkde ýerleşýär. Şonuň üçin hem

93-nji surat. «Tashkent City».

hünärmenleriň howpsuzlygyna we binalaryň berkligine aýratyn üns berilýär. Şol sanda, her bir burç we detallar tejribeli arhitektorlar we dizaýnerler tarapyndan öwrenilýär.

Kongress-holl, myhmanhana we ýerasty awtomobil duralgasy gurluşygy hem göz önünde tutulan. Kongress-hollyň umumy meýdany 33 müň m². Şol bina daşary ýurt döwletleriniň ýolbaşçylary we ýokary mertebeli myhmanlaryň duşuşyklary üçin hyzmat edýär.

«Tashkent City» -de myhmanhana hem gurulýar. Şol kompleksde dünýä meşhur bolan myhmanhanalardan biri açylýar.

Häzirki wagtda şol toplumda «Hilton Hotels & Resorts» myhmanhanasynyň gurluşygy boýunça gepleşikler alnyp barylýar. Maglumat üçin, birinji «Hilton Hotels & Resorts» myhmanhanasy 1919-njy ýylda ABŞ-nyň Tehas ştatynda gurlupdy. Häzirki wagtda şol brend astynda dünýäniň 103 ýurdunda 5 müňden artyk myhmanhanalar işläp dur.

«Tashkent City»de kongress-hollyň we başga binalaryň gurluşygy ýurdumyza daşary ýurt investisiýasyny alyp girmäge kömekleşýär, sebäbi ýerlerde biznesi ösdürmek üçin ähli şertleriň döredilendigini nygtaý geçmek ýerliklidir.

1. Daşkent şäheriniň planyny gözden geçirip, mikro, mezo hem-de makro geografik ýerleşiş araçäklerini bellik ediň.
2. Çyrçyk derýasynyň we Daşkent şäheriniň içinden geçýän Anhor kanalynyň paýtagtyň ykdysady we sosial ösüşindäki ähmiýetini düşündiriň.
3. 90-njy suratdan Daşkent şäherinde nähili medeni ýadygärlikler, muzeýler, teatrlar we seýil baglary bardygyny öwreniň.

42-nji ders

MÜRZEÇÖL YKDYSADY RAÝONY

Dersligiň goşmaçasyndaky 1-nji jedwelden raýonyň ilaty sanyny we meýdanyny anyklaň.

Ykdysady ýerleşişini we tebigy baýlyklary. Mürzeçöl ykdysady raýony Syrderýa bilen Jyzzak welaýatlaryndan emele gelen.

Raýonyň çägi ösen Daşkent we Zerewşan ykdysady raýonlary bilen serhetdeş. Raýonyň ykdysady geografik ýerleşişini amatly diýmek mümkin. Ykdysady geografik ýerleşişiniň amatlylygy raýonyň transport-geografik ýagdaýynda hem aýdyň görünýär. *70-nji suratdan demir ýol, awtomobil ýoly we turba transporty haýsy çäklerden geçendigini gözden geçiriň.*

Raýony, esasan, Syrderýa we Sangzar derýalary suw bilen üpjün edýär. Düzlük häzirkî zaman transport we irrigasiýa desgalary bilen gür örtülen. Raýonda anyklanan wolfram, gurşun, sink we altyn kânleri senagat ähmiýetine eýe. Gurluşykbaý çagyl, çäge, gips we hek köp.

Köplenç sowuk Arktika howasy demirgazykdan raýonyň çäğine girip gelip, käte örän sowap gidýär. Şonda miweli agaçlar uly şikeslenýär. Fergana jülgesinden öwüsýän güýçli şemaldan bolsa topragyň çygy gaçyp, ekinler guraýar we hasyllylyk peselýär.

Ilaty. Bu ýeriň ilaty, esasan, başga ýerlerden plan esasynda göçürüp getirilen. Raýon ilatynyň umumy sany boýunça ýurduň ykdysady geografik raýonlarynyň arasynda iň soňky orunda durýar. Çägiň täze özleşdirilýändigini şäherleriň we obalaryň geografik ýerleşişinde, ulykiçiliginde hem-de ilatyň milli düzümünde aýdyň aňladylyr.

Ilatly punktlar, esasan, uly ýol ýakalarynda gurlan. Ilatyň 45 göterimden gowragy şäherlerde ýaşayar.

Raýona Daşkent we Samarkant şäherleriniň ýokary okuw mekdeplerinde hünärmen taýýarlap berýär. Ýöne raýonyň ösüş gelejegini gözläp, bu ýere Zerewşan, Fergana, Daşkent ýaly ykdysady raýonlardan hünärli hünärmenleri çekmek maksada laýykdyr.

Hojalygy we onuň territorial guralyşy. Mürzeçölün özleşdirilmegi, esasan, XX asyryň 50–60-njy ýyllaryna dogry gelýär. Täze ýerleri özleşdirmek suwaryş desgalaryny, ýollary, elektrik geçiriji liniýalary, medeni-

durmuş edaralaryny birbada gurmak usulynda alnyp barylady. Täze ýerleri özleşdirmegiň bu usuly daşary ýurtda hem giň ulanylýar.

Mürzeçöl ykdysady raýony ýurtda ýetişdirilýän **pagtanyň** ähli hasylynyň 1/4 bölegini berýär. Raýonda agrosenagat toplumy ýokary derejede ösen bolup, jemi ekin meýdanynyň 45 göterimine golaýyna pagta, şonça diýen ýaly meýdana däneli ekinler ekilýär.

Bakjaçylyk gowy ýola goýlan. Mürzeçölün gawunlary Özbegistandan daşarda-da meşhurdyr (94-nji surat).

94-nji surat. Mürzeçöl gawunlary.

Maldarçylykda garaköl goýunlarynyň ülşi uly. Garaköl goýunlary raýonyň demirgazyk günbataryndaky çöl ýaýlalarynda bakylýar. Maldarçylygyň ýene-de ösmegi ot-iymlik ekinleri, aýratynam, ýorunja we mekgejowen meýdanynyň giňelmegine bagly. Däneli ekinler ýetişdirilýän ýerlerde öý guşçulygy ösen.

Häzirki wagtda raýonda senagat hem tiz depgin bilen ösüp başlady. Elektroenergetika, gurluşyk materiallary, ýeňil, azyk senagatlary ösdi. Syrderýa ÝES-niň elektrik kuwwaty ykdysady raýondan daşary hem çykarylýar.

Transporty. Awtomobil transporty ýokary derejede ösen. Awtomobil ýollarynyň ähli uzynlygy

12 müň km-dan geçýär, şondan 10 müň km-e golaýy gaty örtükli ýollardyr. Uly Özbek traktynyň ykdysady raýonyň çäginde geçmegi onuň ösüşine duýarly täsir edýär.

Demir ýol çäk boýunça üçburçluk şeklinde gurlan. Üçburçlugyň Jyzzak, Syrderýa we Hawas depelerinden ýollar başga welaýatlara ýaýrap giden. Çäk boýunça magistral gaz turbalary kesip geçýär. Ýokary güýjenmeli elektrik liniýalary çägi tekiz örtýär (kartadan esasy ýollary anyklaň).

1. Ykdysady raýonyň geografik ýerleşişine we tebigy şertine mahsus aýratynlyklaryň ykdysady ähmiýetini düşündirip beriň.
2. Ykdysady raýonyň çägi golaýda özleşdirilendigini nämelerden bilmek bolýar? Mysallar getiriň.
3. Raýon möçberinde we onuň başga raýonlar bilen aragatnaşygynda nähili transportdan peýdalanylýar? Sebäbini düşündiriň.

43-nji ders

SYRDERÝA WELAYÁTY

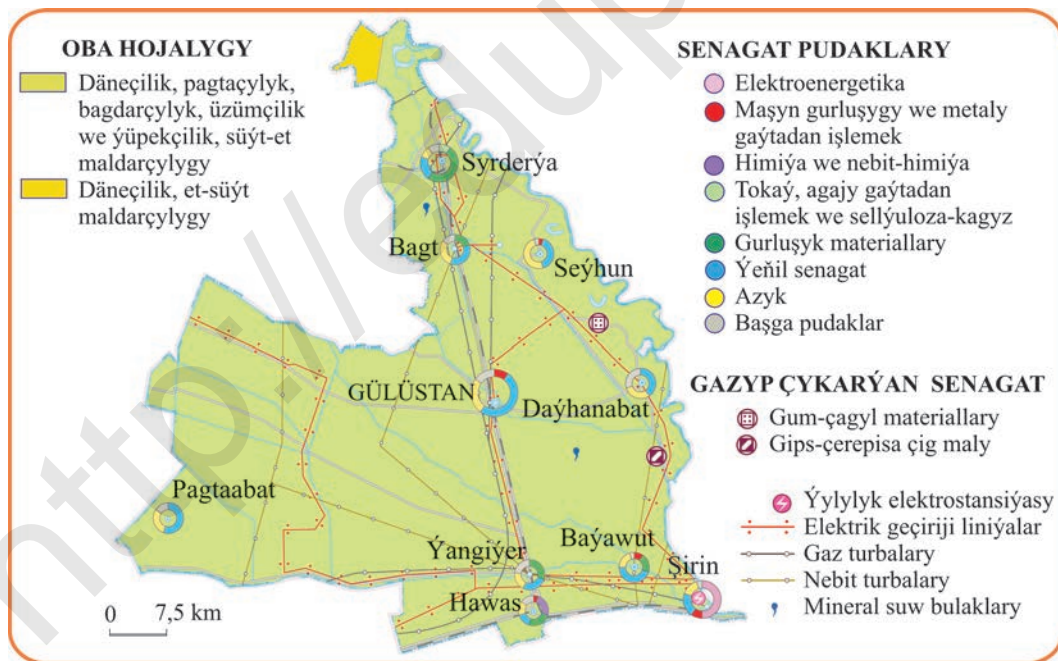
Goşmaçadaky 1-nji jedwelden welaýatyň ilatynyň sanyny we meýdanyny anyklaň.

Syrderýa welaýaty Mürzeçölüň özleşdirilen bölegini öz içine alýar. Welaýatda ekerançylyga ýaramly ýerler köp. Emma tebigatyna mahsus käbir amatsyzlyklar sebäpli ekerançylykda ençeme zähmet, serişde sarplamaga dogry gelýär. Tebigatyň amatsyzlyklaryny aradan aýyrmak üçin ihota daragtzarlary döretmek, ýerasty suwlaryny drenažlar gazyp çalykdymak we topragy ýuwup durmak talap edilýär.

Syrderýa welaýatynda ýurduň **ilatynyň** 2,5 göterimi ýaşayar. Ilat tutulýgyna suwarylýan çäklerde ýerleşýär. Täze ýerleri özleşdirmek maksadynda başga welaýatlardan işçi güýçleri çekilen. Häzir welaýat öz işçi güýçleri bilen doly üpjün edilen.

Oba hojalygynyň esasy pudaklary: pagtaçylyk, däneçilik, bakjaçylyk, et-süýt maldarçylygy. **Senagatyň esasy pudaklary:** elektroenergetika, ýeňil (pagta arassalaýjy), azyk, un-ýarma (95-nji surat).

95-nji surat. Syrderýa welaýaty.

96-njy surat. Syrderýa welaýatynyň Özbegistan Respublikasyndaky ülşi (göterim, 2017-nji ýyl).

Welaýat hojalygynyň esasyny oba hojalygy düzýär. Ekin meýdanlarynyň ululygy taýdan welaýat respublikada öňki orunda durýar. Ekin meýdanlarynyň ýarysyna diýen ýaly pagta ekilýär. Ondan soňky orunlarda däne, ot-ıým, miwegök önüm we bakja ekinleri durýar. Gülüstan we Hawas tümenlerinde gök önüm we bakja ekinleri ýetişdirilýär. Bagdarçylyk we üzümçilik hem ösen.

Welaýatda **senagat** saldamlylygy boýunça oba hojalygyndan soň durýar (96-njy surat). Bu günki günde 80-den artyk senagat kärhanasy bar. Welaýat senagatynyň esasyny elektrik energiýa önümçiligi düzýär.

Şirin şäherindäki Syrderýa ÝES, Gülüstan şäherindäki ýag-ekstraksiýa zawody, Ýangiýer şäherindäki gurluşyk materiallary we konstruksiýalary kombinaty we welaýat pagta arassalaýjy zawodlary iri senagat kärhanalary hasaplanýar. Welaýatda onlarça bilelikdäki kärhanalar iş alyp barýar.

Şäherleri. Welaýatda 5 şäher bar. **Gülüstan** – welaýatyň administratiw merkezi. Şäher demir ýol we magistral awtomobil ýolunyň üstünde ýerleşýär. Ol şäher statusyny alanyna ýarym asyrdan geçdi. Şäherde pagta arassalaýjy, ýag-ekstraksiýa, çörek zawodlary we elewator işläp dur. Şäherde uniwersitet, birnäçe akademik liseý, kesp-hünär kolležleri we başga medeni-durmuş edaralary bar.

Ýangiýer 1957-nji ýylda döredilen. Şäherde toýun turbalar hem-de ýokary basyşa çydamly turbalary öndürýän zawod, demir-beton önümleri kombinaty bar. Kombinat elektrik maçталary, beton ganaw (lotok)lar we oňa niýetlenen esas öndürýär. Şäheriň geografik ýerleşişine mahsus amatsyzlyklar onuň ösüşine erbet täsir edýär.

1. Kartadan Syrderýa welaýatynyň araçäklerini görkeziň, onuň tebigy şertine mahsus aýratynlyklary aýdyň.
2. Welaýat hojalygyna mahsus aýratynlyklary aýdyp beriň.
3. Welaýat şäherleriniň döredilmeginde nähili faktorlaryň möhüm rol oýnandygyny düşündiriň.
4. Tümeniňizden Syrderýa welaýatynyň merkezine barylýan iň gysga ýoly anyklaň.

44-nji ders

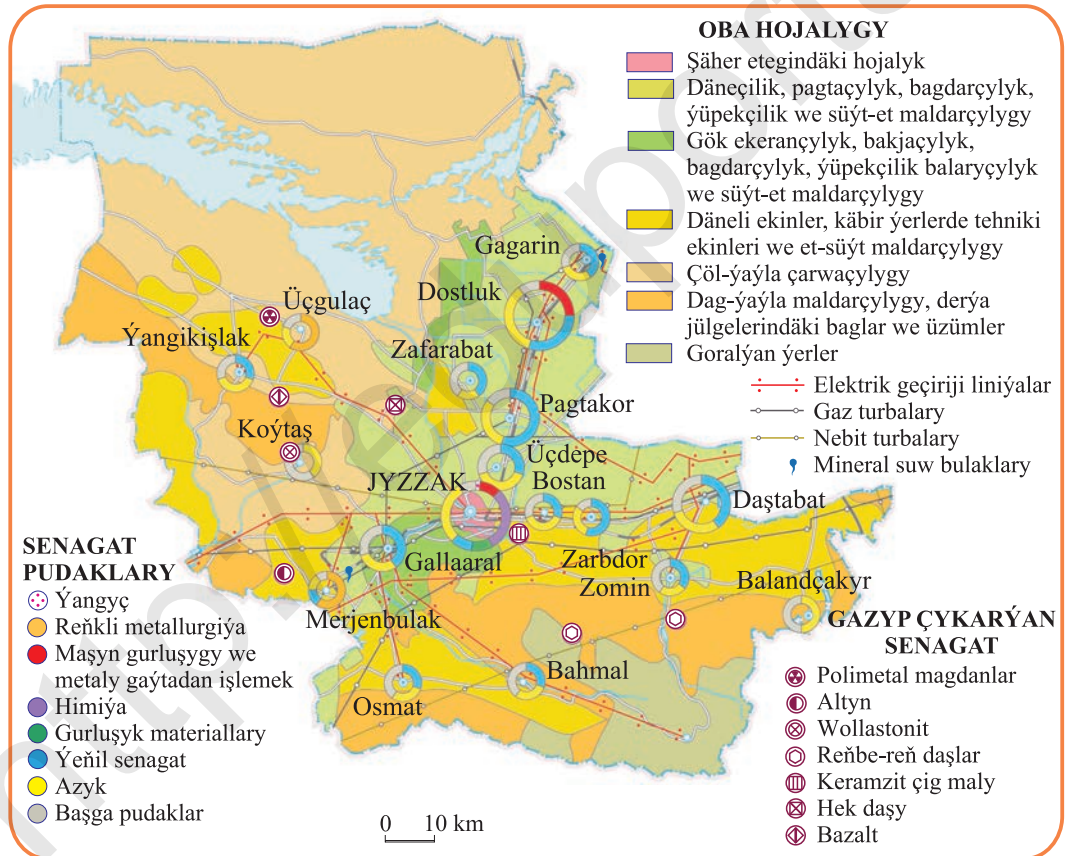

JYZZAK WELAYATY

Goşmaçadaky 1-nji jedwelden welayatyň meýdanyny, ilaty sanyny we ilatyň ortaça gürlügini anyklaň.

Jyzzak welayaty Mürzeçöl ykdysady raýonynyň günorta günbatarynda ýerleşýär. Welayatyň çägi Sangzar derýasy hem-de Günorta Mürzeçöl kanalynyň suwy bilen suwarylýar. Onuň çägi demirgazyk tarapa ýapgyt bolup, emeli suwaryş üçin amatly (97-nji surat).

Welayatyň çäginde köp pudakly hojalyga esas bolýan köpdürli tebigy baýlyklar tapylan. Türküstan ulgamynyň demirgazyk eteginde Zomin dag-tokaý goraghanasy döredilen. Bu ýerde dag ösümlük we haýwanat äleminiň

97-nji surat. Jyzzak welayaty.

98-nji surat. «Zomin» sanatoriýasy.

ösüşi boýunça barlag alnyp barylýar. Şol söläm sebite dynç alyş mesge-
ni – «Zomin» sanatoriýasy gurlan (98-nji surat).

Jyzzak welaýatynda Zomin milli tebigy parky döredilen. Milli bag seýil
hyzmatyny ýerine ýetirýär hem-de bagda senagatyň tebigy gurşawa täsiri
öwrenilýär. Gallaaralyň çäginde şypaly suw, Balykçy kölünde bolsa şypaly
palçyk köp. Üçgulaç käninden polimetal magdany, Merjenbulak käninden
altyn, Akdaş, Garadaş we Uzyn känlerinden mermer gazyp alynýar.

Ilaty. Jyzzak welaýatynda ýurduň ilatynyň 4 göterimi jemlenen. Ilatyň
ýarysy diýen ýaly şäherlerde ýaşaýar. Welaýat ilatynyň 81 göteriminden
köpräginini özbekler düzýär.

Senagatyň esasy pudaklary: reňkli metallurgiýa, maşyngurluşyk,
himiýa, gurluşyk materiallary, ýeňil, azyk.

Oba hojalygynyň esasy pudaklary: pagtaçylyk, däneçilik, gök
ekerançylyk, bagdarçylyk, et-süýt maldarçylygy.

Welaýat özüniň ýangyç-energetika toplumyna eýe däl. Oňa tebigy gaz
Buhara welaýatyndan, elektrik kuwwaty bolsa Syrderýa welaýatyndan
getirilýär. Dag-magdan senagaty Goýundaşda ösen. Demirgazyk Nurata
daglarynda wolfram-molibden känleri işläp dur. Gazyp alynýan magdanlar
Çyrçykdayky kyn ereýän we yssa çydamly garyndylar kombinatynyň esasy
çig malydyr. Jyzzakda akkumulýator zawody, trikotaž fabriği, polietilen
öndürýän we gurluşyk materiallary zawodlary bar. Daşary ýurtly fir-

malar bilen 20-ä golaý bilelikdäki kärhanalar döredilen. Senagat önüminiň esasy bölegi ýeňil senagatda alynýar.

Oba hojalygy. Welaýatyň çäginde oba hojalyk ekinleri ekilýän 1,2 mln gektar ýer bar. Munuň 1/3 böleginden ekerançylykda peýdalanylýar. Welaýatda pagta bilen birlikde gallaçylyk hem uly saldama eýe (99-njy surat). Galla meýdanynyň ululygy taýdan Jyzzak welaýaty ýurdumyzda öňki orunlarda durýar. Garaşsyzlykdan öň 210 müň tonna pagta, 80 müň tonna galla ýetişdirilen bolsa, häzirki wagtda bu görkeziji birnäçe esse artdy.

Welaýatda ýaýla maldarçylygy, gallaçylyk raýonlarynda öý guşçulygy giň ösen. Jyzzakda garabaýyr tohumly at ýetişdirýän mahsus hojalyk bar. Jyzzak demir ýol, awtomobil ýollary bilen gowy üpjün edilen. Önümçilik aýratynlyklaryna görä awtomobil ýollary gurluşygyna aýratyn üns berilýär.

Şäherleri. *Jyzzak* şäheri welaýatyň administratiw merkezidir. Ol deňiz derejesinden 450 m belentde, Sangzar derýasynyň boýunda gurlan. Daşkent–Samarkant demir ýoly we Uly Özbek trakty şäheriň golaýyndan geçýär.

Jyzzakda XX asyryň başynda degirmen, juwazçylyk, demirçilik we küýzegärçilik kärhanalary bolupdyr. Häzir şäherde azyk, ýeňil hem-de himiýa we maşyngurluşyk senagaty kärhanalary bar. Jyzzak – abat, ýaşyl agaçlar ekilen şäher. Jyzzak döwlet pedagogika instituty, Jyzzak politehnika instituty, birnäçe akademik liseý we kesp-hünär kolležleri, köp mekdepler işläp dur.

99-njy surat. Jyzzak welaýatynyň Özbekistan Respublikasyndaky ülsi (göterim, 2017-nji ýyl).

1. Jyzzak welaýatynyň geografik ýerleşşi bilen tebigy şertinde nähili baglanyşyk bar?
2. Welaýat hojalygyna mahsus aýratynlyklary aýdyp, sebäbini düşündirip beriň.
3. Jyzzaga barmakçy bolsaňyz haýsy ilatly punktlardan geçýändiginizi aýdyň.
4. Size haýsy derýa ýa-da kanaldan suw gelýär?

45-nji ders

FERGANA YKDYSADY RAÝONY

Ykdysady ýerleşşi we tebigy baýlyklary. Fergana ykdysady raýony administratiw taýdan Andijan, Namangan we Fergana welaýatlaryndan döredilen. Bu ykdysady raýon respublikanyň çäginii 4 göteriminden sähel artygrak bölegini eýelesen-de, onda Özbekistanyň ilatynyň 1/3 bölegi ýaşayar. Raýonyň çägi hemme tarapdan daglar bilen gurşalan.

Gazylyp alynýan peýdaly zatlaryň esasy bölegi daglarda toplanan. Dag aralarynda Şahymerdan, Nanaý, Gowasaý we Kosonsaý ýaly ajaýyp oazisler bar. Bu ýerlerde dynç alyş öýleri, sanatoriýalar we başga seýil mesgenleri gurlan. Ykdysady raýonyň iň pes ýerinden Syrderýa akyp geçýär. Ilatyň müň ýyllardan bäri suwarymly ekerançylyk bilen meşgullanmagy netijesinde toprak we ösümlük dünýäsi medenileşen.

Onuň çäginde nebit, gaz, kükürt, galaýy, altyn, oda çydamly toýun, dürli gurluşyk materiallary, şypa beriji suwlar tapylan. Känleri işe salmak amatly. Beýik Ýüpek ýoly geçen döwürlerde oba hojalygy, söwda, hünärmentçilik gülläp ösüpdir. XIX asyrda ilkinji demir ýol guruldy. Garaşsyzlyk ýyllarynda bolsa ykdysady raýony ýurduň başga çäkleri bilen baglaýan «Angren–Pop» demir ýoly guruldy. Bular onuň ykdysady geografik ýerleşşini has gowulandyrdy.

Ilaty. Raýon ilatynyň sany, gürlügi we işçi güýçleriniň ülşi taýdan ýurdumyz ykdysady raýonlary arasynda birinji orunda durýar. Ilat, esasan, tebigy köpeliş hasabyna köpelip barýar. Ilatyň tiz köpelyändigini we täze özleşdirilýän meýdanlaryň çäklendirilenliginden işçi güýji agdyklyk edýär. Muny aradan aýyrmak üçin sosial ugruň kärhanalaryny köpeltmek, köp zähmet talap edýän önümçiligi has-da ösdürmeli.

Bu ýerde iri şäherler we şäherçeler, obalar köp. İşçi güýçleriniň düzüminde hünärli kadrlaryň ülşi başga raýonlardaka garanda köp. Ilat Merkezi Ferganada hem beýlekilerden seýrek ýerleşýär. Raýonda urbanizasiýa derejesi ýokary, ilatyň 58 göterimi şäherlerde ýaşayar.

Hojalygy we onuň territorial guralyşy. Fergana territorial önümçilik top-lumy ýokary derejede kämilleşdirilen. Ol geçen asyryň başlarynda hem başga raýonlardan şu tarapy bilen tapawutlanýardy.

Oba hojalygy başga raýonlardakydan ýokary intensiwligi bilen tapawutlanýar. Raýon ýurtda ýetişdirilýän pagtanyň 25 göterimini diýen ýaly berýär. Dag aralary we etekleri tehnikadan peýdalanmagy çäklendirýär. Şonuň üçin bu ýerlerde miweli agaçlar ösdürilýär (100-nji surat). Şäherleriň töwereginde miweli baglar we üzüm baglary, gök önüm, kartoşka, bakja ekinleri aýratynam giň ýaýran.

100-nji surat. Andijan welaýatynyň daky baglar.

Maldarçylyk, esasan, süýt-et ýetişdirmäge ýöriteleşen. Raýon ýurduň pileçilik bazalaryndan biridir. Raýon Özbekistanda ýetişdirilýän piläniň 45 göterimine golaýyny berýär.

Senagaty. Garaşsyzlyk döwründe gazylyp alynýan peýdaly zatlar we oba hojalyk çig maly esasynda köp täze senagat pudaklary emele geldi. Raýon ýangyç-energetika toplumynyň öz baýlyklarynyň ülşi kiçi. Gaz başga ykdysady raýonlardan getirilýär. Kuwasay ÝEM, Fergana, Andijan we Namangan ÝEM-leri, Şährihan hem-de Namangansay gidroelektrostansiyalary bütinleý raýon üçin işlese-de, ýöne raýonyň elektrik kuwwatyna bolan zerurlygyny kanagatlandyryp bilmeýär. Bu meseläniň çözüwi hökmünde kuwwaty 900 megawatt bolan Törekorgan ÝES gurmak göz önünde tutulýar. Bu uly desganyň işe düşürilmegi Fergana ykdysady raýonynyň elektrik energiýa bolan zerurlygyny doly üpjün etmek mümkinçiligini bermek bilen çäklenmän raýonyň gelejekki ösüşinde uly orun tutýar.

Asaka, Kokant, Namangan, Fergana maşyngurluşygyň iri merkezleri hasaplanýar. Fergana TÖT-da **gurluşyk materiallary senagaty** hem ösen. Kuwasay sement zawody, Andijan, Fergana, Kokant we Kuwasay şäherlerinde jaý gurluşygy kombinatlary, demir-beton konstruksiýalary zawody işläp dur. Ýeňil we azyk senagatlary esasy ýöriteleşme ugurlary hasaplanýar. Raýon deri aýakgaplary, ösümlük ýagyny öndürmek boýunça ýurtdaky başga ykdysady raýonlardan öňdedir.

Transporty. Raýon demir ýol, awtomobil we howa transporty bilen ýeterli üpjün edilen. Demir ýol jülge boýunça halka şeklinde geçip, üpjünçilik derejesi ýurduň ortaça görkezijisinden 2 esse ýokary. Raýon başga ykdysady raýonlar bilen Täjigistanyň çägindeki «Hojant derwezesi»nden geçýän demir we awtomobil ýollary hem-de Kamçyk geçelgesi arkaly geçýän Angren–Pop demir ýoly we Daşkent–Angren–Kokant awtomobil ýoly arkaly baglanan. Raýon möçberinde awtomobil transporty, aýratynam, möhüm rol oýnaýar.

Daşky ykdysady işi. Raýon daşary ýurda pagta süými we pagta ýagy, kadylan miwe, konserwler, ýüp-matalar, maşynlar, mineral dökünler, sement, şifer, keramika hem-de toýun önümleri we başga önümleri çykarýar. Raýona kömür, galla, agaç-tagta, mineral dökün, dokmaçylyk önümleri, maşynlar, gural-enjamlar hem-de medeni harytlar getirilýär.

Ykdysady geografik raýonyň administratiw welaýatlary territorial-önümçilik toplumlary, hojalyk pudaklary hem-de tebigy we ykdysady mümkinçilikler taýdan bir-birinden tapawutlanýar.

1. Ykdysady geografik raýonyň geografik ýerleşişindäki we tebigy şertindäki aýratynlyklar onuň hojalygynda nähili ähmiýete eýe?
2. Şäherleriň we obalaryň emele gelmegi hem-de territorial ýerleşişini nähili faktorlaryň netijesidigini oýlap görüň.
3. Içki we daşky aragatnaşyklar nähili transport arkaly amala aşyrylýar? Näme üçin şeýle? Sebäbini düşündiriň.

46-njy ders

ANDIJAN WELAÝATY

Goşmaçadaky 1-nji jedwelden welaýatyň ilatynyň sanyny we meýdanyny anyklaň.

Andijan welaýaty ýurduň iň gündogar welaýatydyr. Welaýatyň günbatary düzlük, gündogary gyr-baýyrlardan ybarat bolup, dag ulgamlaryna utgaşýar.

Oba hojalygynyň esasy pudaklary: pagtaçylyk, däneçilik, gök ekerançylyk, bagdarçylyk, üzümçilik, et-süýt maldarçylygy, ýüpekçilik. **Senagatyň esasy pudaklary:** maşyngurluşyk, awtomobilgurluşyk, elektroenergetika, ýeňil senagat, azyk senagaty.

Welaýatyň **oba hojalygy** ösen (101-nji surat). Özleşdirilýän ýerler galmadyk diýen ýaly. Pagtanyň ähli hasyly diňe hasyllylygy ýokarlandyrmagyň hasabyna artdyrylýar. Gök önüm, kartoşka we bakja ekinleri, esasan, şäherleriň töwereginde ýetişdirilýär. Oba hojalygynda bagdarçylyk saldamly orun tutýar. Baglar we üzüm baglary baýyrlaryň hasabyna giňelýär. Ýöriteleşen bagdarçylyk hojalyklary bar.

Maldarçylygynda goýun we geçileriň ülsi uly. Iri şahly mallar, esasan, süýt we et üçin bakylýar. Pileçilik welaýat hojalygynda möhüm ähmiýete eýe.

Welaýatda **senagat** hem ýokary derejede ösen bolup, onda 160-dan artyk senagat kärhanalary bar. Kärhanalaryň arasynda Asaka awtomobil zawody, Andijan awtomobil oturgyçlary zawody, irrigasiýa maşyngurluşygy zawody, «Semurg» trikotaž paýdarlar bileleşigi iri kärhanalar hasaplanýar. Kärhanalar,

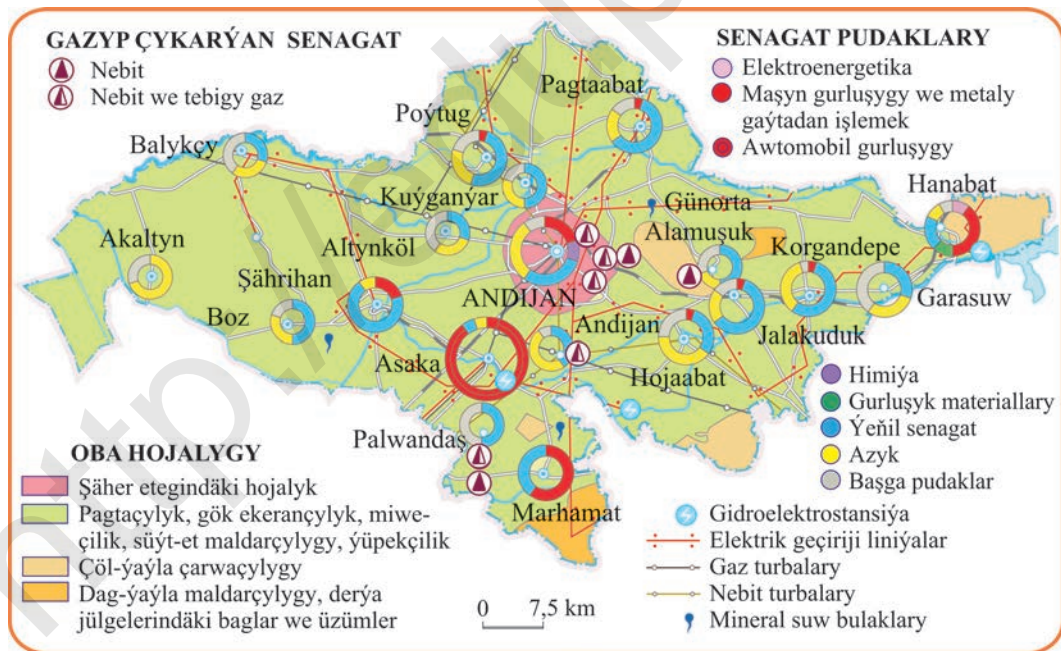
esasan, Andijan senagat düwüninde ýerleşýär. Welaýat elektrik energiýany ykdysady geografik raýonyň birleşen energetika ulgamyndan alýar. Kampirawat suw howdanynda kuwwaty 100 müň kilowattly GES gurlan.

Andijan ýurtda ilkinji nebit alnan merkezlerden biridir. Nebit turba arkaly Fergana welaýatyndaky nebiti gaýtadan işleýän zawodlaryna iberilýär. Hojaabatda ýurdumyzdaky iň iri ýerasty gaz howdany gurlan. Ondaky gazdan Andijan we Asaka şäherlerine-de eltip berilýär (102-nji surat).

Şäherleri. *Andijan* suwarymly ekerançylyk merkezinde ýerleşýär. Nebit, gaz we gurluşyk materiallary känleri şäheriň ýanynda ýerleşýär. Şäherde agyr, ýeňil hem-de azyk senagatyna degişli 40 -a golaý kärhana işläp dur. Olardan pagta zawody, dokmaçylyk hem-de trikotaž fabrikleri

101-nji surat. Andijan welaýatynyň Özbekistan Respublikasyndaky ülşi (göterim, 2017-nji ýyl).

102-nji surat. Andijan welaýaty.

103-nji surat. Asakadaky awtomobil zawodynyň önümleri.

ýurt möçberindäki iri kärhanalar hasaplanýar. Şaýy dokaýan kärhanalar welaýat pileçileri tarapyndan pile bilen üpjün edip durulýar. Şäherde Andijan döwlet uniwersiteti, lukmançylyk, oba hojalyk, maşyngurluşyk institutlary bar. Köp teatrlar, kitaphanalar, sport meýdançalary, seýil we botanika baglary bar. Baburylar döwründe hem Andijan hojalygy, ylym-bilimi we medeniýeti öz döwrüne görä ösüş gazanan şäher bolupdyr. Babur bu hakda «Baburnama» eserinde ýazyp galdyrypdyr.

Asaka ýurduň awtomobilgurluşyk merkezidir. Bu ýerde «Lacetti», «Chevrolet Tracker», «Chevrolet Captiva», «Malibu», «Cobolt» kysymly täze awtomaşynlary hem öndürmek ýola goýuldy (103-nji surat). Asaka şäheri Şährihansaý derýasy akyp çykýan baýyrlygyň eteginde ýerleşýär. Şäheri pagta meýdanlary, baglar, üzüm baglary gurşaýar. Şäherde awtomobil zawodyndan daşary, pagta-ýag zawodlary, ýeňil we azyk senagatynyň başga kärhanalary, çüýşe we kislorod zawodlary, gurluşyk materiallaryny öndürýän kärhanalar bar. Köp medeni aň-bilim edaralary işläp dur. Şäher Andijan, Fergana we Margilan ýönelişindäki ýollaryň üstünde ýerleşýär.

1. Welaýatyň geografik ýerleşşi we tebigy şertleri hojalyk üçin nähili mümkinçilikleri döredýändigini aýdyp beriň.
2. Welaýat oba hojalygynda nähili özgerişler bolup geçdi?
3. Welaýat hojalygyny ýene-de ösdürmek üçin näme etmeli?

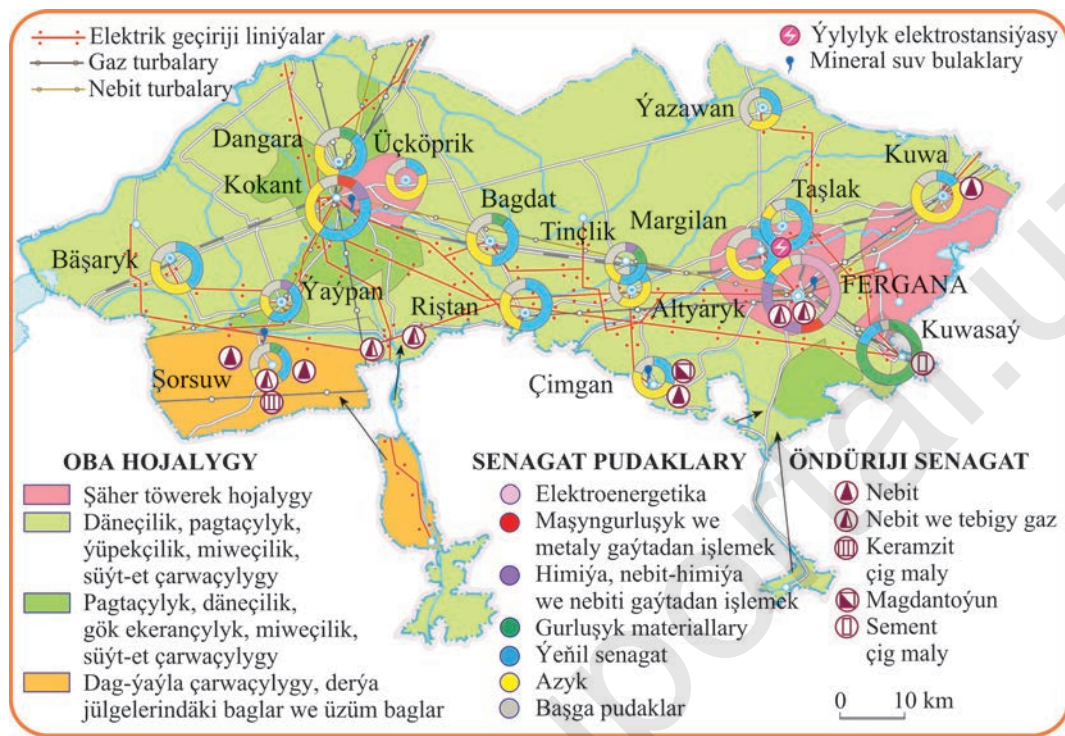
47-nji ders

FERGANA WELAÝATY

Goşmaçadaky 1-nji jedwelden welaýatyň ilatynyň sanyny we meýdanyny anyklap, ilatynyň ortaça gürlüginini tapyň.

Welaýata jülgäniň düzlük bölegi, Alaý we Türküstan ulgamlarynyň dagetekleri girýär. Isfaýram, Şahymerdan, Soh, Isfara derýalarynyň ekerançylykda ähmiýeti uly. Naryn bilen Garaderýadan birnäçe suwaryş kanallary çykarylan (*olary okuw atlasyndan garap çykyň*). Welaýat ähli senagat önümine görä diňe Daşkent welaýatyndan yzda durýar.

104-nji surat. Fergana welaýaty.

Oba hojalygynyň esasy pudaklary: däneçilik, pagtaçylyk, bagdarçylyk, üzümçilik, et-süýt maldarçylygy, öý guşçulygy, ýüpekçilik. **Senagatyň esasy pudaklary:** elektroenergetika, himiýa, nebiti gaýtadan işlemek, gurluşyk materiallary, ýeňil senagat we azyk senagaty (104-nji surat).

Fergana welaýatynyň **oba hojalygy** pagta we galla ýetişdirmäge hemde pileçilige ýöriteleşen. Ekin meýdanynyň esasy bölegine pagta we galla ekilýär (105-nji surat). Bugdaý we arpa düme ýerlerde, şaly bolsa zeykeş ýerlerde ýetişdirilýär. Mekgejöwen, ak jöwen we ýorunja hemme tümenlerde pagta bilen çalşyryp ekilýär. Bagdarçylyk, üzümçilik üçin welaýatda şert amatly. Welaýat nary we injiri bilen at gazanan. Fergana welaýatynda ýaýlalar Andijan welaýatyndaka garanda ep-esli köp. Çarwa mallary, esasan, goýunlardan we geçilerden ybarat. Welaýat ýurtda ýetişdirilýän piläniň 20 göterime golaýyny berýär.

105-nji surat. Fergana welaýatynyň Özbegistan Respublikasyndaky ulşi (göterim, 2017-nji ýyl).

Senagaty köp pudakly bolup, onda agyr senagatyň ulşi ep-esli uly. Nebiti gaýtadan işleýän, himiýa we energetika senagaty diňe bir ykdysady raýonda eýsem, eýsem respublikada hem tapawutlanýar. Nebiti gaýtadan işleýän 2 zawod bolup, biri Ferganada, ikinjisi Altyarykda ýerleşýär. Maşyngurluşyk, metal işläp taýýarlaýan we gurluşyk materiallaryny öndürýän pudaklar hem möhüm ähmiýete eýe. Ýeňil we azyk senagaty oba hojalyk pudaklarynyň esasynda emele gelen. Senagat kärhanalary Fergana–Margilan senagat raýony we Kokant, Kuwasay senagat düwünlerinde toplanan.

Transporty. Welaýat demir ýol we awtomobil ýollary bilen gowy üpjün edilen. Welaýatdan pagta süýümi we pagta ýagy, şaýy, ýüp-mata, trikotaž harytlary, kakadylan miwe, miwe konserwleri, mineral dökün we sement iberilýär.

Tagta-agaç, dürli enjamlar, traktorlar, pagtaçylyk üçin zerur maşynlar, galla, un, gant, giň sarp ediş önümleri getirilýär.

Şäherleri. Welaýatda 9 şäher bar. **Fergana** möhüm senagat, transport we medeniýet merkezidir. Şäher suw bilen gowy üpjün edilen, tomsy birneme salkyn. Şäherde iki ÝEM işläp dur. Ykdysady raýonyň birleşen energetika ulgamy şu ÝEM-ler esasynda şekillenen. Şäherde Fergana döwlet uniwersiteti, politehnika instituty, Daşkent informasion tehnologiýalary uniwersitetiniň, Daşkent lukmançylyk akademiýasynyň hem-de Özbegistan döwlet sungat we medeniýet institutlarynyň filiallary iş alyp barýar. Yüpekçilik ylmy barlag instituty bar. Medeniýet we seýil baglary, çüwdürimler, alleýalar, saýa-salkyn meýdanlar şähere özgeçe gözellik berýär. Beýik astronom, matematik we geograf Ahmet al-Fergany şu mekanda doglan.

Margilan şaýy (atlas) önümçiligiň merkezi hökmünde gadymdan at gazanan şäher. Şäherde pagta, gön zawody, ýüpek öndürýän kärhanalar bar. Margilanlylaryň dokmaçylyk başarnygy ýokary derejede kämilleşdi we giň ýaýbaňlandy. Margilan şaýy kombinaty ýurtdaky iň iri dokmaçylyk kärhanalaryndan biridir. Kombinat şol bir wagtda iri okuw merkezi hemdir.

Onda ýüpekçilik ylmy barlag instituty hem iş alyp barýar. Meşhur fikh alymy Burhaniddin Marginany şu ýerde doglan.

Kokant Fergana welaýatynyň günbatarynda, transport ýollarynyň üstünde ýerleşýär. Ondan Daşkent, Namangan we Fergana taraplara demir ýol we awtomobil ýollary geçýär. Garaşsyzlyk ýyllarynda Kokandyň senagaty ösüp, şäher möhüm senagat düwünine öwrüldi. Şäherdäki superfosfat zawody hem-de elektrik maşyngurluşygy, dokmaçylyk maşyngurluşygy zawodlary respublikadaky iri kärhanalardandyr. Şäher uzak wagt Kokant hanlygynyň paýtagty bolupdyr. Ol welaýatdaky esasy medeniýet merkezlerinden biridir.

Kuwasay 1954-nji ýylda işçiler şäherçesiniň ornunda gurlan. Şäheriň golaýyndaky hek, mergel, gips we toýun baýlyklary esasynda ol gurluşyk materiallaryny öndürýän senagat merkezine öwrüldi. Häzirki wagtda sement, şifer, hek hem-de kerpiç zawodlaryndan ybarat kombinat işläp dur. Bu kombinat respublikada öndürilýän sementiň saldamly bölegini berýär. Kuwasay keramika zawodynda şakäse, käse, çäýnek, legen we başga gaplary öndürmek ýyldan ýyla artýar.

Riştan – kúyzeğärçilik önümlerini öndürýän merkez. Ondaky kúyzeğärçilik artelleri birleşdirilip, kombinata öwrülen. Häzir kombinatda 20-den artyk görnüşdäki önüm öndürilýär.

1. Kartadan Fergana welaýatynyň araçäklerini görkezip, onuň geografik ýerleşişini we tebigy şertine mahsus aýratynlyklary aýdyp beriň.
2. Welaýatyň hojalygynda haýsy pudak tiz ösýär?
3. Kuwasay senagat merkezi bilen Kokant senagat düwünini deňeşdirip, iň möhüm tapawutlaryny düşündiriň.

48-nji ders

NAMANGAN WELAÝATY

Goşmaçadaky 1-nji jedwelden welaýatyň ilatynyň sany we meýdanyny anyklyab, ilatynyň ortaça gürlüginini tapyň.

Namangan welaýaty ykdysady raýonyň demirgazyk bölegindedir. Welaýatyň belent dag ulgamlary bilen gurşalan gündogar böleginde klimat başga ýerlerden ýumşak. Welaýatyň günbatar böleginde ygal kem ýagýar we derýalar hem kem.

Ilaty. Welaýat ilaty tebigy ösüş depginleri taýdan öňki orunda durýar. Şoňa görä zähmete ýaramlylaryň sany tiz köpelip barýar.

Oba hojalygynyň esasy pudaklary: däneçilik, pagtaçylyk, gök ekerançylyk, bagdarçylyk we üzümçilik, et-süýt maldarçylygy, pileçilik. **Senagatyň esasy pudaklary:** elektroenergetika, maşyn-gurluşyk, gurluşyk materiallary, ýeňil we azyk.

Hojalygy. Namangan welaýatynda hem suwarymly **ekerançylyk** üstün durýar. Welaýatyň çäginde köp suwaryş desgalary – Demirgazyk Fergana, Ahunbabaýew adyndaky, Çust, Çardagsaý kanallary we başgalar gurlan. Irrigasiýanyň ösüşi suwarymly ýerleri giňeltmek we meliorasiýa ýagdaýyny gowulandyrmaga mümkinçilik berdi.

Ekin meýdanlarynyň esasy bölegine pagta we galla ekilýär (106-njy surat). Pop we Çust tümenlerindäki ýaýlalarda goýun we geçi köp bakylýar. Iri şahly mallar hemme ekerançylyk tümenlerinde bakylýar. Ýaýlalar ýetişmänligidinden ençeme hojalyklar mallary tomusda dag ýaýlalaryna sürüp barýarlar. Pileçilik pagtaçylyk bilen bile ösdürilýär.

Senagat, esasan, ýeňil we azyk kärhanalary hem-de maşyn-gurluşygyndan ybarat. Senagat kärhanalarynyň esasy bölegi Namangan senagat düwüninde ýerleşýär (107-nji surat). Demir ýol, awtomobil transporty gowy ösen. 2018-nji ýyly welaýatyň sosial-ykdysady ösüşini çaltlandyrmak maksadynda Çust tümeniniň çäginde «Namangan» erkin ykdysady zonasy döredildi.

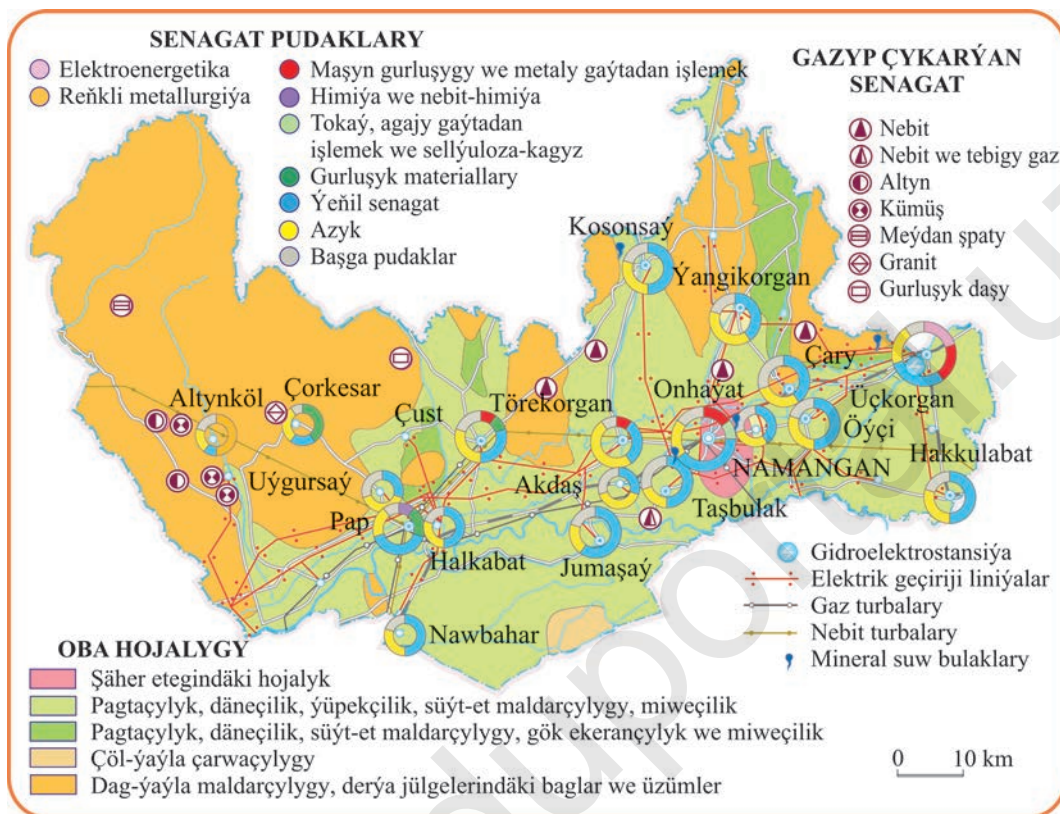
Şäherleri. **Namangan** welaýatyň administratiw, ykdysady we medeni merkezidir.

Şäher Namangansaýyň boýunda ýerleşýär. Ol welaýat senagaty önüminiň uly bölegini berýär. Şäherde şaýy fabrigi we kostumbap matalar kombinaty, elektrotehnika zawody, emeli süýüm zawody, iki pagta arassalaýjy zawody, ýag-ekstraksiýa we konserw zawodlary, elektrostansiýalary, gap-ganar üçin ulanylýan irimçik mata fabrigi we başga kärhanalar işläp dur. Gurluşyk materiallary senagatyna degişli kärhanalardan jaý gurluşygy kombinaty, demir-beton konstruksiýalar zawody, kerpiç zawody we başgalar iş alyp barýar.

Şäherde birnäçe ýokary okuw mekdepleri bar. Namangany halkymyz «güller şäheri» diýip atandyrýarlar. Şäher merkezindäki Meş-

106-njy surat. Namangan welaýatynyň Özbegistan Respublikasyndaky ülşi (göterim, 2017-nji ýyl).

107-nji surat. Namangan welaýaty.

rep adyndaky medeniýet we seýil bagy ýurdumyzdaky iň gözle baglardan biridir. Şäher merkezinden çete tarap şöhle şekilli ýaýrap giden giň we rowan köçeler şäher merkezini mikrorayonlar bilen baglaýar.

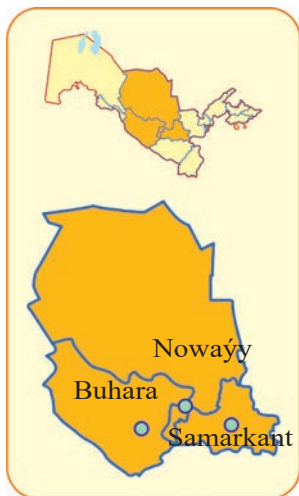
Çust – tümen merkezi. Namangandan Daşkentde we Kokanda barylýan awtomobil ýolunyň üstünde ýerleşýär. Şäherde tikiñçilik fabrigi, hünärmentçilik kärhanalary, medeni-durmuş edaralary bar. Çust pyçakçylyk bilen meşhur. **Popda** tehnik rezin we aýakgap zawodlary işläp dur. Gelejekde zawodda rezin şinalary gaýtdan işlemek ýola goýulýar. **Üçkorgan** tümen merkezi. Ondan Andijan, Namangan we Daşkent tarap awtomobil ýollary gidýär. Şäheriň ýanynda Naryn derýasyna GES gurlan. Şäherde iri pagta arassalaýjy hem-de ýag zawodlary iş alyp barýar.

1. Welaýatyň ykdysady geografik ýerleşişine mahsus aýratynlyklar nämelerden ybarat?
2. Namangan welaýatynyň ykdysady karta-shemasyndan peýdalanyp, Çust bilen Popy deňeşdiriň we iň möhüm tapawutlary görkeziň.
3. Sudury kartadan Namangan welaýatyna degişli ýumuşlary ýerine ýetiriň.

49-njy ders

ZEREWSHAN YKDYSADY RAÝONY

Ykdysady geografik ýerleşşi we tebigy baýlyklary. Bu ykdysady raýon Samarkant, Buhara we Nowaýy welaýatlarynyň çäginde ybarat. Meýdanynyň ululygy taýdan Aşaky Amyderýa ykdysady raýonyndan soňky orunda durýar.

Hany aýdyň, ykdysady raýonyň geografik ýerleşşini nähili bahalasaň bolýar?

Meýdanynyň esasy bölegi düzlükden (Gyzylgum çöli) ybarat. Ol garakölçülik üçin ähmiýetlidir. Düzlügiň merkezinde Tamdydag (iň belent depesi 922 m), Bökendag, Owminzadag, Guljukdag ýokary galyp durýar. Düzlügiň gündogarynda Nurata, Akdag, Garadaglaryň günbatar bölegi ýerleşýär.

Bular hem ykdysadyýetde belli bir ähmiýete eýe. Zerewshan jülgesiniň aşaky bölekleri suwarymly ekerançylyk üçin amatly.

Ykdysady raýonyň klimaty ýiti kontinental bolup, tomsy yssy we gurak bolýar. Ösümlük ösýän döwrüň temperaturasynyň ýygnyndysy demirgazykda 3000°C-e, günortada bolsa 5000°C-e çenli ýetýär. Ygal iňňän kem, ygalyň ýylyk mukdary bary-ýogy 100–300 mm. Gar örtügi ýuka bolanlygy sebäpli ýaýla maldarçylygyna oňaly. Çölde ýerasty suwlaryndan maldarçylykda, kiçiräk ýerlerde bolsa gök önüm ýetişdirmekde peýdalanylýar. Ýygy-ýygdan epgek şemaly öwsüp, ösümlükleri guradýar.

Suw meselesini çözmek üçin Zerewshan derýasynda Amu–Garaköl we Amu–Buhara maşyn kanallary, kanalda bolsa Guýymazar suw howdany işe düşürilen. Suwy 64 metr belentdäki bu kanallara güýçli nasoslar çykaryp berýär. Suw howdana we ondan kanallar arkaly Buhara oazisini suwarmaga sarplanýar.

Zerewshan ykdysady raýonynda köpdürli mineral baýlyklar köp. Şol sanda, Gazly, Üçgyr, Garawulbazar, Sordaş tebigy gaz känleri, Kaganyň golaýynda nebit käni, Muruntaw altyn käni, Ingiçkada we Zarmitanda seýrek metallar känleri, kükürt känleri, gurluşyk materiallary we mineral boýag känleri bar. Bu baýlyklar ykdysady raýonda energetika, reňkli metallurgiýa, himiýa

hem-de gurluşyk materiallary senagatlaryny ösdürmek üçin baza hasaplanýar.

Ilaty. Ykdysady raýonyň ilatynyň köpeliş depgini ýurduň ilatynyň ortaça ösüşine golaýlaşýar. Ilat çäk boýunça örän biendigan ýerleşýär. Aýratynam, çöl guşaklygynda ilat gaty seýrek.

108-nji surat. Garawulbazardaky nebiti gaýtadan işleýän zawod.

Hojalygy we onuň territorial guralyşy. Şol ykdysady raýonda agrosenagat toplumu emele gelýär. Senagat köp pudaklydyr.

Zerewşan ykdysady raýonynyň elektroenergetika, reňkli metallurgiýa, nebiti gaýtadan işleýän, himiýa we gaz-himiýa, maşyngurluşyk, gurluşyk materiallary, ýeňil we azyk ýaly pudaklary çalt ösýär.

Garawulbazar şäherinde ýylyna 5 mln tonna nebiti gaýtadan işleýän kärhananyň işe düşürilmegi raýonda ykdysadyýetiň täze ykdysady ugruny emele getirýär (108-nji surat). Kärhana ýurdumyzyň nebit önümlerine bolan zerurlygyň ýarysyny kanagatlandyryp bilýär.

Ykdysady raýon alynýan elektrik energiýanyň mukdaryna görä Daşkent we Mürzeçöl ykdysady raýonlaryndan soň üçünji orunda durýar. Elektrik kuwwaty, esasan, Nowaýy ÝES-inden alynýar, ÝES tebigy gaz bilen işleýär. Gaz senagaty boýunça raýon golaý ýyllara çenli Özbegistanda öndebaryjy orundady. Kaşgaderýadaky Şortan gaz käni işe düşürilensoň, ikinji orna düşdi. Himiýa senagaty tebigy gaz we başga mineral çig mala daýanýar. Zerewşan territorial önümçilik toplumynyň esasy pudaklaryndan biri ýeňil senagatdyr.

Oba hojalygy pagtaçylyk we garakölçülikden ybarat. Ýurdumyzdaky ýaýlalaryň ýarysýndan köpi şu raýonda. Ýaýlalaryň hasyldarlygyny artdyrmak üçin fitomelioratiw maslahatlary taýýarlaýan 6 tokaý hojalygy we 1 tokaý-meliorasiýa stansiýasy işläp dur. Özbegistandaky garaköl goýunlaryň we düýeleriň ýarysýndan köpi şu ykdysady raýonda bakylýar.

1. Ykdysady raýonyň ykdysady geografik ýerleşişine mahsus nähili aýratynlyklar hojalygyň ýokarlanmagynda gowy rol oýnaýar?
2. 8-nji synp okuw atlasýndan peýdalanyp, ykdysady raýonda suwarymly ekerançylyk edilýän ýerleri anyklaň.
3. Aşakdaky belgiler nämäni aňladýandygyny atlasdan anyklaň: Ⓞ Ⓜ Ⓜ Ⓜ Ⓜ

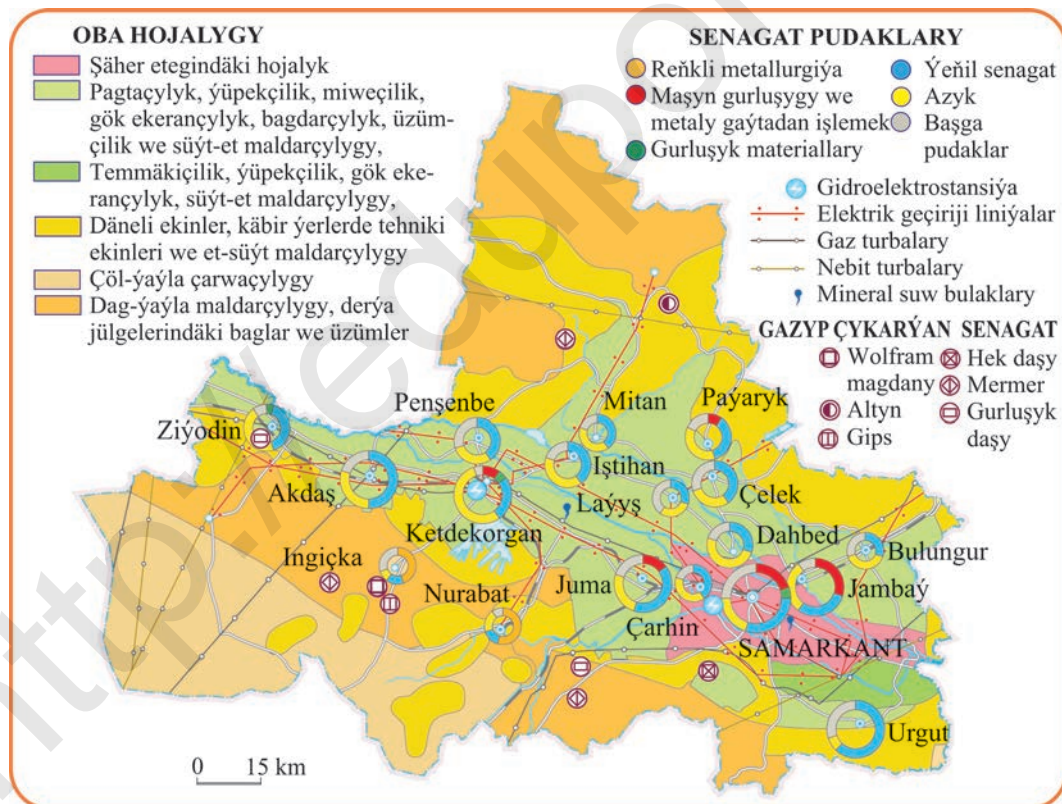
50-nji ders

SAMARKANT WELAYATY

Goşmaçadaky 1-nji jedwelden Samarkant welaýatynyň ilat sanyny we meýdanyny anyklaň.

Ykdysady geografik ýerleşişini we tebigy baýlyklary. Bu welaýat Özbekistanyň merkezi böleginde ýerleşýär. Ilat sany hem-de ähli senagat önümi boýunça Samarkant welaýaty ýurdumyzda öňdebaryjy orunlardan birinde durýar (*okuw atlasyndan şu welaýatyň araçäklerini anyklaň*). Tebigy geografik ýerleşişine görä Zerewşan jülgesiniň orta bölegine dogry gelýär, üç tarapdan Nurata, Türküstan we Zerewşan ulgamly daglary bilen gurşalan. Dag ulgamlary demirgazykdan öwüsýän sowuk howa akymyny birneme bekläp durýar. Ygal köpräk (250–800 mm) ýagýar. Şorlaşan meýdanlar ýok diýen ýaly. Boz we otluk-allýuwial toprakly ýerler ep-esli uly meýdany eýeleýär.

109-njy surat. Samarkant welaýaty.

Welaýat çäginde akyp geçýän *Zerewşan derýasy* suwy buzlardan we garlardan alýar. Şoňa görä Zerewşan derýasy suwaryşa zerurlyk uly bolan tomus aýlarynda dolup akýar. Suwdan has-da netijeli peýdalanmagy gözlöp, derýanyň orta akymynda Ketdekorgan suw howdany gurlan. Şunuň bilen birlikde Eski Anhor kanaly arkaly Zerewşanyň suwy (Dargam kanalyndan) Kaşgaderýa welaýatyna akdyrylýar. Mahlasy, suwdan hojalykda doly peýdalanmak boýunça Orta Aziýanyň hiç bir derýasy Zerewşana deňleşip bilmeýär. Onuň 90 göterim suwy suwaryşa sarplanýar.

Baýyrlar bölekleyin sürülen, oňa galla ekilýär. Daglarda ýagynlar ýeterli bolansoň otluklar hem köp. Çarwa tomusda şu ýerlerde bakylýar. Ösümlikleriň ösüş döwri çöl bilen baýyrdaky bir wagta dogry gelmezliginden garaköl goýunlaryny ýylboýy ýaýlada bakmak mümkin. Welaýatyň tebigy şerti miweli agaçlary ösdürmek üçin hem amatly. Bu ýerde şirin-şeker çereşnyä, erik, şetdaly ir bişýär.

Welaýatda mineral baýlyklar hem köp. Bu ýerde *seyrek metallar, gurluşyk materiallary* (mermer, hek, granit, mergel, grafit), *mineral boýaglar, asbest känleri* tapylan (109-njy surat). Mahlasy, welaýatyň ýokarlanmagynda onuň tebigy we ykdysady geografik ýerleşişindäki amatlyklar bilen birlikde tebigy şerti we baýlyklary hem ençeme mümkinçilikleri döredýär.

Ilaty. Welaýat ilatyny 3/5 bölegi obada ýaşaýar. Tutuş ilat sanynda zähmete ýaramly adamlaryň ülşi ýurtdaky ortaça görkezijiden kem bolsa-da, ýöne içi güýçleri ykdysadyýeti ýokarlandyrmak üçin geregiçe tapylýar. Tebigy şert we hojalyk ýöretmekdäki tapawutlara görä ilatyň ýerleşişinde tapawut aýdyň görünýär. Adam işi üçin iň amatly Zerewşan jülgesinde ilat gaty gür ýaşaýar. Bu ýerlerde her bir kw. km-e 250 we ondan artyk adam, baýyrlarda we daglarda her bir kw. km-e 15–20 adam dogry gelýär.

Oba hojalygynyň esasy pudaklary: däneçilik, pagtaçylyk, bagdarçylyk, üzümçilik, et-süýt maldarçylygy, garakölçülik, ýüpekçilik.
Senagatyň esasy pudaklary: reňkli metallurgiýa, maşyngurluşyk (awtomobilgurluşyk), ýeňil we azyk.

Hojalygy. Samarkant welaýatynyň çäginde ilat gadyndan suwarymly ekerançylyk bilen meşgullanyp gelipdir. Ekerançylyk bilen birlikde söwda we hünärmentçilik hem ösüpdir.

Welaýatda senagat öndebaryjy. Agyr senagat pudaklaryndan maşyngurluşyk we metal işläp taýýarlamak, himiýa tiz ösýär. Samarkant şäherinde 1999-njy ýylda ýük daşýan we syýahatçylara hyzmat görkezýän 4

110-njy surat. Samarkant welaýatynyň Özbegistan Respublikasyndaky ülşi (göterim, 2017-nji ýyl).

Şäherleriň töweregindäki hojalyklarda, ilatyň mellek ýerlerinde köp dürli hili gök önüm we bakja ekinleri ýetişdirilýär.

Bu welaýatda miweli baglar we üzüm baglary köp. Maldarçylyk agrosenagat toplumynyň möhüm düzüm bölegi hasaplanýar. Iri şahly mallaryň sany taýdan welaýat ýurtda birinji orny eýeleýär, garakölçülikde bolsa üçünji orunda durýar. Bu ýerde garakölçüligi ösdürmek çärelerini öwrenýän ylmy barlag instituty bar.

Transporty. Samarkant welaýatynyň çäginden iki demir ýol geçýär. Daşkent–Türkmenbaşy, Daşkent–Duşenbe demir ýolunda, esasan, tranzit ýükler daşalýar. Welaýatda awtomobil ýollary köp, olar arkaly demir ýola we bir welaýatdan başga welaýata ýükler daşalýar. Howa transporty ýurduň ähli iri şäherlerini hem-de daşary ýurt döwletleri baglaýar. Turba transporty we elektrik geçiriji liniýalary köp pudakly. Russiýa pagta süýümi, pagta ýagy, ter miwe, üzüm, kişmiş we garaköl derileri iberilýär. Mineral dökün, temmäki, çay, ayakgap, şaýy we başga sarp ediş harytlary ähli goňşy welaýatlara we Orta Aziýa döwletlerine hem çykarylýar. Welaýat, esasan, agaç-tagta, galla, şeker-gant, maşynlary, kömür, nebit, nebit önümleri hem-de giň sarp ediş harytlaryny alýar.

görnüşdäki maşynlary öndürýän «SamKočawto» zawody işe başlapdy. Häzirki wagtda bu zawod «*SamAwto*» diýlip atlandyrylýar. Onda «Isuzu» kysymly mikroawtobuslar hem-de ýük awtomaşynlary öndürilýär.

Ýeňil senagatyň 50-ä golaý kärhanasy işlap dur. Azyk senagaty ýerli çig mallardan konserw we şerap, ösümlük ýagy, temmäki, süýt we et, süýji önümlerini öndürýär.

Samarkant territorial önümçilik toplumynda *oba hojalyk* aýratyn orun tutýar (110-njy surat). Ekerançylyk oba hojalygynyň ähli önüminiň 75 göterimini berýär. Ekerançylygyň öndebaryjy pudagy bu raýonda hem pagtaçylyk we galçaçylykdyr. Başga tehnik ekinlerden temmäki, künjüt, zygyr we safsar (mahsar) ýetişdirilýär. Urgut tümeni temmäki ýetişdirmäge ýöriteleşen. Düme ýerlerde bugdaý we arpa ekilýär. Bagdarçylyk we üzümçilik pudaklary ýokary ösen.

Welaýatda Samarkant, Ketdekorgan senagat düwünleri emele gelen. **Şäherleri. Samarkant** şäheri Zerewşan derýasynyň orta böleginde ýerleşýär.

Samarkant dünýädäki örän gadymiy şäherlerden hasaplanýar. Arheologik gözlegler netijesinde şäheriň ýaşy 2750-dedigi anyk-lanan.

XIV–XV asyrlarda Mawerannahryň ylmy pikirlenme merkezi bolupdyr. Geografik ýerleşişiniň amatlylygyndan Samarkant orta asyrlarda Orta Aziýanyň möhüm söwda merkezlerinden birine öwrüldi. Hindistan, Eýran we Gündogar Ýewropa ýurtlary bilen alnyp barylýan söwda aragatnaşyklary şäheriň ykdysady hem-de medeni taýdan ösmegine täsir edýär. Şol döwürlerden başlap zergärlik önümleri, küzegärçilik boýaglary, ýüpek we ýüp-matalar önümçilik we keşdeçilik gowy ösdi. Kagyz we duhobalar önümçiligini samarkantlylar mundan mün ýyl öň giň ýola goýupdyrlar.

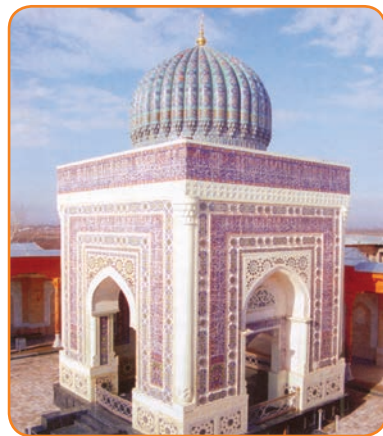
Emir Temur we temuriýler döwründe (XV–XVII asyrlarda) Samar-kantda haşamly metjitler, medreseler, kümmetler we köşkler guruldy. Olar Hindistan, Müsür, gadymky Gresiýa we Rim binagärçiliginiň seýrek ýadygärlikleri hatarynda umumdünýä ähmiýetine eýedir. Orta asyr şahyrlary we alymlary Samarkandy «saýkali roýi zemin» diýip beýgeldipdirler.

1924–1930-njy ýyllarda Samarkant şäheri Özbegistanyň paýtagty bolupdyr. Häzirki wagtda hem Samarkant ýurduň iri senagat düwünü, medeniýet merkezlerinden biri hökmünde ähmiýetlidir.

Samarkant bilen Jambaý, Juma we başga şäherçeler önümçilik boýunça özara baglanan. Şäher oba hojalygy ösen çägiň merkezinde ýerleşýändigini üçin onda oba hojalyk önümlerini gaýtadan işleýän uly kärhanalar köp.

1999-njy ýylda Samarkantdan demirgazykdaky Çelek şäheriniň golaýynda beýik hadysşynas alym Ymam al-Buhary hormatyna bagyşlanyp binagärlik toplumy guruldy (111-nji surat).

Samarkant ýurduň ylym-biliminiň iri merkezidir. Şäherde Samarkant döwlet uniwer-

111-nji surat. Ymam al-Buhary kümmeti.

siteti, Halkara turizm uniwersiteti, lukmançylyk, arhitektura-gurluşyk, daşary ýurt dilleri, ykdysadyýet we serwis, weterinariýa medisinasyny institutlary, Daşkent informasion tehnologiýalary uniwersitetiniň Samar-kant filialy iş alyp barýar. Şäheriň taryhy Rudaki, Nowaýy, Hoja Ahror, Babur, Jamy, Ulugbek, Ahmet Danyş, Abu Laýs Samarkandy ýaly alymlaryň, ýazyjylaryň, akyldarlaryň atlary bilen bagly. Şäher hojalygynyň ýokarlanmagy bilen ilaty hem tiz köpelip barýar.

Ketdekorgan welaýatda Samarkantdan soňky ikinji orny eýeleýän senagat düwüni we medeniýet merkezidir. Şäheriň ýanyndan Samar-kant–Buhara demir ýoly geçýär. Şäherde Ketdekorgan pagta arassalaýjy maşyngurluşygy zawody, motor sazlaýjy, pagta we kerpiç zawodlary hem-de ýerli senagat kärhanalary bar. Ýag eredýän we et kombinatlary hem-de ýylyna 2 million jüýje çykarýan broýler fabrigi azyk senagatynyň respublikadaky iri kärhanalary hasaplanýar. Ýag erediji kombinaty ýurtdaky iň iri kärhanalardan biridir. Senagat kärhanalaryny uly ÝEM elektrik energiýasy bilen üpjün edýär.

Urgut Samarkantdan takmynan 50 km günorta gündogarda, Kaşga-derýa welaýatynyň araçäginde ýerleşýän şäher. Urgutda birnäçe haly fab-rikleri, tabak-ferment we şifer zawodlary işleýär. Samarkant welaýatynyň iň iri gündogar bazary şu şäherde ýerleşýär.

1. Samarkant welaýatynyň oba hojalygynynda haýsy pudaklaryň ülşi uly, munuň sebäbini düşündiriň.
2. Welaýatyň senagaty bilen oba hojalygynyň önümçilik aragatnaşyklaryny düşündiriň.
3. Samarkant şäheriniň iri ylym-bilim, medeni merkezdigini esaslandyryp beriň.
4. Sudury kartada Samarkant welaýatyna degişli ýumuşlary ýerine ýetiriň.

51-nji ders

NOWAÝY WELAÝATY

Bu welaýat ýurdumyzyň iň körpe welaýaty. Ol Buhara we Samarkant welaýatlarynyň çäginde emele geldi. Nowaýy welaýaty ýurdumyzyň welaýatlarynyň içinde meýdanynyň ululygy boýunça birinji orunda dur-sa-da, ilatynyň sany boýunça ahyrky orunlardan birinde (112-nji surat). Welaýatyň ösümlük (ýaýla) baýlygy garakölçülekde uly ähmiýete eýe.

Ilaty çäk boýunça biendigan ýerleşýär. Tamdy, Üçkuduk, Känimeh tümenlerinde ilat iňňän seýrek. Senagatyň çalt depginler bilen ösüşi şäher ilatynyň tiz köpelmegine getirýär. Welaýatda täze şäherler we şäherçeler gurulýar.

Oba hojalygynyň esasy pudaklary: däneçilik, pagtaçylyk, garakölçülik, goýundarçylyk. **Senagatyň esasy pudaklary:** elektroenergetika, reňkli metallurgiýa, himiýa, gurluşyk materiallary senagaty.

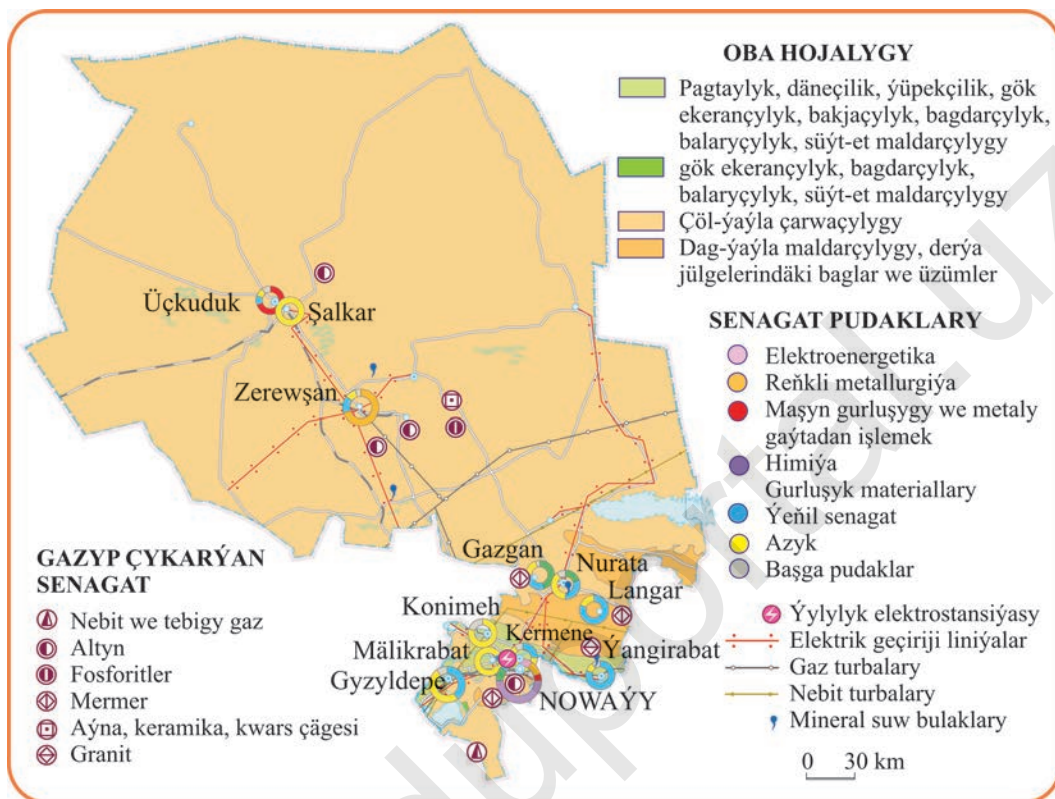
Çöl maldarçylygy ugrunda bu welaýat ýurtda öňdebaryjydyr. Gyzylgum çölünde garakölçülige ýöriteleşdirilen iri hojalyklar döredilen. Bu ugurda Tamdy tümeni aýratyn tapawutlanýar, tümende ençeme garakölçülik hojalyklary bar. Ýaýlalary suw bilen üpjün etmek, olaryň önümliligini artdyrmak üçin fitomelioratiw işler alnyp barylýar.

Senagatyň ösüşi suw baýlyklaryna bagly. Ösýän senagat pudaklary, şol sanda, himiýa senagaty we başgalar suwy köp talap edýär. Welaýat himiýa senagaty tebigy gaz we başga mineral çig mala daýanyp tiz ösýär. Himiýa senagatynyň merkezi Nowaýy şäherindäki himiýa kombinatydyr (113-nji surat).

Ýurdumyzda taýýarlanaýan sement önüminiň esasy bölegi Nowaýynyň sement zawodynda öndürilýär. Zawod ýakyn wagtlara çenli şlak, metal ýonuşgasy, klinker ýaly sement çig mallaryny öňki Soýuz respublikalardan uly-uly harajatlaryň hasabyna getirýärdi. Çig malyň gymmatlygy sement önümçiligini köpeltmäge we hilini ýokarlandyrmaga böwet bolýardy. Geologlaryň gözlegleri netijesinde Malikçöl çäklerinde, edil zawodyň ýanynda gurluşyk materialy hökmünde peýdalanylýan dag jynsy – tuf käni tapyldy. Tuf iň gowy şlakdan hem, seýrek garyndy – klinkerden hem gowy sement çig malydyr. Kän gory uly bolup, ýylyna 2–3 mln tonna tuf gazyp alnanda hem 45–50 ýyla ýetjekdigi anyklandy.

112-nji surat. Nowaýy welaýatynyň Özbekistan Respublikasyndaky üleş (göterim, 2017-nji ýyl).

113-nji surat. Nowaýy welaýaty.

Welaýat elektrik energiýasynyň önümçilik mukdaryna görä ýurtda öňki orunlardan birini eýeleýär (114-nji surat). Elektrik energiýanyň esasy bölegini Nowaýy ÝES berýär. Ýurdumyzdaky önümçilik kärhanalaryny modernizasiýa etmek we täzelemek, häzirkî zaman innowasiýalara esaslandyrylan we ýokary netijeli tehnologiýalary ornaşdyrmak çalt amala aşyrylýar. Olary amala aşyrmakda gerekli ýeňilliklere eýe bolan mahsus industrial zonalar döredilýär. Şol sanda, «Nowaýy» erkin industrial-ykdysady zonasy döredilenden bäri onuň çäginde 19 sany investisiýa taslamasy boýunça önümçilik kärhanalary işe düşürildi. Şol sanda, ýokary tehnologiýalar esasynda telewizorlar üçin esas-gurluşlar, elektrik energiýany elektron hasaplaýjylar, ýokary güýjenmä çydamly kabeller, ÝES-ler üçin ýyladyjy gazanlar, mobil we stasionar telefon apparatlary, taýýar däri serişdeleri we başga görnüşdäki önümleri öndürmek ýola goýuldy.

Sosial ugurlar. Welaýatda iki ýokary okuw mekdebi – Nowaýy döw-

	ÖSÜMLİK ÝAGY, müň tonna – 9,3		KÜKÜRT KISLOTASY, müň tonna – 514,1		GURLUŞYK KERPIÇLERI, müň sany – 158,5
	UN, müň tonna – 72,1		SINTETIK AMMIAK, müň tonna – 382,8		ELEKTR ENERGIYA, mlrd kW-h – 8,5
	BIR KELEP ÝÜP, müň tonna – 19,5		SEMENT, müň tonna – 3570,0		

114-nji surat. Senagat önümçiliginiň pudaklaýyn düzümi (2017-nji ýyl).

let pedagogika instituty we Nowaýy döwlet dag-magdan instituty iş alyp barýar. 380-e golaý umumtälim mekdepleriniň 120-si Gyzylgumuň alys çöl çäklerinde ýerleşýär. Welaýatyň çäginde ençeme taryhy mesgeller bar. Olara gadymky Karmana, Rabot Mälik, Nuratadaky Daşmetjit taryhy ýadygärlikleri, Çilüstün, Gökgümmez, Kasymşyh kümmetlerini girizmek mümkin.

Şäherleri. Nowaýy tiz ösýän ýaş senagat şäheridir (*Ilatly punktlar temasynda şäher ilatynyň sanyny anyklaň*). Ol welaýatyň administratiw merkezi. Zerewşan derýasynyň golaýlygy, iri oba hojalyk çäginin merkezinde ýerleşýänligi, transport bilen gowy üpjün edilenligi şäheriň tiz ösüş faktory boldy. Şäher 1960-njy ýyllarda ýeke-täk baş plan esasynda yssy klimat we milli däpleri hasaba alyp guruldy. Şäher abadanlaşdyrylan.

Nowaýyda ýurtdaky iri ÝES, elektrohimiya kombinaty, sement zawody, dag-magdan kombinaty bar. Şäher senagat we transport düwüni, möhüm medeniýet merkezidir.

Zerewşan şäheri Muruntaw dag-magdan senagaty bazasynda 1972-nji ýylda guruldy. Şäherde reňkli metallurgiya, şonuň ýaly-da, ýeňil, azyk senagat pudaklary ýola goýlan.

1. Welaýatyň geografik ýerleşşi we tebigy şerti hojalygy üçin nähili mümkinçilikler döredýär?
2. Welaýaty ilaty we işçi güýçleriniň gerimi hem-de ýerleşşi boýunça Samar-kant welaýatyna deňşdiriň.
3. Welaýatdan nähili önümler iberilip, nähili önümler getirilýändigini geografiya depderiňize ýazyp, mugallymyňyza görkeziň.

52-nji ders

BUHARA WELAYATY

Goşmaçadaky 1-nji jedwelden welaýatyň ilat sanyny we meýdanyny anyklap, ilatynyň ortaça gürlüginini tapyň.

Welaýatyň meýdany ýurduň meýdanynyň 9,0, ilatynyň 5,7 göterimini düzýär (115-nji surat). Welaýatyň käbir çäklerinde ýerasty suwlar ýeriň üstüne ýakynlygy, ygalyň kemligi, çölde gum göçmegi ýaly erbet hadysalar ýer fondundan peýdalanmakda artykmaç zähmet we serişde talap edýär. Anyklanan tebigy gaz gurlary örän köp. Mundan daşary, nebit, gurluşyk materiallary, duz we başga gazylyp alynýan peýdaly baýlyklar tapylan.

Taryhy ýadygärlikler. Garaşsyzlyk ýyllarynda Buharanyň gaýtalanmaz binagärlik ýadygärlikleri ýene asyl özüne çekijiligine eýe boldy. BMG-nyň ylym-bilim we medeniýet işleri boýunça guramasy UNESCO-nyň Bütindünýä medeni mirasy sanawyna girizilen we döwlet goragyna alnan taryhy ýadygärlikleriň ýarasy diýen ýaly Buhara welaýatyndadyr.

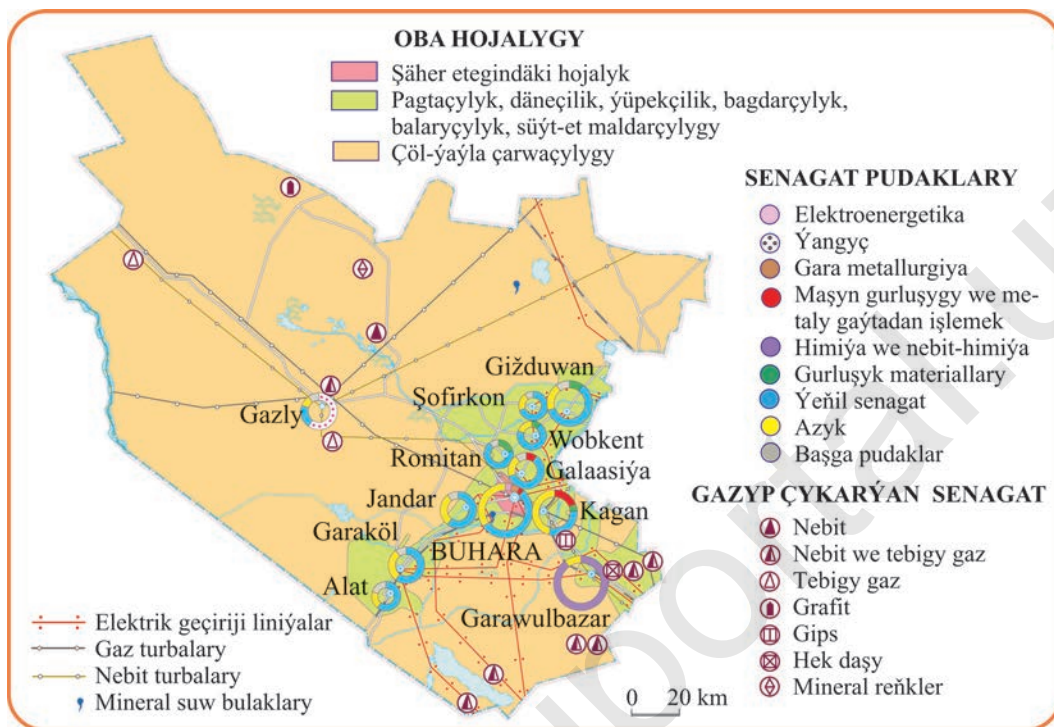
Hojalygy. Ekin meýdanlarynyň düzüminde pagta we galla esasy orny eýeleýär. Welaýatda ot-ıymlyk ekinler hem köp ekilýär. Bu ýerde baharyň ir gelmegi we maýyl bolmagy sebäpli erik, şetdaly, dagalça giň ýaýran. Soňky 20 ýylyň içinde ykdysadyýet, şol sanda, senagat pudaklarynyň ösüşinde düýpli özgerişler amala aşyryldy. Eger welaýatda 90-njy ýyllaryň

115-nji surat. Buhara welaýatynyň Özbegistan Respublikasyndaky ülşi (göterim, 2017-nji ýyl).

başynda bary-ýogy birnäçe respublikan ähmiýetli senagat kärhanalary iş alyp baran bolsa, häzirki wagtda olaryň sany 100-den geçdi. Geçen ýyllaryň dowamynda, umuman, senagat pudagynda 27 sany täze görnüşdäki senagat önümlerini öndürmek ýola goýuldy.

Garaşsyzlyk ýyllarynda alnyp barylan gözlegler netijesinde Gandym, Akgum we Porsonköl çäklerindäki nebit we tebigy gazyň uly gurlary açyldy (116-njy surat). Ynha şu känlerdäki energetika çig malyny gaýtadan işlemek üçin 1997-nji ýylda Garawulbazar şäherinde iri nebiti gaýtadan işleýän zawod işe düşürildi. Ýurt üçin strategik ähmiýete eýe bolan şol kärhana Buhara–Hywa nebit-gazly çägiň çig malyny gaýtadan işlemek bilen birlikde welaýat ilatyny iş bilen üpjün etmek babatda esasy çeşmelerden biri wezipesini hem ýerine ýetirýär.

116-njy surat. Buhara welaýaty.

Welaýatyň transport şerti düýpgöter gowulandy. «Afrosiýab» tiz ýöreyän otlynyň ýola goýulmagy mynasybetli paýtagtdan Buhara şäherine çenli demir ýol arkaly bary-ýogy 4 sagatda ýetip gelmek mümkinçiligi döredildi.

Oba hojalygynyň esasy pudaklary: däneçilik, pagtaçylyk, gök ekerançylyk, goýundarçylyk. **Senagatyň esasy pudaklary:** ýangyç (nebit we gaz), himiýa we nebit-himiýa, gurluşyk materiallary, ýeňil, azyk.

Amala aşyrylan şular ýaly uly işleriň netijesinde Buhara Özbegistanyň möhüm sosial-ykdysady, medeni we syýahatçylyk merkezlerinden birine öwürlip barýar. Bu bolsa çägi kompleks ösdürmek arkaly dürli pudaklaryň, aýratynam, hyzmat etme ugurlaryny güýçlendirip, ilaty iş bilen üpjün etmek üçin mümkinçilik döredýär.

Buhara şäheri gadymylygy we geçmişde paýtagt bolanlygy bilen Samarkanda meňzeýär (117-nji surat). Şäher gadym zamanlardan bäri zer-

117-нчи surat. Buharanyň köne şäher bölegi.

dozlyk, şaýy dokamak, zergärlik, misgärlik, gençkärlük we agaja nagyş salmak hünärleri bilen dünýä meşhur.

Şäherde ondan artyk daşary ýurtlar bilen hyzmatdaşlykda gurlan bilelikdäki kärhanalar iş alyp barýar. Şol sanda, «Bux-Tel» (Ysraýyl) maýonez, «Omega-Sitora» (Gresiýa) sütük önümleri, «Gufik-Awitsenna» (Hindistan) däri-derman, «Mermer» (ABŞ) gurлуşyk ma-

teriallaryny öndürýär. Şäherde 1996-njy ýyldan başlap Koreýa Respublikasynda taýýarlanan telefon stansiýasy işe düşürildi.

Şäherde Buhara döwlet uniwersiteti, inženerlik-tehnologiýa instituty, lukmançylyk instituty, Daşkent irrigasiýa we meliorasiýa institutynyň Buhara filialy iş alyp barýar.

Gadymy binagärçilik däplerini häzirki zaman ülnüleri bilen sazlaşdyryp ýene-de ösdürmek maksadynda 2010-njy ýylda 107 gektar meýdany eýeleýän «Buhara medeni merkezi» toplumy döredildi. Şol toplum ençeme iri desgalary – 700 orunly welaýat sazly drama teatryny, 2000 tomaşaça niýetlenen amfiteatr we «Köne we baky Buhara» monumentini öz içine alýar. Toplumyň merkezindäki 18 metrlik monument şol topragyň ylmy-medeni we taryhy-filosofik mirasyny özünde şöhlelendirýär.

Kagan demir ýol stansiýasy hökmünde gurlan şäherçe. Demir ýol Duşenbä ýetip barmagy hem-de Kagan–Buhara demir ýoly gurlansoň, Kagan transport düwünine öwrüldi. Häzirki wagtda şäherde 15-e golaý senagat kärhanasy işläp dur.

Gaz käni esasynda **Gazly** şäheri guruldy. Gazla Nowaýydan elektrik kuwwaty we Amyderýadan turba arkaly suw getirilen. Gazly ýerleşýän çägiň klimaty ýiti kontinental, wagtal-wagtal güýçli şemal bolup, tozan göterilýär, käte gum göçýär.

1. Welaýatyň geografik ýerleşşi we tebigy şerti hojalygy üçin nähili mümkinçilikleri döredýär?
2. Hünärmentçiligiň nähili görnüşi haýsy tümenlerde ösen?
3. Welaýatyň oba hojalygynda nähili özgerişler bolup geçdi? Sebäbini düşündiriň.
4. Tümeniňizi welaýat merkezi bilen baglaýan in gysga ýoly anyklaň.

53-nji ders

GÜNORTA YKDYSADY RAÝON

Dersligiň goşmaçasyndaky 1-nji jedwelden raýonyň ilat sanyny we meýdanyny anyklaň.

Ykdysady geografik ýerleşşi we tebigy baýlyklary. Günorta ykdysady raýon ýurdumyzyň günorta böleginde ýerleşýän bolup, Kaşgaderýa we Surhanderýa welaýatlaryndan döredilen.

Raýon üç döwlet – Owganystan, Türkmenistan we Täjigistan bilen, demirgazykda bolsa Zerewşan ykdysady raýony bilen araçäkleşýär. Meýdany Özbegistanyň meýdanynyň 1/10 bölegine golaýyna deň bolup, bu çäkde ýurduň ilatynyň her ýedisinden biri ýaşaýar. Ykdysady raýon ýurdumyzyň günorta derwezesi hasaplanýar. Amyderýada gurlan awtomobil we demir ýol köprüsi raýonyň ykdysady geografik ýerleşşini halkara möçbere galdyrdy (118-nji surat). Özbegistana görä demirgazykda ýerleşýän aglaba döwletler Owganystan bilen söwda-ykdysady aragatnaşyklaryny şu köpri arkaly amala aşyrýar.

Ykdysady raýonda çöl we dag ýaýlalarynyň özleşdirilmegi bilen tebigy ýaýlalar barha gysgalyp barýar. Mundan garakölçülik zyýan çekmez ýaly çöllerde fitomelioratiw çäreler görülýär.

Ykdysady raýonda ýangyç-energetika baýlyklary gaty köp. Şortan gazy Syrderýa YES-i, hatda Angren YES-i hem ýangyç bilen üpjün edýär. Mübärek gaz känleri bütin ýurda we daşary döwletlere ýangyç ýetirip berýär. Birnäçe nebit, ýanyjy slanes känleri anyklanan. Nahar duzy, mermer, hek daşy, gips gurlary himiýa we gurluşyk materiallary senagaty üçin uly gelejegi açýar.

Ilaty. Ykdysady raýon boýunça ilat örän biendigan ýerleşýär. Suwaryp ekerançylyk edilýän tümenlerde ilat gür (her bir kw. km-e 100–250 adam), dag, çöl, ýarym çöllerde ilat seýrek. Şäherler barha giňelýär, täze şäherçeler peýda bolýar.

Hojalygy we onuň territorial guralyşy. Ykdysady raýonyň oba hojalygynda mal-

118-nji surat. Özbegistany Owganystan bilen baglap durýan köpri.

darçylyk aýratyn orun tutýar. Garaköl bagana ýetişdirmek boýunça raýon ýurtda öňdebaryjy orunlardan birini eýeleýär. Giň ýaýlalar, mekgejowen we ýorunja ýetişdirmek, senagat çykyndylaryndan peýdalanmak maldarçylygyň ýokarlanmagyna mümkinçilik berýär. Et we ýag üçin bakylýan guýrukly goýunlar hem-de geçiler dag we dage-tek ýaýlalarynda bakylýar. Dagyň eteklerinde hem-de gurak sähralarda inçe, uzyn ýüňli goýunlar we geçiler bakylýar.

Ykdysady raýon döredilen iki welaýatda senagatyň ýagdaýy bir-birinden ýiti tapawutlanýar. Kaşgaderýa welaýatynda, esasan, gazyp alýan senagatyň hasabyna senagat ýokary ösen bolsa, Surhanderýa welaýatynyň senagatynyň ýurduň senagatyndaky ulşi örän kem.

Kaşgaderýadaky Tallymerjen ÝES-i, «Mübärekgaz» ýaly iri kärhanalar diňe bir ykdysady raýon däl, eýsem ýurdumyzyň ykdysadyýetiniň buýsanjy hasaplanýar. ABŞ we Ýapon kompaniýalarynyň gatnaşmagynda gurlan, 600 atmosfera basyşy astynda işleýän, bir gije-gündizde 4,2 mln kub m gaz öndürýän Gökduňlak kompressor stansiýasy, strategik ähmiýete eşe «Şortangaz» toplумы hem şolara degişlidir.

Transporty. Ykdysady raýonda transportuň ähli görnüşleri bar. Soňky wagtlarda raýondaky iki welaýatyň hem sosial-ykdysady ösüşini çaltlandyrmak, ýük daşamagyň transport üpjünçiligini gowulandyrmak maksadynda «Daşguzer–Baýsun–Kumkorgan» täze demir ýoly işe düşürildi. Bu demir ýol Baýsun tümeni arkaly ykdysady we sosial taýdan kem ösen tümen obalaryna senagatyň girip gelmegine, ýerüsti we ýerasty baýlyklardan giň peýdalanmaga, arassa dag howasynda sagaldyş mesgenlerini, turistik bazalary, dynç alyş öýlerini gurmaga uly mümkinçilik döredýär. In möhümi, täze, häzirki zaman sosial-ykdysady obýektleriniň gurulmagy täze iş orunlarynyň döredilmegi, telekeçiligiň ösmegi üçin giň ýol açyp berdi. Netijede ykdysady raýonda ýük daşamak görümi ýiti köpeldi, yerli çig mallary gaýtadan işlemek esasynda 100-den artyk täze kärhanalar işe düşürildi, on müňlerçe ilat iş bilen üpjün edildi.

1. Ykdysady raýonyň geografik ýerleşişindäki özboluşlylyk nämelerde görünýär?
2. Raýonyň ilat sanyny we işçi güýçleriniň gerimini Zerewşan ykdysady raýonyna deňeşdirin.
3. Termizden Daşkende gelmek üçin haýsy welaýatlardan geçilýär?

54-nji ders

KAŞGADERÝA WELAÝATY

Kaşgaderýa welaýaty ýurduň çäginiň 6,4 göterimini eýeleýär (119-njy surat). Ol ýerde Özbegistanyň ilatynyň 9,6 göterimi ýaşaýar. Respublikamyzdaky esasy nebit we gaz kánleri şu çäkde ýerleşýär. Kaşgaderýa ýangyç senagaty ähli önüm göwrümi boýunça ýurtda 1-nji orunda durýar. Şonuň ýaly-da, respublikada öndürilýän elektroenergiýanyň 1/10 bölegini, ýeňil senagat önümleriniň 7 göterimden gowragyny berýär. Amatly tebigy şerti sebäpli ekin meýdanlary uly. Welaýat jemi ekin meýdany, hususan-da, galla we pagta ekin meýdanlary boýunça respublikada birinji orunda durýar.

Ykdysady geografik ýerleşşi we tebigy baýlyklary. Bu welaýatda ýyllyk ortaça temperatura Özbegistanyň başga ýerlerindäkiden birneme ýokary. Welaýatda 1 mln gektara golaý suwaryşa ýaramly ýer bar, ýöne suw gyt. Hatda suwdan iň netijeli peýdalanylanda hem köp ýerlere suw ýetip barmaýar. Şu sebäpli aglaba ýerlere däneli düme ekinleri ekilýär. Kaşgaderýa jülgesi Kaşgaderýa we onuň çep goşantlary – Aksuw, Tanhozderýa, Ýakkabag we Güzerderýanyň suwy bilen suwarylýar. Jülgede Çimkorgan suw howdany gurlup, Kaşgaderýanyň orta we aşaky akymynda suw sarplanyşynyň tertibe salynmagy hem-de Eski Anhor kanaly arkaly Zerewşandan suw getirilmegi netijesinde suwarymly ýerleriň meýdany ep-esli giňeldi (*okuw atlasyny gözden geçiriň*).

Toprak we klimat şerti inçe süýümlü pagta, gök önüm, kartoşka we miweleri ýetişdirmäge amatly. Ýöne Güzerderýa az suwly bolup, diňe baharda (aprelde) dolup akýar. Onuň akymyny tertibe getirmek maksadynda Paçkamar suw howdany gurlan. Şonuň ýaly-da, oazisde Hisorak suw howdany, 1 million gektar diýen ýaly meýdany suwaryp bilýän Amu–Karşy maşyn kanaly gurlan. Bu kanal ýolunda bir ýarym milliard kub metr suw sygýan Tallymerjen suw howdany, güýçli nasos stansiýalary guruldy. Nasoslar suwy 132 metr ýokary göterip berýär.

Ilaty. Tebigy, taryhy we ykdysady şertler

119-njy surat. Kaşgaderýa welaýatynyň Özbegistan Respublikasyndaky ülşi (göterim, 2017-nji ýyl).

120-nji surat. Şirin-şeker miweler söwdasy.

şäherleriň hem-de obalaryň uly-kiçiligine, ilatyň gürlüğine we hojalyk işiniň häsiýetine uly täsir edipdir. Ilatly punktlar derýanyň ýakasy boýunça emele gelipdir. Dört-baş maşgaladan ybarat obalar uly çäk boýunça ýaýrapdyr. Ýaňy-ýakyna çenli öýler derek, arça, garagaç, daş, toprak, saman ýaly ýerli serişdelerden gurulýardy. Täze ýerleri özleşdirmek prosesinde abat obalar, şäherçeler guruldy.

Karşy çöli guşaklygynda ýöriteleşen pagtaçylyk, miweçilik (120-nji surat), maldarçylyk hojalyklary döredilen. Pagta ýetişdiriş toplумы kämilleşen raýona öwrüldi. Welaýat oba hojalygynda düme däne hojalygy, ýaýla maldarçylygy, aýratynam, garakölçülik uly saldama eýe. Welaýat bugdaý ýetişdirmek boýunça gadymky ýagdaýyny dikeldýär. Pileçilik, miweçilik we gök ekerançylyk ugry hojalyklaryň goşmaça pudaklarydyr.

Pagta, esasan, Kitap–Şährisebz çökertliginde we Karşy oazisinde ekilýär. Güyzki däne ekinleri tomusky yssy günler başlanmazdan bişip ýetişýär. Tebigy şert üzüm hem-de şanikli miwe agaçlary üçin hem amatly. Karşy üzümü, aýratynam, onuň «maska» sorty şirinligi bilen meşhur. Alma, armtý, injir, nar ýaly yssy söýýän miweli agaçlar hem ösdürilýär. Miweli baglar, gök önüm we bakja ekin meýdanlary hem, esasan, Kitap–Şährisebz çökertliginde bolup, olardan şu ýeriň özünde şerap, miwe-gök önüm konserwleri öndürilýär.

Oba hojalygynyň esasy pudaklary: gallaçylyk, pagtaçylyk, bagdarçylyk, üzümçilik, et-süýt maldarçylygy, goýundarçylyk, pileçilik.

Senagaty. Kaşgaderýa – ýurduň nebit we gaz senagatynyň daýanjy hasaplanýar. Karşy çölünüň günorta günbatar böleginde wodorod sulfatyndan gaz bölüp alýan uly gaz senagaty merkezi ýerleşýär.

Kaşgaderýa welaýatynda 150-ä golaý senagat kärhanasy iş alyp barýar. Olaryň esasy bölegi nebit we gaz, pagta arassalaýjy, gurluşyk, ýeňil hem-de azyk senagatyna ýöriteleşen.

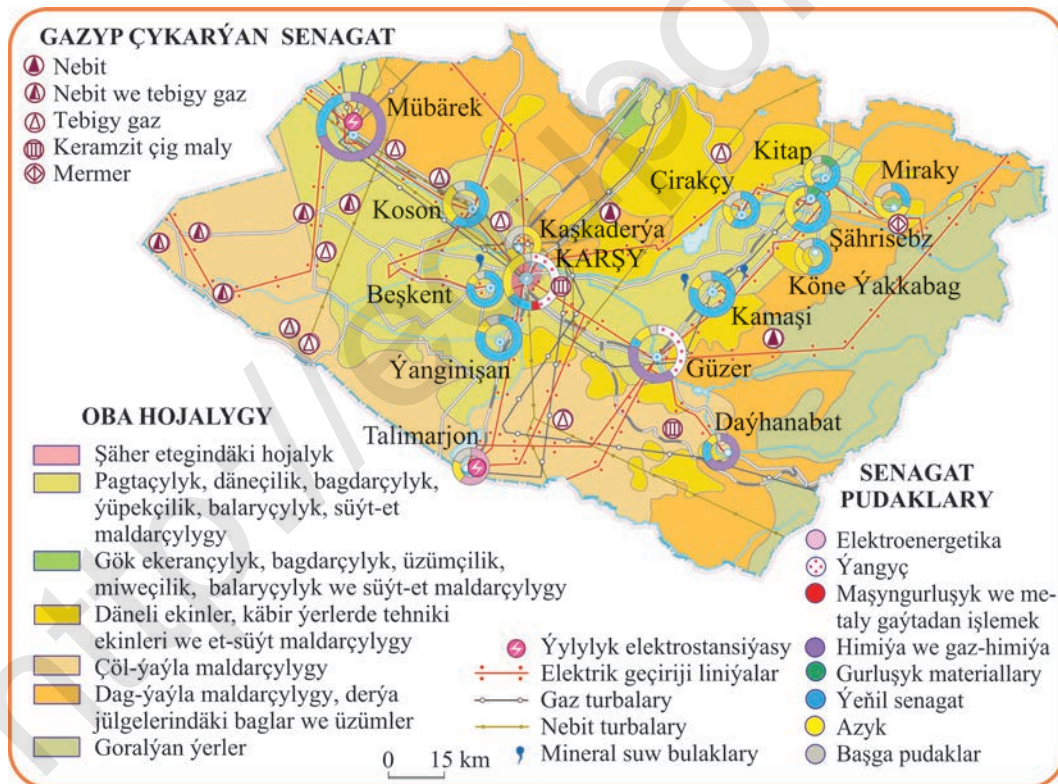

Senagatyň esasy pudaklary: ýangyç (nebit we gaz), himiýa we gaz-himiýa, elektroenergetika, ýeňil we azyk.

Iri senagat kärhanalary Karsý, Şährisebz şäherlerinde hem-de käbir iri obalarda we şäherçelerde ýerleşýär (121-nji surat). Ýerli senagat palas, tahýa, süýji ýaly milli hünärmentçilik önümlerini öndürýär. Oazisinde nebit, gaz, duz ýaly gazylyp alynýan peýdaly zatlar esasynda ýangyç-energetika toplumy şekillenip barýar. Senagat önümlerini öndürmýän pudaklaryň düzüminde ýangyç önümleri uly bölegi düzýär (122-nji surat).

Welaýatda täze nebit we gaz kânleriniň işe düşürilmegi, «Daşgüzer–Baýsun–Kumkorgan» demir ýolunda gatnaw ýola goýulmagy netijesinde sähralarda, baýyrlarda hem senagat obýektleri peýda bolýar. Şol sanda, Dayhanabatda ýylyna 200 müň tonna kaliý dökün berýän zawod guruldy. Golaý gelejekde zawodyň önüminiň ýarysy diýen ýaly eksporta iberilip başlanýar.

Sosial ugurlar. Kaşgaderýa welaýatynda 250-den artyk taryhy-

121-nji surat. Kaşgaderýa welaýaty.

	TEBIGY GAZ, mlrd m ³ – 36,2		BIR KELEP ÝÜP, müň tonna – 18,0		GURLUŞYK KERPIÇLARI, müň sany – 116,4
	ÖSÜMLIK ÝAGY, müň tonna – 29,5		SUWUK EDILEN PROPAN WE BUTAN, müň tonna – 607,1		ELEKTRIK ENERGIÝA, mlrd kW·h – 13,0
	UN, müň tonna – 471,9				

122-nji surat. Senagat önümlerini öndürmegiň pudaklaýyn düzümi
(2017-nji ýyl).

binagärlik ýadygärligi, 900-den artyk arheologik ýadygärlikler bar bolup, olaryň aglabasy döwlet goragyna alnan.

Şäherleri. Welaýatda 12 şäher bar. **Karşy** welaýatyň administratiw, medeni merkezi. Gadymy kerwen ýolunyň üstünde gurlan bu şäheriň 2700 ýyllyk dabaralary bellendi. Karşy şäheriniň meýdany 75,5 kw. km -i düzýär. Bu günki Karşy köp funksiýaly şäher hasaplanýar. Şäherdäki senagat pudaklarynyň düzüminde ýeňil senagat we azyk senagaty öndebaryjy orun tutýar. Pagta arassalaýjy zawody, ýag-süýt zawody, tikiňçilik fabrigi, gurluşyk materiallary, metal işläp taýýarlaýan kombinatlar welaýat ykdysadyýetiniň ösüşine mynasyp goşant goşup gelýär. Häzirki wagtda Karşy şäherinde ençeme bilelikdäki kärhana iş alyp barýar. «Miweler kamalagi» Özbekistan–Britaniýa, «Karşyýag» Özbekistan–Singapur bilelikdäki kärhanalary ýerli çig maly gaýtadan işlemek ýoly bilen önüm öndürýär.

Karşy we onuň töwereginde pagta, ýüpek, ýag zawodlary, metal işleýän kärhanalary, tikiňçilik fabrikleri, gurluşyk materiallary kombinaty ýaly kärhanalar gurlup, Karşy **senagat düwünine** öwrüldi. Çöli özleşdirmekde Karşy daýanç menzil hasaplanýar. Demir ýol we awtomobil ýollary Karşyda birleşýär. Bu ýagdaý Nişan, Tallymerjen, Koson ýaly şäherleriň we şäherçeleriň önümçilik aragatnaşyklaryny ösdürýär. Şäherde Karşy döwlet uniwersiteti, Karşy inženerlik-ykdysadyýet instituty, Daşkent informasion tehnologiýalar uniwersitetiniň Karşy filialy we başga okuw mekdepleri bar.

Şährisebz. Şäher ozaldan hünärmentçiligiň iri merkezi bolup gelupdyr. Şährisebziň haly tahýasy Parižiň sergisinde ýokary baha mynasyp boly. Pagta arassalaýjy zawody şäherdäki iri kärhanalardan hasaplanýar. Şährisebz beýik jahangir Emir Temur doglan ýurt. Şäheriň keşbinde

gadymy binagärlik ýadygärlikleri, şol sanda, Aksaraý ýadygärligi göze aýdyň ilýär.

1. Hünärmentçiligiň nähili ozaly pudaklaryny bilýärsiňiz? Olaryň welaýat senagat önümçiligindäki ähmiýetini düşündiriň.
2. Welaýatda senagatyň haýsy pudagy öňdebaryjy, muňa sebäp näme?
3. Okuw atlasyndan welaýatdaky iri senagat merkezlerini tapyň we olaryň ýöriteleşmesini anyklaň.
4. Sudury kartadaky Kaşgaderýa welaýatyna degişli ýumuşlary ýerine ýetiriň.

55-nji ders

SURHANDERÝA WELAÝATY

Ykdysady geografik ýerleşşi we tebigy baýlyklary. Surhanderýa Özbekistanyň iň günortada ýerleşýär. Welaýatyň Surhan–Şirabat jülgesinden başga bölegi, esasan, daglardan ybarat. Daglar demirgazykdan gelýän sowuk howa akymyny bekläp durýar. Şu sebäpli welaýat Özbekistanyň subtropik ülkesi hasaplanýar. Çägiň ýene bir özboluşlylygy günortadan yssy we gurak «owgan şemaly» öwsüp, ekinlere uly zyýan ýetirmegidir. Ekerançylygy guramakda, elbetde, bu faktor hasaba alynýar.

Düzlüklerden we daglardan ýaýla hökmünde peýdalanylýar. Daglardaky miweli agaçlar azyk senagatyny gymmatly çig mal bilen üpjün edýär.

Surhanderýa welaýatynda gazylyp alynýan peýdaly zatlar Kaşgaderýa welaýaty ýaly köp. Ýeriň jümmüşinde nebit, gaz, kömür, reňkli metal we gurluşyk materiallarynyň barlygy senagatyň birnäçe pudaklaryny ösdürmek üçin mümkinçilik berýär. Çäkke senagaty ösdürmek, tebigy baýlyklary akyly-başly we netijeli ulanmak boýunça ençeme taslamalar amala aşyrylýar. Şol sanda, Saryaziýa tümenindäki Hanjiza kâninde polimetal magdanlary, ýagny sinkiň, gurşunyň, misiň we kümüşüň uly goruny gaýtadan işlemek boýunça iri taslama amala aşyryldy.

Öňki Soýuz döwründe Surhanderýa welaýatynyň çäginde gazylyp alynýan nebitiň dü-

123-nji surat. Surhanderýa welaýatynyň Özbekistan Respublikasyndaky üleş (göterim, 2017-nji ýyl).

zümінде bitum garyndysy köplügi sebäpli ol, esasan, ýol gurluşygynda ulanylýardy. Bu çig maldan goşmaça önüm almak üçin Jarkorgan nebiti gaýtadan işleýän zawody guruldy. Zawodda ýylyna 80 müň tonna nebit gaýtadan işlenip, benzin we dizel ýangyjy alynýar.

Ilaty. Welaýatyň ilatynyň tebigy köpelişi ýokary. Ilatyň gürlügi her kw. km-e 112 adamdan dogry gelyär, ýagny Özbekistanyň ortaça ilat gürlüginde iki esse diýen ýaly artyk (123-nji surat).

Oba hojalygy. Welaýat hojalygynda agrosenagat toplумы öňdebaryjy.

Oba hojalygynyň esasy pudaklary: gallaçylyk, pagtaçylyk (inçe süýümlü), bagdarçylyk (subtropik miweler), üzümçilik, et-süýt maldarçylygy, goýundarçylyk, pileçilik.

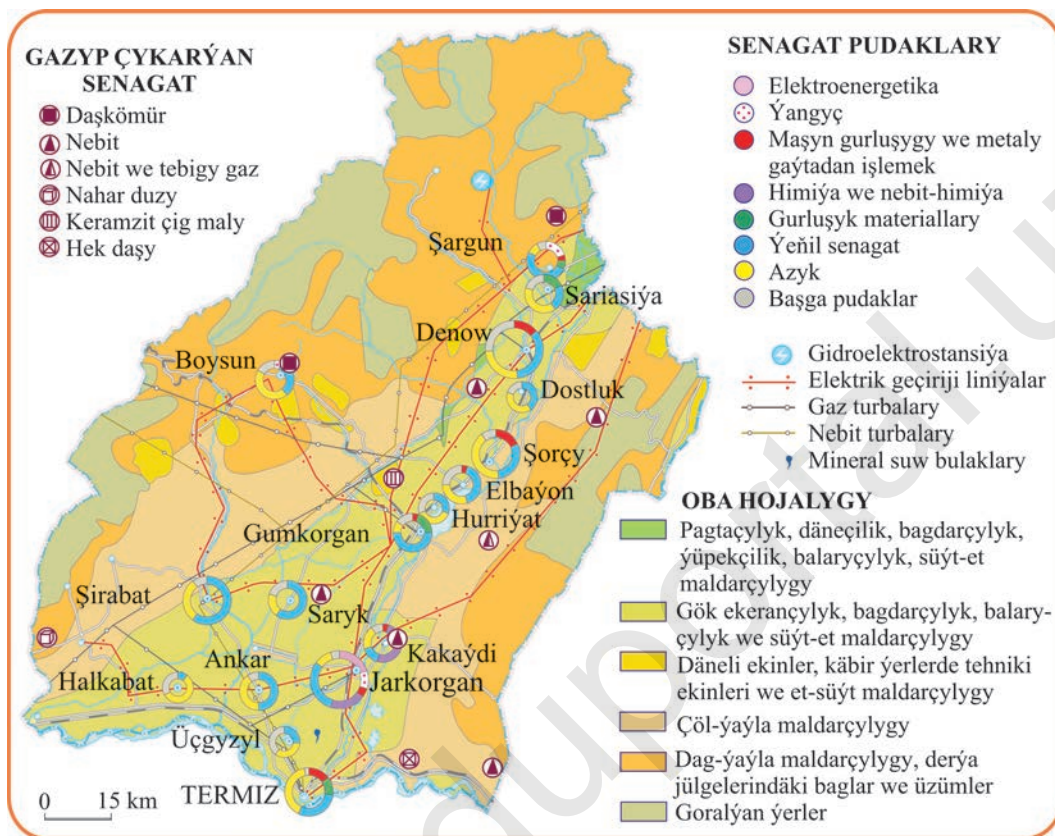
Oazisiň iň yssy günorta böleginde inçe süýümlü pagta ýetişdirilýär. Pileçilik we et-süýt maldarçylygy hem ýola goýlan. Ekerançylygy ösdürmekda Surhan we Şirabat derýalary aýratyn ähmiýete eýe. Günorta Surhan we Üçgyzyl suw howdanlarynyň gurluşygy ençeme yerleri özleşdirmäge mümkinçilik berdi.

Ilatyň oba hojalygyndaky işinde miweçilik, bakjaçylyk, gök ekerançylyk möhüm ähmiýete eýe. Aýratynam, Denow we Altynsaý tümenlerinde baglar we üzüm baglary köp.

Maldarçylyk soňky möhüm pudakdyr. Suwaryp ekerançylyk edilýän yerlerde et-süýt üçin ýerli tohum iri şahly mallar bakylýar. Dag ýaýlalarynda et we ýag üçin gissar tohumly goýunlar bakylýar. Bu goýunlaryň käbirleri 150–160 (diri agramy) kg gelyär. Dagly tümenlerde et, sütük we irimçik ýüň üçin angor geçileri bakylýar. Welaýatyň çöl guşaklygynda garaköl goýunlaryny bakmak gowy ýola goýlan. Dünýä meşhur «Surhan sury» garaköl derisi şu çäkte ýetişdirilýär (124-nji surat).

124-nji surat. «Surhan sury» garaköl baganalary.

125-nji surat. Surhanderýa welaýaty.

Senagaty. Ýurt möçberinde welaýat senagatynyň saldamy uly däl. Oňa Özbekistanda öndürilýän senagat önüminiň bary-ýogy 1–2 göteri mi dogry gelýär. Bu geçmişde welaýata oba hojalyk raýony hökmünde garalmagynyň netijesidir. Netijede welaýatda köp sosial meseleler toplanyp galan.

Senagatyň esasy pudaklary: ýeňil senagat (pagta arassalaýjy), azyk senagaty, un-ýarma.

Welaýatda emele gelen sosial meseleleri aradan aýyrmak, ilaty iş bilen üpjün etmek maksadynda täze-täze senagat kärhanalary, transport magistrallary gurulýar.

Welaýat senagat pudaklarynyň içinde öňdebaryjy hasaplanýan ýeňil senagaty ösdürmäge uly üns berilýär (125-nji surat). Ýakyn ýyllaryň içinde

Kumkorgan, Saryaziya, Denow, Şorçy tümenlerinde eñeme dokmaçylyk kompleksleri döredilip, welaýatda ýetişdirilýän pagta süýüminiň gaýtadan işlemek göwrümini 20–25 göterime ýetirmek göz önünde tutulýar.

Kän senagatyny hem ösdürmek çalt geçýär. Häzirki wagtda Howdagyň, Üçgyzlyň, Lälmiularyň we Kökeýdiniň golaýynda nebit we gaz känleri işläp dur. Özbegistandaky üç iri kömür käniniň ikisi Surhanderyadadyr (Şargun we Baýsun kömür känleri). Bu känlerden oňat hilli kömür alynýar. Welaýatda ýyllyk kuwwaty 900 müň tonna kömür bilen üpjün edýän häzirki zaman ýangyç kompleksini gurmak göz önünde tutulýar.

Şäherleri. Termiz welaýatyň administratiw hem-de medeni merkezidir (*ilat temasyndan şäher ilatynyň sanyny anyklaň*).

Ol Orta Aziýanyň gadymy şäherlerinden hasaplanýar. Geçen asyryň başlaryna çenli Termiz harby we kiçi araçäk şäherdi. Onda ýarym hünärmentçilik ýagdaýyndaky ýekeje pagta arassalaýan zawod bolupdyr. Häzirki Termiz abat şäher. Amyderýa porty hem-de demir ýol we awtomobil ýoly gurlansoň, şäher möhüm transport düwünine öwrüldi. 1995-nji ýylda Termizde täze häzirki zaman aeroport guruldy.

Owganystana we ol arkaly başga döwletlere çykarylýan hem-de daşary ýurtdan getirilýän ýükleriň eñeme bölegi Termiz porty arkaly geçýär. Diýmek, Termiz oba hojalyk çig malyny gaýtadan işleýän merkez hem-de iri derýa porty hökmünde ösýär. Şäherde pagta arassalaýjy zawody, süýt-ýag, çörek we et kombinatlary, limonad zawody, gurluşyk materiallaryny öndürýän we başga ýerli senagat kärhanalary bar. Şäherde häzirki zaman görnüşe eýe bolan Termiz döwlet uniwersiteti welaýatda ylmy, ruhy we medeni merkez hasaplanýar (126-njy surat). Şäherde, şonuň ýaly-da, kinoteatrlar, kitaphanalar, klublar, ölkäni öwreniş muzeýi iş alyp barýar. Termizde haýwanat bagy hem bar.

126-njy surat. Termiz döwlet uniwersiteti.

Denow – gadymky iri söwda we hünärmentçilik obasynyň ornunda dörän şäher. 1929-njy ýylda Denowdan demir ýol geçensoň, önümçilik tiz ösüp başlady. Denowyň senagaty oba hojalyk çig malyny gaýtadan işlemäge ýöriteleşen. Onda pagta arassalaýjy, şerap, ýag-süýt, motor abatlaýjy, kerpiç zawodlary bar. R.Şreder adyndaky Respublikan bagdarçylyk, üzüm-

çilik we şerapçylyk ylmy barlag institutynyň tejribe stansiýasy hem şu şäherde ýerleşýär.

1. Goşmaçadaky 2-nji jedwelden welaýatdaky ýer baýlyklaryna mahsus maglumatlary anyklaň.
2. Surhanderýa welaýatyndaky şäher we oba ilatynyň üleşüni goşmaçadaky 1-nji jedwelden anyklaň.
3. Mekdebiňiz ýerleşýän hojalykda ýetişdirilen önüm haýsy şäherlere iberilýär? Siz ýaşayan şähere haýsy raýondan oba hojalyk önümi getirilýändigini anyklaň.
4. Sudury kartadaky Surhanderýa welaýatyna degişli ýumuşlary ýerine ýetiriň.

56-njy ders

AŞAKY AMYDERÝA YKDYSADY RAÝONY

Ykdysady geografik ýerleşiş. Aşaky Amyderýa ykdysady raýony Özbegistanyň demirgazyk günbatarynda ýerleşýär. Bu raýon Garagalpagystan Respublikasyndan we Horezm welaýatyndan ybarat.

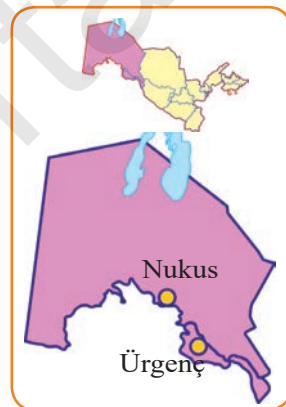
Ilaty. Aşaky Amyderýa ykdysady raýonynyň suwarymly ýerleri gadymdan ilat gür ýaşap gelen oazislere aýdyr. Horezm oazisinde gadym zamanlardan bäri ekerançylyk bilen meşgullanypdyrlar. Ilat raýonyň çäginde biendigan ýerleşýär. Tebigy tapawutlar ilatyň ýerleşişine täsir edipdir. Ilat Aral deňzine tarap barha kemelýär.

Nukus, Çymbaý, Ürgenç, Moýnak, Tahiadaş, Hojeýli şäherleriniň ösüşi hem-de obalarda kiçi biznesiň we telekeçiligiň ösüşiniň hasabyna şäherçeleriň emele gelmegi netijesinde şäher ilaty barha köpelig barýar.

Hojalygy. Ykdysady raýonyň hojalygynyň esasyny oba hojalygy düzýär. Özbegistandaky oba hojalygyna ýaramly ýerleriň 6 göterimi şu raýonyň paýyna dogry gelýär. Oba hojalygynda peýdalanylýan ýerleriň 90 göterimi diýen ýaly ýaýlaldan ybarat. Şorlaşan ýerler, gumlar, köller, batgalyklar hem uly meýdanlary düzýär.

Ilat pagtadan daşary pileçilik, garakölçülik, miweçilik, üzümçilik, bakjaçylyk, şaly ýetişdirmek bilen hem meşgullanýar. Ykdysady raýon ýurtda ýetişdirilýän şalynyň ýarysyndan köpüsini berýär (127-nji surat).

Amyderýanyň eteklerinde ekerançylyk esasynda maldarçylyk hem ösen. Gadymky we girdejili pudaklardan biri pileçilik pagtaçylyk bilen baglylykda suwarymly ekerançylyk hojalyklarynda alnyp barylýar. Çöl

127-нчи surat. Şaly oragy.

ýaýlalarynda ýylboýy garaköl goýunlary bakylýar. Jeňnellerde ýylky bakylýar.

Senagaty. Ykdysady raýonyň senagaty azyk we ýeňil senagat pudaklaryndan ybarat. Ýeňil senagatda pagta arassalaýjy zawodlarynyň ülşi uly.

Energiýa ýetmezçiligini aradan aýyrmak, ösýän senagaty we oba hojalygyny energiýa

bilen üpjün etmek üçin Tahiadaş ÝES we düzüminde GES bolan Düýemoýun gidrouzeli guruldy. Aşaky Amyderýa ykdysady raýony ýurduň energetika ulgamyndan energiýa alýar.

Garaşsyzlyk ýyllarynda bu toprakda amala aşyrylan uly ykdysady-sosial özgerişler, gurluşyk we abadançylyk işlerini sanap geçerden kän. Orta Aziýada ýeke-täk bolan, sähranyň jümmüşindäki täsinlik diýip at alan Goňrat soda zawody, Hojeýli çüýşe zawody, «Merkezi Aziýa bezeg daşlary» bilelikdäki kärhanasy, Goňratdaky karbid, Nukusdaky mermer we kabel zawodlary, Orga gaz käni, «Elteks» we «Kateks» toplumlary ýaly häzirki zaman önümçilik obýektleri, 345 kilometrlik Nowaýy – Nukus demir ýoly, Nukus bilen Hojeýlini baglaýan uly köpri, Goňrat awtomobil ýoly, onlarça umumtälim mekdepleri, liseýler we kolležler, çagalar sporty, çagalar saz we sungat mekdepleri ýaly ençeme desgalar – bularyň ählisi garaşsyzlygyň miwesidir.

Milli awtomagistral gurluşygynda bolup geçen uly wakalardan biri – bu şu ýoluň Nukus şäherine girilýän ýerde täze köpriniň we ýoluň çatrygynyň gurluşygydyr.

Üstýurt gaz-himiýa toplumyna gazy paýlaýan, etilen, polietilen, polipropilen öndürýän we energiýa çeşmeleri bilen üpjün edýän jemi baş zawod, şonuň ýaly-da, häzirki zaman infragurluş obýektleri gurlan.

Ykdysady raýon içerki hem-de daşary aragatnaşykda transportuň ähli diýen ýaly görnüşlerinden peýdalanylýar. Demir ýol we awtomobil transportunyň ösmegi sebäpli suw transporty ähmiýetini ýitirip barýar. Ykdysady raýonyň ýurdumyzyň başga çäkleri we daşary ýurt döwletler bilen aragatnaşyklary gowy ýola goýlan.

1. Raýonyň ykdysady geografik ýerleşişiniň we tebigy şertiniň hojalyga täsiri nähili?
2. Sudury kartadaky Aşaky Amyderýa ykdysady raýonyna degişli ýumuşlary ýerine ýetiriň.
3. Ilatyň territorial ýerleşişine täsir eden faktorlary aýdyň.

57-nji ders

HOREZM WELAÝATY

Horezm welaýaty ýurdumyzyň çäginiň örän kiçi bölegini eýeleýär (128-nji surat). Horezm welaýatynyň ýer üsti tekiz bolup, derýa gatlaklanmalaryndan ybarat. Welaýatyň hojalyk durmuşynda Amyderýanyň ähmiýeti uly. Palwan, Ýarmyş, Şawat we Gylyçniýazbaý kanallary Amyderýanyň suwuny bütin welaýata ýaýradýar. Welaýatda toprak, suw we klimat mümkinçiliklerinden daşary, şypa beriji şor köller, gurluşykda ulanylýan çig mal (gum, daş, gamyş) hem bar.

Ilaty. Welaýat ilaty sany taýdan ýurduň welaýatlarynyň arasynda ahyrky orunlarda durýar. Horezmliler tomusda howanyň gurap, gyzyp gidýändigini hasaba alyp, öýleri galyň pagsa diwardan giň we beýik (4–5 m) edip gurýarlar. Galyň pagsa diwar öýüň içindäki temperaturanyň we çyglylygyň bir normada saklanmagyny üpjün edýär. Ýerasty suw ýeriň üstüne golaýlygyndan ýerdöleler, dürli maksada niýetlenen hendekler bolmaýar.

Hojalygy. Welaýatyň ykdysadyýeti, esasan, agrosenagat toplumyndan ybarat. Hywa, Şawat, Ýangiaryk tümenlerinde pagtanyň ülşi, aýratynam, uly. Gürlende bolsa şaly atyzlar uly meýdany eýeleýär. Suwarymly ýerlerde pagta bilen bile däne, ýorunja, mekgejowen, kartoşka we bakja ekinleri ýetişdirilýär. Ykdysadyýetiň başga pudaklary bilen pagtaçylygyň goşup alnyp barylmagy suwdan we işçi güýçlerinden akyly-başly peýdalanmaga mümkinçilik berýär. Welaýatyň ähli tümenlerinde bakja ekinleri ekilýär.

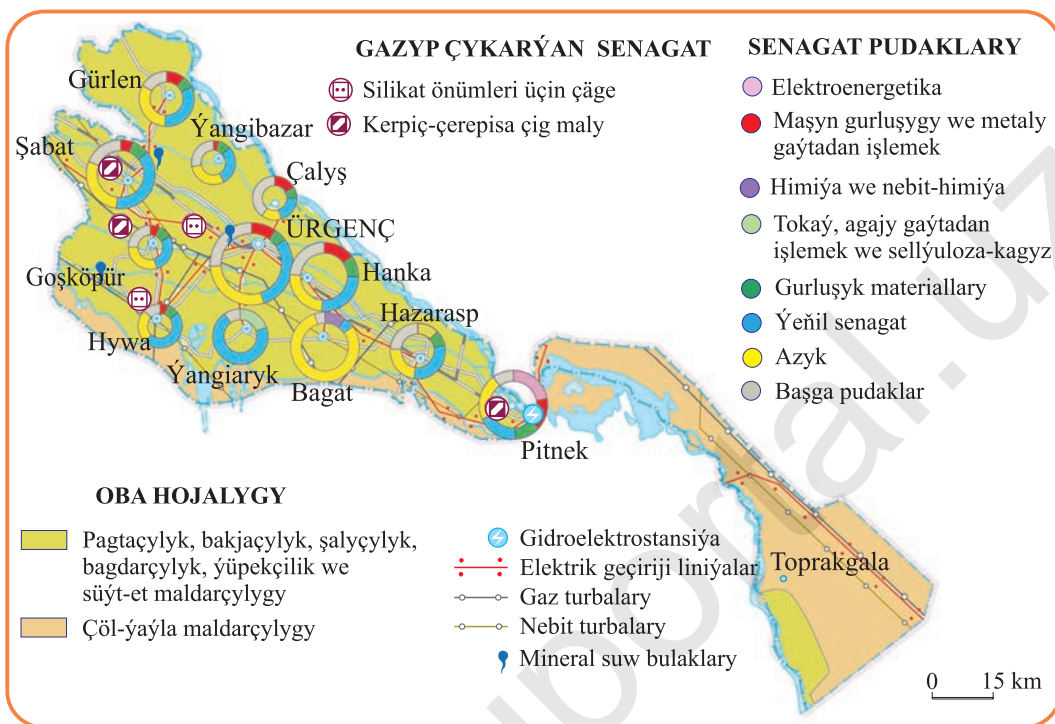
128-nji surat. Horezm welaýatynyň Özbekistan Respublikasyndaky ülşi (göterim, 2017-nji ýyl).

Oba hojalygynyň esasy pudaklary: pagtaçylyk, bakjaçylyk, şalyçylyk, et-süýt maldarçylygy, pileçilik.

Senagatyň esasy pudaklary: elektroenergetika, maşyngurluşyk, gurluşyk materiallary, ýeňil, azyk, un-ýarma.

Asyrlar boýy dowam edip gelýän halk seleksiýasy sebäpli Horezmde ir bişýän hem-de giç bişýän gawunlaryň ajaýyp sortlary emele gelen.

129-njy surat. Horezm welaýaty.

Gadymda olary mahsus gaplara salnyp, düýelerde, hatda Bagdada we Hindistana (şol wagtda üç aýlyk ýol) iberilipdir. Hywa, Ýangiaryk, Gurlen, Hazarasp tümenlerinde baglar köpräk. Gelejekde baglaryň we üzüm baglarynyň meýdanyny giňeltmek göz önünde tutulýar.

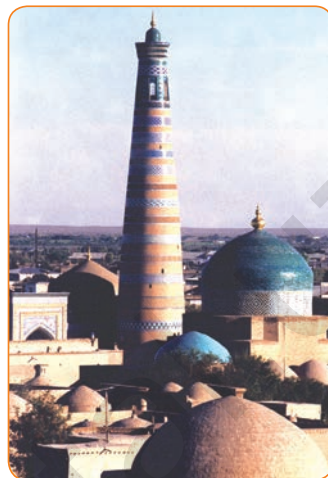
Oba hojalygynyň ikinji möhüm pudagy maldarçylykdyr. Tomusky ýaýlalar we suw ýetmezçiliginden maldarçylykda çöle uýgunlaşan garaköl goýunlaryň ülşi uly. Bu goýunlar, esasan, derisi we ýüni, şonuň ýaly-da, eti üçin bakylýar. Welaýatda ýaýlalar kemliginden käbir hojalyklar öz goýunlaryny Garagalpagystanyň ýaýlalarynda bakýar.

Senagaty. Welaýatda ýeňil we azyk senagatynyň ýüzden artyk kärhanalary bar (129-njy surat). Senagat pagta, pile, miwe, gök önüm hem-de çarwa önümlerini gaýtadan işlemekden ybarat. Şonuň ýaly-da, tikiñçilik, aýakgap, halyçylyk, gurluşyk materiallary, azyk senagaty kärhanalary bar. Bu kärhanalar şäher hem-de tümen merkezlerinde ýerleşýär.

Turizm. Horezm welaýatynyň turizm kuwwatyny artdyrmak, turistler akymyny ýene-de köpeltmäge uly üns berilýär.

Hususan-da, Ürgenç şäherindäki Şawat kanaly boýunda «Şawat» kiçi turizm zonasyny hem-de Hywa şäherinde «Gowuk köl» kiçi turizm zonasyny guramak hem-de olarda häzirki zaman myhmanhana komplekslerini, medeni-sagaldyş, söwda-tomaşa we turizm ähmiýetli bolan başga obýektleri gurmak göz önünde tutulýar.

Şäherleri. Ürgenç welaýatyň administratiw, ykdysady we medeni merkezidir. Şäherde azyk senagaty ähmiýetine görä ýeňil senagatdan soňky orunda durýar. Şäher elektrik energiýany Tahia-daş ÝES we Düýemoýun GES-den alýar. Şäheriň demirgazyk böleginde, esasan, ýaşayş jaýlary, ylmy we medeni-tuhy edaralar, günorta böleginde bolsa önümçilik kärhanalary ýerleşýär. Şäherde Ürgenç döwlet uniwersiteti, Daşkent informasion tehnologiýalar uniwersitetiniň we Daşkent lukmançylyk akademiýasynyň filiallary bar.

130-njy surat. Hywa şäheri.

Hywa welaýatdaky gadymy, milli binagärlik ýadygärliklerine baý şäherdir (130-njy surat). Hywa çeper hünärmentçiligiň möhüm merkezidir. Bu ýerde agaç we daşlary nagyşlamak, zergärlik, nakgaşlyk, keşdeçilik, misgärlik we kütüzgärçilikdäki ajaýyp ussatlyk nesilden-nesle geçip gelýär. Hywa meşhur özbek matematigi, astronomy we geografiý Muhammet ibn Musa al-Horezminiň watanydyr.

1. Pileçilik, şalyçylyk we maldarçylyk haýsy tümenlerde gowy ösen? Ony sudury kartada bellik ediň.
2. Ürgenç bilen Hywany deňeşdiriň.
3. Tebigy şertiň ykdysadyýete täsiriniň aýdyň ýüze çykýandygyna mysallar getiriiň.

58-nji ders

GARAGALPAGYSTAN RESPUBLIKASY

Garagalpagystan Respublikasy ýurdumyzyň demirgazyk günbatarynda ýerleşýär. Demir ýol, awtomobil we howa transportunyň ýola goýulmagy, respublikanyň öndüriji güýçleriniň üznüksiz ýokarlanmagyna esas döredýär.

Garagalpagystan awtonom welaýat hökmünde 1925-nji ýylda döredilen, 1932-nji ýylda awtonom respublika öwürlen, 1936-njy ýylda

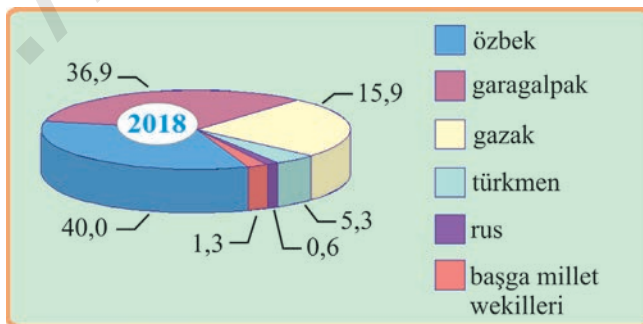
131-nji surat. Nukusdaky ýüнден gara öý dokalaýan kombinat.

Özbeğistanyň düzümine giren. Garagalpagystanyň Özbeğistan düzümine girmegi garagalpak we özbek halklarynyň arasyndaky gadymy dostlugy, çäk, dil we medeniýetdäki ýakynlygy has berkitdi.

Ilaty. Garagalpagystan Respublikasynda 1,8 mln-dan artyk adam ýaşaýar. Ilatyň 1/3 bölegini özbekler, ýene şonça diýen ýaly bölegini garagalpaklar, galanlaryny gazaklar we başga milletler düzýär (132-nji surat). Ýokary okuw mekdeplerinde münlerçe hünärmenler taýýarlanýar. Nukusda Özbeğistan Respublikasynyň Ylymlar akademiýasynyň filialy we birnäçe ylmy edaralar işläp dur. Garagalpagystanda alymlaryň uly topary ýetişiş çykdy. Olar ylmyň we milli ykdysadyýetiň dürli ugurlarynda iş alyp barýarlar. Şol sanda, oba hojalygy ugrunda suwaryşyň täze usullaryny işläp taýýarlaýarlar.

Hojalygy. Garagalpagystan Respublikasynyň hojalygynyň esasy agrosenagat toplumyndan ybarat. Bu ýerde suwarymly ekerançylyk zähmet we serişdäni köpräk talap edýär. Şol sanda, Amyderýa aýagynda suwaryş kanalynyň gazylmagy suw basmagynda saklaýan dambalar we batgalyklary guradyjy zeýkeşleri gazmaga mejbur edipdir. Geçen ýyllarda irrigasiýa pudaklary gaýtadan guruldy hem-de giňeldildi. Gyzketgen, Pagta-arna ýaly täze kanallar guruldy. Amyderýanyň iki kenary boýunça uzap giden daşgyna garşy dambalar guruldy. Uly gidrotehniki desga – Tahiadaş gidrouzeli 1973-nji ýylda işe düşürildi.

Garagalpagystanyň ekin meýdanynyň uly böleginde pagta we galla ýetişdirilýär. Amyderýanyň aýagynda ýoronja we şaly ýetişdirmek amatly. Garagalpagystan diňe bir Özbeğistanda däl, eýsem Orta Aziýada tohumlyk ýoronja ýetişdirýän iň iri sebitdir. Ýoronja tohumynyň Garagalpagystan

132-nji surat. Garagalpagystan Respublikasynyň ilatynyň milli düzümi (göterim hasabynda).

sorty iň oňat hilli hasaplanýar. Galla ekinlerinden şaly, ak jöwen we mekgejowen köp ekilýär (133-nji surat). Şalyçylyk uly orun tutýar. Özbegistandaky şaly meýdanlarynyň uly bölegi Garagalpagystandadyr.

Oba hojalygynyň esasy pudaklary: şalyçylyk, pagtaçylyk, bakjaçylyk, goýundarçylyk.

Maldarçylyk Garagalpagystan Respublikasynyň hojalygynyň möhüm pudagydyr. Giň ýaýlalar we Amyderýanyň aýagyndaky otluklar maldarçylygyň gadyndan ot-ıým bazasy bolup gelipdir. Mallary bakmak üçin ýorunjadan, mekgejowenden we ak jowenden daşary, pagta arassalaýjy, ýag, süýt-ýag senagaty kärhanalarynyň çykyndylaryndan hem peýdalanylýar. Çöl ýaýlalarynda ýylboýy garaköl goýunlary bakylýar. Çöldäki hojalyklarda bölekleyin düýe hem bakylýar. Iri şahly mallar suwarymly ekerançylyk sebitlerinde – Amyderýanyň aýagynda süýt, et üçin bakylýar.

Garagalpagystanda öý guşlary, aýratynam, suw öý guşlarylaryny köpeltmek üçin giň mümkinçilik bar. Dörtkök tümeninde hojalygara guşçulyk fermasy guruldy. Pileçilik Dörtkök we Amyderýa tümenlerinde ösen. Bu iki tümen Garagalpagystan Respublikasyndaky jemi piläniň esasy bölegini berýär.

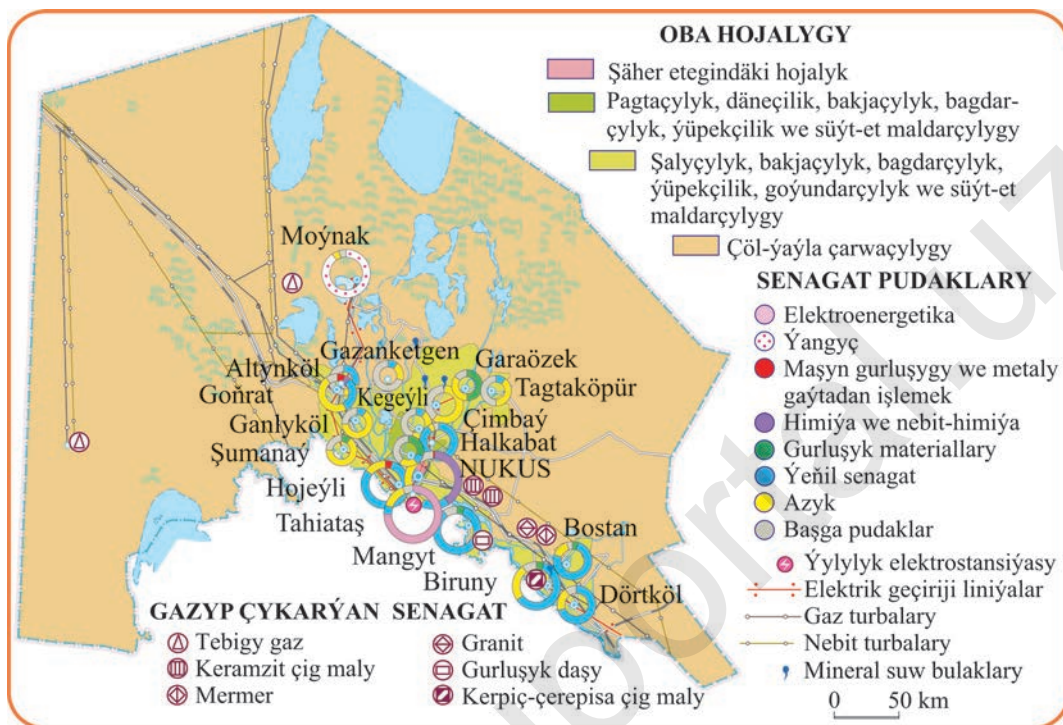
Senagaty. Garagalpagystanyň senagatynyň ösüşinde Çärjew–Goňrat demir ýolunyň işe düşürilmegi möhüm rol oýnady. Senagatyň energetika, metalgurluşyk, himiýa, gurluşyk ýaly täze pudaklary emele gelip başlady (134-nji surat). Goňratda ýylyna 160 müň tonna kalsiýli soda, 150 müň tonna kaustik soda, 20 müň tonna azyk sodasy we 400 müň tonna nahar duzuny öndürüp bilýän uly zawod işe düşürildi.

Azyk senagaty çalt ösýär. Garagalpagystanda umum peýdalanylýan we käbir kärhanalara degişli elektrostansiýalar bar. Tahiadaş ÝES şolaryň içinde iň irisidir. Kärhana we ilatly punktlar esasan gazlaşdyryldy. Tagtaköpir tümeninde suwy süýjeldiji gurluşy işe düşürildi.

Gurluşyk materiallary senagaty kerpiç, hek, gamyş, plita öndürýär. Olar, esasan, Hojeýli, Nukus, Tahiadaş şäherlerindedir. Garagalpagys-

133-nji surat.
Garagalpagystanyň Özbegistan Respublikasyndaky ülşi (göterim, 2017-nji ýyl).

134-nji surat. Garagalpagystan Respublikasy.

tan Respublikasyndaky sement çig maly gurluşyk materiallary önümçiligini durnukly ösdürmäge mümkinçilik döredýär.

Metalgurluşyk oba hojalygy, senagat we transport zerurlyklaryna hyzmat edýär. Tahiadaşdaky mehanika zawodynda ýüzüp ýöreyän nasoslar abatlanýar. Buhara gazy we ondan çykýan nebit, kaliýli, magniýli duz känleri, hek daşy we fosforit känleri esasynda himiýa senagaty ösýär.

Senagatyň esasy pudaklary: elektroenergetika, himiýa we gaz-himiýa, gurluşyk materiallary, ýeňil, azyk, un-ýarma.

Şäherleri. Respublikada 12 şäher bar. **Nukus** – Garagalpagystan Respublikasynyň paýtagty, senagat we medeniýet merkezi hasaplanýar. «Ilatly punktlar» temasyndan şäherde näçe ilat ýaşaýandygyny anyklaň.

Şäher 1932-nji ýylda kiçi awuluň ornunda guruldy. Geografik ýerleşişiniň amatlylygy sebäpli 1939-njy ýylda respublikanyň paýtagty Dörtkölden Nukusa geçdi. Amyderýada gurlan gidrotehniki bent arkaly

Nukusa demir ýol we awtomobil ýoly geçirildi. Şäherde poligrafiýa kombinaty, motor abatlaýan, kerpiç zawodlary, ýeňil senagat we azyk senagaty kärhanalary bar. Nukusda 6 sany ýokary okuw mekdebi, Garagalpak döwlet uniwersiteti, Nukus döwlet pedagogika instituty, şonuň ýaly-da, Daşkent informasion tehnologiýalar uniwersitetiniň, Daşkent döwlet аграр uniwersitetiniň, Daşkent pediatriýa lukmançylyk institutynyň hem-de Özbekistan döwlet sungat we medeniýet institutynyň Nukus filiallary iş alyp barýar.

Tahiadaş şu atdaky ÝES gurulmagy bilen 1952-nji ýylda emele geldi. O energetikler, gidrotehnikler, inženerler we suwçylar şäheridir. Tahiadaşyň golaýynda Amyderýa gurlan iri gidrotehnik benti şäheriň hojalygyny ýene-de ýokarlandyrdy. Gelejekde Tahiadaş, esasan, gurluşyk materiallaryny öndürýän merkez hökmünde has-da ösەر, onda täze kärhanalar gurulýar.

Moýnak Aral deňziniň kenaryndaky öňki port şäher. Aralyň suwunyň derejesiniň ýiti peselmegi netijesinde şäher deňizden uzakda galdy. Netijede şäher hojalygy düýpgöter özgerdi.

Biruny Amyderýanyň sag kenarynda ýerleşýän möhüm senagat merkezidir. Şäher awtomobil ýoly arkaly Nukus bilen baglanan. Pagta arassalaýan we ýag zawodlary şäheriň esasy kärhanalary hasaplanýar.

1. Amyderýanyň iki kenarynda ýerleşýän Dörtkök bilen Ürgenç şäherleri özara nähili baglanandygyny okuw atlasından anyklaň.
2. Ilatyň ýerleşişine we milli düzümine nähili faktorlar täsir edipdir?
3. Garagalpagystanyň şäherleri nähili aýratynlyklaryna görä bir-birinden tapawutlanýar?
4. Ýurdumyzyň haýsy şäherlerine barmagy arzuw edýärsiňiz? Näme üçin?
5. Nukusdan Daşkende barmak üçin haýsy welaýatlardan geçilýär?

59-njy ders

AMALY SAPAK

1. Dersligiň goşmaçasyndaky 1-nji jedweliň maglumatlary esasynda Andijan we Nowaýy welaýatларыnyň ilatynyň gürlüginini anyklaň we deňeşdiriň.

2. 8-nji synpyň sudury kartasynda Buhara welaýatynyň oba hojalyk zonalaryny reňkläň hem-de bugdaý, arpa, mekgejowen, şonuň ýaly-da, öý guşçulygy we balaryçylyk giň ýaýran raýonlary bellik ediň.

3. Samarkant welaýatynda respublikanyň ilatynyň 11,1 göterimi ýaşaýar. Bu welaýat respublikada öndürilýän däne ekinleriniň 17 göterimini berýär. Şol önüm welaýat üçin ykdysady pudak bolup bilermi?

4. Ykdysady raýony geografik klassifikasiýasyny depdere ýazyň.
5. Çäk ýöriteleşmesini kesgitleýän faktorlary ýekän-ýekän aýdyp beriň.
6. Ýurduň territorial zähmet bölünişiginde Daşkent we Mürzeçöl ykdysady raýonlary, Fergana we Aşaky Amyderýa ykdysady raýonlarynyň bir-birine meňzeş we tapawutlanýan taraplaryny deňeşdiriň.
7. Senagat boýunça zähmet öndürijiligi iň ýokary bolan ykdysady raýon haýsy?
8. Oba hojalygy intensiw ýoldan ösýän raýon haýsy?
9. Transport bilen gowy üpjün edilen ykdysady raýon haýsy?
10. Hojalyk ýöretmegiň ýönekeý ýerleşişden çylşyrymlyrak, progressiwräk ýerleşişe ösüp geçmegini käbir ykdysady raýonyň mysalynda görkeziň.
11. Şäheriniñizi (tümeniniñiz, welaýatyňyz) ykdysady geografik häziýet-namasyny düzüň we onda hojalyk düzümini çig mal, energiýa, taýýar önümler boýunça territorial önümçilik aragatnaşyklarynyň shemasyny, şonuň ýaly-da, tebigaty goramak we özleşdirmek çärelerini beýan ediň.

60-njy ders

JEMLEÝJI GAÝTALAMAK

1. Maşyngurluşygyň ykdysadyýetiň başga pudaklary bilen baglylygyna mysallar getiriň.
2. Maşyngurluşyk toplumynda pudaklar gatnaşygy gelejekde nähili bolar? Has çalt ösýän pudaklary aýdyp beriň.
3. Metallurgiýa toplumu ykdysadyýetiň haýsy pudaklary bilen baglydygyny geografiýa depderiniñize çyzyp görkeziň.
4. Öz welaýatyňyzda ýerleşýän nähili dokmaçylyk kärhanalaryny bilýärsiñiz?
5. Iň möhüm gaz we nebit turbalary nirelerden geçendigini sudury karta bellik ediň.
6. Önümçiligiň nähili guramaçylyk şekilleri bar?
7. Önümçiligi ýerleşdirmegiň şekillerine mysallar aýdyň.
8. 8-nji synp geografiýa atlasynyň Samarkant welaýatynyň kartasyn-dan şäherleriň ýerleşýän ornuny anyklaň. Şäherlerde nähili senagat pudaklarynyň barlygyna üns beriň.
9. Özbegistanda 1 ýylda ortaça öndürilýän elektrik energiýanyň 51 mlrd kWt sagat bölegi ýylylyk elektrostansiýalarynyň hasabyndan, 8 mlrd kWt sagat bölegi gidroelektrostansiýalar tarapyndan öndürilýän bolsa, olaryň üleşini göterimlerde hasaplap tapyň.

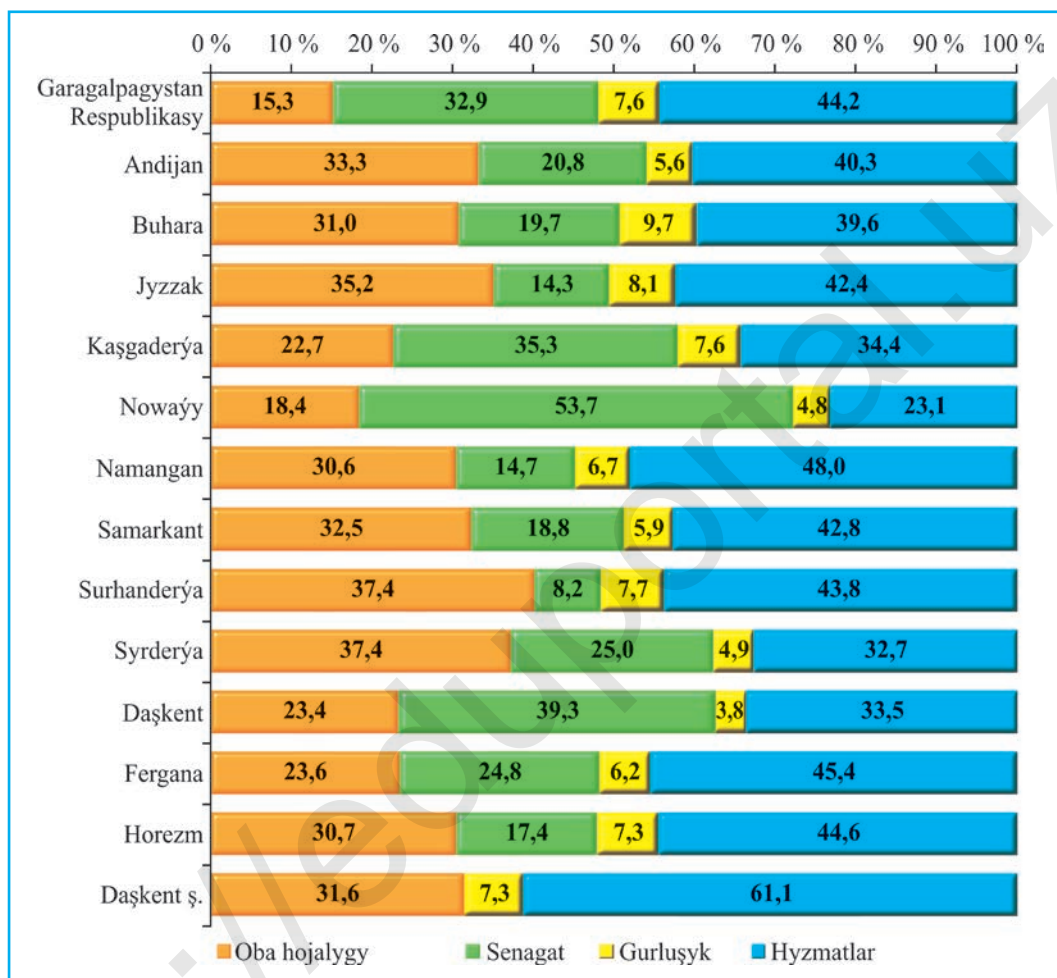
Çäkler boýunça esasy sosial görkezijiler
(2017-nji ýylyň 1-nji ýanwar halaty)

Respublika we welaýatlar	Meýdany (müň kw. km)	Hlat sany (müň adam hasabynda)			Dolandyryş-çäk gurluşy		
		Jemi	Şäher ilaty	Oba ilaty	Tümenler	Şäherler	Şäherçeler
Özbeqistan Respublikasy	448,9	32656,7	16532,7	16 124,0	170	119	1071
Garagalpagystan Respublikasy	166,6	1 842,3	905	936,8	15	12	26
Andijan welaýaty	4,2	3 011,7	1 576	1 435,7	14	11	79
Buhara welaýaty	40,3	1 870,2	698,6	1 171,6	11	11	69
Jyzzak welaýaty	21,2	1 325,0	622,2	702,8	12	6	42
Kaşgaderýa welaýaty	28,6	3 148,4	1 357,5	1 790,9	13	12	117
Nowaýy welaýaty	111,0	958,0	467,6	490,4	8	6	47
Namangan welaýaty	7,4	2 699,6	1 743,7	955,9	11	8	115
Samarkant welaýaty	16,8	3 720,1	1 390,8	2 329,3	14	11	88
Surhanderýa welaýaty	20,1	2 514,2	893,3	1 620,9	13	8	114
Syrderýa welaýaty	4,3	815,9	350	465,9	8	5	25
Daşkent welaýaty	15,3	2 861,2	1 411,5	1 449,7	15	16	95
Fergana welaýaty	6,7	3 620,2	2 049,9	1 570,3	15	9	197
Horezm welaýaty	6,1	1 805,0	601,2	1 203,8	10	3	56
Daşkent şäheri	0,3	2 464,9	2 464,9	–	11	1	1

Çäkler boýunça ekin meýdanynyň düzümi
(2017-nji ýyldaky halatynda, gektar hasabynda)

	Kartoşka	Pagta	Gök önümler – jemi	Azykbap bakja – jemi	Däne
Özbeqistan Respublikasy	78772	1201182	189696	52271	1655629
Garagalpagystan Respublikasy welaýatlar:	4764	94028	11342	12297	110653
Andijan	6875	89259	17762	1978	90882
Buhara	4324	106124	10355	2276	91182
Jyzzak	1610	90308	8444	6879	212545
Kaşgaderýa	6588	153394	15730	6315	256673
Nowaýy	1966	34538	4165	1340	49819
Namangan	5634	76348	14496	1901	92012
Samarkant	12873	87649	29068	2524	185778
Surhanderýa	9899	94539	14611	2788	118219
Syrderýa	2001	96752	4352	3280	95563
Daşkent	7418	84079	25698	2899	142266
Fergana	9912	98313	20304	2181	129316
Horezm	4881	95851	13075	5613	81021
Daşkent ş.	27		294		

2017-nji ýylda ÄHÖ-ñ pudaklary boýunça düzümi (göwrümine görä % hasabynda)

MAZMUNY

I BAP. ÖZBEGISTANYŇ GEOGRAFIK ÝERLEŞIŞI WE DOLANDYRYŞ-ÇÄK GURLUŞY

1-nji ders. Giriş	3
2-nji ders. Özbegistanyň geografik ýerleşishi	5
3-nji ders. Özbegistanyň dolandyryş-çäk gurluşy	8
4-nji ders. Sosial-ykdysady kartalar	11

II BAP. ÖZBEGISTANYŇ TEBIGY BAÝLYKLARY, ILATY WE ZÄHMET RESURLARY

5-nji ders. Özbegistanyň tebigy şerti we tebigy baýlyklary	13
6-njy ders. Tebigy şertleriň we tebigy baýlyklaryň milli ykdysadyýetdäki ähmiýeti	15
7-nji ders. Özbegistanyň ilaty	18
8-nji ders. Özbegistanyň ilatynyň düzümi	20
9-njy ders. Ilatly punktlar	22

III BAP. MILLI YKDYSADYÝETIŇ DÜZÜM TAÝDAN GURLUŞY

10-njy ders. Özbegistanyň milli ykdysadyýetiniň gurluşy	27
11-nji ders. Senagat – milli ykdysadyýetiň daýanç pudagy	30
12-nji ders. Ýangyç-energetika toplумы	33
13-nji ders. Nebit we gaz senagaty	35
14-nji ders. Kömür senagaty	38
15-nji ders. Elektroenergetika	40
16-njy ders. Himiýa senagaty.....	45
17-nji ders. Gara metallurgiýa	48
18-nji ders. Reňkli metallurgiýa	51
19-njy ders. Maşyngurluşygy we onuň pudaklary	54
20-nji ders. Awtomobilgurluşyk	58
21-nji ders. Agajy gaýtadan işleýän senagat	62
22-nji ders. Gurluşyk materiallary senagaty	64
23-nji ders. Senagat we ekologik meseleler	67
24-nji ders. Agrosenagat toplумы	69
25-nji ders. Oba hojalygy	71
26-njy ders. Ekerançylyk	73
27-nji ders. Maldarçylyk	76

28-nji ders. Özbekistanda oba hojalygynyň geografik tipleri	78
29-njy ders. Ýeňil senagat	80
30-njy ders. Azyk senagaty	83
31-nji ders. Senagaty territorial guramak hem-de ýerleşdirmek şekilleri	86
32-nji ders. Transport geografıyası	88
33-nji ders. Özbekistanyň transportunyň häzirkı zaman ösüşı	90
34-nji ders. Ilata hyzmat etme ugurlary	95
35-nji ders. Özbekistanda rekreasiya we turizm	99
36-njy ders. Daşary ykdysady aragatnaşyklar	102
37-nji ders. Amaly sapak	105

IV BAP. ÖZBEGISTANYŇ REGIONAL HÄSIYETNAMASY

38-nji ders. Özbekistanyň ykdysadyetini territorial guramak	106
39-njy ders. Daşkent ykdysady raýony	110
40-njy ders. Daşkent welaýaty	113
41-nji ders. Daşkent şäheri	117
42-nji ders. Mürzeçöl ykdysady raýony	121
43-nji ders. Syrderya welaýaty	123
44-nji ders. Jyzzak welaýaty	125
45-nji ders. Fergana ykdysady raýony	128
46-njy ders. Andijan welaýaty	130
47-nji ders. Fergana welaýaty	132
48-nji ders. Namangan welaýaty	135
49-njy ders. Zerewşan ykdysady raýony	138
50-nji ders. Samarkant welaýaty	140
51-nji ders. Nowaýy welaýaty	144
52-nji ders. Buhara welaýaty	148
53-nji ders. Günorta ykdysady raýon	151
54-nji ders. Kaşgaderya welaýaty	153
55-nji ders. Surhanderya welaýaty	157
56-njy ders. Aşaky Amyderya ykdysady raýony	161
57-nji ders. Horezm welaýaty	163
58-nji ders. Garagalpagystan Respublikasy	165
59-njy ders. Amaly sapak	169
60-njy ders. Jemleýji gaýtalamak	170
Goşmaçalar	171

O'quv nashri

MUSAYEV PAYOZ G'YOSOVICH,
pedagogika fanlari nomzodi
MUSAYEV JAHONGIR PAYOZOVICH,
geografiya fanlari nomzodi, dotsent

**O'ZBEKISTON
IQTISODIY VA IJTIMOY
GEOGRAFIYASI**

Umumiy o'rta ta'lim maktablarining
8-sinfi uchun darslik
(Turkman tilida)
To'ldirilgan beshinchi nashr

«Sharq» nashriyot-matbaa
aksiyadorlik kompaniyasi
Bosh tahririyati
Toshkent – 2019

Derslikde A.Juma'yewiň, R.Şaripowıň, B.Rizakulowıň, A.Töräyewiň slaydlaryndan peýdalanyldy. Ondaky statistik maglumatlar Özbegistan Respublikasynyň Döwlet Statistika komitetinden alyndy. Täze neşirde derslikdäki aglaba sifrlı maglumatlar şol komitetiň materiallary esasynda täzelendi.

Terjime eden *Kamiljan Hallyýew*
Redaktor *Jumanazar Metýakubow*
Çeper redaktor *Bahrom Babajanow*
Dizaýner we kartograf *Fazilat Sadykowa*
Tehredaktor *Rasul Nafasow*
Sahaplaýjy *Mastura Athamowa*
Korrektor *Jumanazar Metýakubow*

Neşir lisenziýasy AI № 201, 28.08.2011

Çap etmäge 2019-njy ýylyň 1-nji maýynda rugsat edildi. Mөçberı 70×90 $\frac{1}{16}$,
«Times» garnıturasy. Kegli 11,8; 10 şponly. Ofset çap ediliş usuly. Şertli çap listı 11,70.
Neşirýat-hasap listı 1067 nusgada çap edildi. Buýurma № 457.

**«Sharq» neşirýat-çaphana paýdarlar kompaniýasynyň çaphanası,
100000, Daşkent şäheri, Beýik Turan köçesi, 41.**

Kärendesine berlen dersligiň ýagdaýyny görkezýän jedwel

T/n	Okuwçynyň ady, familiýasy	Okuw ýyly	Dersligiň alnandaky ýagdaýy	Synp ýolbaşçysynyň goly	Dersligiň tabşyrylandaky ýagdaýy	Synp ýolbaşçysynyň goly
1						
2						
3						
4						
5						

Derslik kärendesine berlip, okuw ýylynyň ahyrynda gaýtarylyp alnanda ýokardaky jedwel synp ýolbaşçysy tarapyndan aşakdaky baha bermek ölçeglerine esaslanlyp doldurylýar:

Täze	Dersligiň birinji gezek peýdalanmaga berlendäki ýagdaýy.
Ýagsy	Sahaby bütün, dersligiň esasy böleginden aýrylmadyr. Ähli sahypalary bar, ýyrtylmadyk, goparylmadyk, sahypalarynda ýazgylar we çyzyklar ýok.
Kanagatlanarly	Kitabyň daşy ýenjilen, ep-esli çyzylan, gyalary gädilen, dersligiň esasy böleginden aýrylan ýerleri bar, peýdalanyjy tarapyndan kanagatlanarly abatlanan. Goparylan sahypalary täzedan ýelmenen, käbir sahypalary çyzylan.
Kanagatlanarsyz	Kitabyň daşy çyzylan ýyrtylan, esasy böleginden aýrylan ýa-da bütünleý ýok, kanagatlanarsyz abatlanan. Sahypalary ýyrtylan, sahypalary ýetişmeýär, çyzylýp taşlanan. Dersligi dikeldip bolmaýar.

O'quv nashri

MUSAYEV PAYOZ G'YOSOVICH,
pedagogika fanlari nomzodi
MUSAYEV JAHONGIR PAYOZOVICH,
geografiya fanlari nomzodi, dotsent

**O'ZBEKISTON
IQTISODIY VA IJTIMOY
GEOGRAFIYASI**

Umumiy o'rta ta'lim maktablarining
8-sinfi uchun darslik
(Turkman tilida)
To'ldirilgan beshinchi nashr

«Sharq» nashriyot-matbaa
aksiyadorlik kompaniyasi
Bosh tahririyati
Toshkent – 2019

Derslikde A.Juma'yewiň, R.Şaripowıň, B.Rizakulowıň, A.Töräyewiň slaydlaryndan peýdalanyldy. Ondaky statistik maglumatlar Özbegistan Respublikasynyň Döwlet Statistika komitetinden alyndy. Täze neşirde derslikdäki aglaba sifrlı maglumatlar şol komitetiň materiallary esasynda täzelendi.

Terjime eden *Kamiljan Hallyýew*
Redaktor *Jumanazar Metýakubow*
Çeper redaktor *Bahrom Babajanow*
Dizaýner we kartograf *Fazilat Sadykowa*
Tehredaktor *Rasul Nafasow*
Sahaplaýjy *Mastura Athamowa*
Korrektor *Jumanazar Metýakubow*

Neşir lisenziýasy AI № 201, 28.08.2011

Çap etmäge 2019-njy ýylyň 1-nji maýynda rugsat edildi. Mõçberi 70×90 $\frac{1}{16}$,
«Times» garniturası. Kegli 11,8; 10 şponly. Ofset çap ediliş usuly. Şertli çap listi 11,70.
Neşirýat-hasap listi 144 nusgada çap edildi. Buýurma № 457-A.

**«Sharq» neşirýat-çaphana paýdarlar kompaniýasynyň çaphanası,
100000, Daşkent şäheri, Beýik Turan köçesi, 41.**